

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 15.

Helynévtörténeti Tanulmányok

15.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó

Debrecen University Press

2019

A Magyar Névarchívum Kiadványai 50.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2019
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2019

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Tóth Valéria

Borítóterv: Varga József

Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

PÓCZOS RITA: A helynevek etnikai forrásértékéhez	7
TÓTH VALÉRIA: Módszertani problémák a Kárpát-medence régii helyneveinek etimológiai kutatásában	21
HOFFMANN ISTVÁN: Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében	49
KOVÁCS CSILLA: A Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveinek névrendszertani vizsgálata	89
SZÓKE MELINDA: A Pécsváradi oklevél <i>Scedluc</i> helynevéről	107
JOSEF SCHWING: Pannónia keleti része is karoling fennhatóság alatt állt a 9. században?	121
SZENKA DÓRA: Halászhelyek nevei a régi magyar nyelvben	131
HANKUSZ ÉVA: Határnevek összevető vizsgálata	149
KOVÁCS ÉVA: A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései	163
BÁBA BARBARA: Az oklevelek kevert nyelvi állapotáról a nyelvjárástörténeti vizsgálatok tükrében	179
MOZGA EVELIN: A Tihanyi összeírás szláv előzményű személyneveiről 2.	193
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei	221

Abstracts of the Volume

PÓCZOS, RITA: On the Ethnic Source Value of Toponyms	19
TÓTH, VALÉRIA: Methodological Problems in Etymological Research on Old Toponyms of the Carpathian Basin	47
HOFFMANN, ISTVÁN: Toponym Patterns in the Zsitva (Žitava) Valley during the Old Hungarian Era	87
KOVÁCS, CSILLA: The Onomatosystematical Study of Toponyms in the Founding Charter of Garamszentbenedek	104
SZŐKE, MELINDA: On the <i>Scedluc</i> Toponym of the Charter of Pécsvárad	120
SCHWING, JOSEF: Was the Eastern Part of Pannonia Also Under Carolingian Rule in the 9 th Century?	130
SZENKA, DÓRA: Names of Fishing Places in Old Hungarian	147
HANKUSZ, ÉVA: A Comparative Study of Boundary Names	160
KOVÁCS, ÉVA: Structural Issues in Settlement Names Referring to the Natural Environment	177
BÁBA, BARBARA: On the Mixed Linguistic Status of Charters in View of Studies in Historical Dialectology	191
MOZGA, EVELIN: On the Slavic Personal Names of the Tihany Census	219

A helynevek etnikai forrásértékéhez*

1. A Kárpát-medencének a — magyarság története szempontjából releváns — korai etnikai összetételére főként indirekt módon, vagyis a régészet, a történettudomány, a történeti földrajz, az antropológia, valamint a nyelvtörténet eredményeinek elemzésével következtetnek a népességkutatók. A történeti nyelvészet a maga részéről a helyneveket, a személyneveket és a közszavakat használja fel bizonyítékként, ezek alapján fogalmazza meg feltételezéseit a magyarral érintkező nyelveket illetően, melyekből pedig a nyelvet beszélő népcsoportokra, azok etnikai hovatarozására következtet. E szócsoportok közül csak a helyneveket, illetve bizonyos fokú bizonytalansági faktor bevonása mellett a személyneveket tudjuk a rendelkezésünkre álló források alapján egyértelműen „helyhez kötni”, ezért a közszavak olyan jellegű nyelvi kontaktusvizsgálatra, amely az érintkezés helyét is igyekszik feltárni, kevésbé alkalmasak. A jövevényszavak a nyelvi érintkezéseknek persze fontos bizonyítékai, vizsgálatuk mind nyelvtörténeti, mind dialektológiai szempontból elengedhetetlen, hiszen egyértelműen utalnak két nyelv egykori kontaktusának a meglétére; az azonban, hogy az egyes szavak átvétele, azaz a nyelvek (pontosabban a nyelvhasználók) találkozása pontosan mikor és hol történt, csak közvetett módszerekkel tárható fel, így az eredmény is jóval bizonytalanabb lehet, mint a helynevek esetében, amelyek jól lokalizálhatók. A helyhez kötés hiánya mellett a kölcsönszavak átvételi idejének a meghatározása is gyakran nehézségekbe ütközik: azoknak a közszavaknak, melyeket nyelvi-nyelvtörténeti bizonyítékként szokás említeni, csak nagyon kis hányada — néhány jelentéstanilag jól körülhatárolható csoport, mint a földrajzi köznevek, névnevek — adatolhatók viszonylag korán, már a korai ómagyar korban.

A személyneveknek az etnikai kutatásokban történő felhasználása szintén nem problémamentes: ez a névtípus ugyan korhoz és — bizonyos fenntartásokkal — helyhez is köthető, a helyneveknél azonban sokkal inkább ki van téve a névdívat változásainak. Mivel az ilyen jellegű divatjelenségeket jóval nagyobb mértékben irányítják a nyelven kívüli tényezők, mint a nyelv belső folyamatai, a népességkutatásokban a személynevekre csak nagyon korlátozottan támaszkodha-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

tunk. A legkorábbi forrásokban egyébként személynevek nem vagy csak nagyon kis számban fordulnak elő, azok jellemzően helyneveket tartalmaznak, később viszont az oklevelek felszaporodásával (azok jellegétől függően persze) egyre több személynévi adattal számolhatunk.

2. A helyhezköttőség és az adatolhatóság következtében a nyelvtörténeti források közül főként a korai helynévallományra építenek a népességtörténeti kutatások. Az újabb vizsgálatok eredményei azonban arra utalnak, hogy ez a forrástípus csak jóval korlátozottabban alkalmas a korai népesség etnikai viszonyának a feltárására, mint azt a kutatók korábban gondolták.

A korai helyneveknek a bizonyító erejét a népességtörténeti kutatások kezdetétől felismerték e szakma művelői: a múlt század elejétől a legmeghatározóbb nyelvtörténészek és történészek fogták vallatóra őket, így próbálva megrajzolni Magyarország 11. századi etnikai térképét, sőt, ezeknek a helyneveknek az időbeli visszavezetésével a korábbi időszak, a 10. vagy akár a 9. század etnikai viszonyainak a feltárására is születtek tudományos kísérletek (MELICH 1925–1929, KNEZSA 1938, KRISTÓ 1993, 2000). Ezek a kutatások természetesen megfelelték az adott korszak tudományos követelményeinek, sőt gyakran meg is haladták azokat; az elmúlt években, évtizedekben azonban annyi elméleti és módszertani újítás került be a névkutatás eszköztárába, s ezeket a technikai lehetőségek hatalmas bővülése is követte, hogy szükségesnek látszik a legkorábbi források nyelvtörténeti és névtani újraértékelése. A Debreceni Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport ezért kiemelten fontos feladatának tartja a 11. századi nyelvemlékek vizsgálatát, melyek közül én magam a legrégebbiekkkel, a Szent István korából származó oklevelekkel foglalkozom.

Első királyunk uralkodásának idejére tíz oklevelet datáltak, melyeket a nyelvtörténetírás és a történettudomány a korábbiakban kevésbé vizsgált szisztematikusan, noha adataik közül többet felhasználtak a népességtörténeti vizsgálatokban. Ennek az az oka, hogy ezeknek az okleveleknek eredeti példányaik nem maradtak fenn, a másolataik hitelességét illetően pedig mindmáig bizonytalanság uralkodik a diplomatikában. A legelfogadottabb vélemény szerint a tíz oklevél közül hat nagy valószínűséggel hamis, míg négy hiteles másolatnak tekinthető (vö. DHA. 1: 26–41, 49–58, 81–85). Ezek a következők: a Pannonhalmi monostor kiváltáslevele (1002/1213), a Veszprémi püspökség adománylevele (1009/+1257), a Pécsi püspökség alapítólevele (1009/+1205–1235/1343 e./1350/1404) és a Veszprémvölgyi monostor alapítólevele (1018 k./1109).

A történész KRISTÓ GYULA ennek a négy oklevélnek az adatai alapján — de más adatokat is bevonva a vizsgálatba — kísérlete meg a Szent István kori etnikai viszonyok feltárását. Az ezekben található mintegy félszáz szórvány (melyek közül néhányat különböző okok miatt a vizsgálatból kivont) 45%-át minősítette

szláv eredetűnek, 36%-át magyarnak, 15%-át töröknek (KRISTÓ 2000: 19).¹ A helynevek eredetbeli csoportosítása — illetve számos, a korban jórészt nem adathozható személynév és község vizsgálata — alapján KRISTÓ (csakúgy, mint nyelvész és történész elődei) a korabeli népesség etnikai összetételére következtet: úgy véli, a honfoglaló magyarságnak mindenképpen nagy létszámú szlávást kellett a Kárpát-medencében találnia, akik még a 11. század első évtizedeiben is a térség legnépesebb csoportját alkották. A második legnagyobb etnikumnak KRISTÓ a magyarokat tartja, mellettük szerinte kisebb számban élhettek török, még kisebb számban pedig német nyelvű népek a korabeli Magyarországon (2000: 26, 41–42).

A helynévi adatok általam elvégzett újraértékelése ugyanakkor azt mutatta, hogy a megvizsgált adatok mindössze felének van biztos alapokon álló magyarázata. Az etimológiai vizsgálatok ugyanis nem mindig (sőt nagyon gyakran nem) adnak teljesen biztos eredetmagyarázatot: sok olyan helynév van, amely többféleképpen is magyarázható, a magyarázatok közül pedig — névelméleti, névrendszertani ismereteink, de gyakran inkább csak intuícióink alapján — egyeseket legfeljebb jobban valószínűsíthetünk, mint másokat. Ha a többféle lehetőség közül bizonyos értelemben önkényesen választunk ki egyet, és az alapján következtetünk etnikai viszonyokra, az az így megrajzolt képet is torzíthatja.

Az adatok újraértékelésének eredményeképpen ez a korpusz a következő arányszámokkal jellemezhető: a 8%-nyi szláv (pl. *Visegrád, Zemony*), 34%-nyi magyar (pl. *Almás, Füzegy, Szántó*; ide sorolva az oklevelekben latin formában szereplő, magyar eredetű neveket is, pl. *Jaurýana, Sumigiense*) és 4%-nyi latin eredetű helynév (pl. *Quinque Ecclesiae*) mellett 54% azoknak a neveknél az aránya, amelyek többféleképpen is magyarázhatók. Ennek az utóbbi csoportnak egyes elemei nagyobb, mások kisebb valószínűséggel magyar eredetűnek tarthatók, de vannak köztük olyanok is, amelyekhez szláv és magyar magyarázat egyaránt elképzelhető (pl. *Kenese, Szombat, Gerencsér*); néhány név származása pedig végképp homályban marad, mivel etimológiájukhoz csupán bizonytalan ötletek születtek (főleg azok tartoznak ide, amelyek hapaxként fordulnak elő, későbbi adataik nem ismeretesek), pl. *Lupa, Murin, Wisetcha* (vö. PÓCZOS 2018, 2019).

Ebből az elemzésből az is kiolvasható, hogy a vizsgált korszakból nem adathozható olyan név, amelyről biztosan állíthatnánk, hogy török vagy német névadóktól származik. A néhány latin adat nem jelez élnyelvi használatot, ezek ilyen formában csak az írásbeliségben, az oklevelekben voltak használatosak.

3. Az etimológia bizonytalansága mellett egyéb tényezők is nehezítik a legkorábbi adatok népességtörténeti hasznosítását. Ezek közül az egyik maguknak a

¹ A fennmaradó 4%-ot az a két német eredetű helynév adja, melyeket KRISTÓ egy 1031–1043 közé datált útleírás magyar vonatkozású részéből idéz (2000: 12).

szórványoknak a száma: megbecsülni sem tudjuk ugyan a Kárpát-medence Szent István kori helyneveinek a számát, de abban bizonyosak lehetünk, hogy a hitelesnek tekinthető oklevelekben rögzített mintegy ötven névforma ennek csupán elenyésző töredéke, így kizárólag ezek alapján a teljes Kárpát-medencére vonatkozó reális képet aligha festhetünk a korabeli nyelvi és etnikai viszonyokról. Ezt megelőzően írott forrásanyaggal egyáltalán nem számolhatunk, ugyanakkor az Árpád-kor egészére is jellemző a „töredékes” adatállomány: a 11. század végéig további néhány száz, a 12. századtól egyre növekvő, de (természetesen) messze nem teljes számú helynévi adat áll rendelkezésünkre. A kezdetektől az Árpád-kor végéig mintegy tízezer oklevél és bennük több tízezer helynévi adat maradt fenn.

Az, hogy melyik objektumnak maradt fenn neve, melyiknek nem, kétszeresen is esetleges: egyrészt nem jegyezték le a helynevet, ha annak nem volt valamilyen jogi, birtoklástörténeti szempontból fontos szerepe, másrészt pedig véletlenszerű az egyes oklevelek fennmaradása és így ismertsége is. A korai ómagyar kori névanyagot vizsgáló kutató tehát szükségszerűen hiányos adatállománnyal dolgozik, ezért kénytelen úgy megállapításokat tenni az egész névrendszerre vonatkozóan, hogy annak közel sem ismeri minden elemét. Ez alapján a feltételezéseket is jócskán tartalmazó kép alapján kerül sor aztán a névhasználói csoportokra jellemző nyelvi jegyek meghatározására, amire alapozva pedig a kutatók etnikai csoportokra utaló következtetéseket vonhatnak le. Nem nehéz belátni, hogy ez az eljárás mód csak meglehetősen bizonytalan eredményekhez vezetett.

A módszer problematikus voltát persze érzékelték a 20. század kutatói is, így különböző módokon igyekeztek kibővíteni a vizsgálatba bevont adatok körét, utóbb azonban mindegyikről kiderült, hogy az alapja téves elképzelés volt.

A 20. század közepén KNEI ZSÓFIA, majd az ő nyomán BÁRCZI GÉZA által megfogalmazott elmélet szerint egyes településnév-típusok csak bizonyos korszakokban keletkeztek, azon túl már nem, így egy-egy helynév kialakulásának a korát akkor is meg tudjuk határozni, ha nincs rá korai adatunk (KNEI ZSÓFIA 1943–1944: 112, BÁRCZI 1958: 149). A törzsnévből alakult településnevekről például sokáig azt gondolták, hogy azok csak közvetlenül a magyarság Kárpát-medencei honfoglalása után keletkeztek, mert a törzsnevek hamarosan, legkésőbb a 11. századra feledésbe merültek. Történészek ugyanakkor már a 70-es években rámutattak arra, hogy az egy törzsbe tartozás tudata ennél minden bizonnyal tovább élt, ráadásul személynévi áttétellel vagy névköltöztetéssel is jöhettek létre törzsnevekkel azonos alakú településnevek (MIKESY 1973: 123, KRISTÓ 1976: 42). A legújabb, nagy elemszámú korpuszon elvégzett vizsgálatokból szintén az látszik, hogy a törzsnévi alapú településneveknek az első előfordulásai egészen a 13. század végéig növekedő számot mutatnak (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 276–277). Az ilyen empirikus kutatások mellett elvi megfontolások is arra utalnak, hogy a névtípusok (pl. a személynévi alapú, képzett, összetett stb. nevek csoportjai)

aligha köthetők merev időhatárokhoz: az ezeket kialakító történések ugyanis hosszú lefolyású folyamatokként működnek a nyelvben (i. m. 183–185, HOFFMANN 2016).

Ugyanilyen megfontolások miatt nehéz az adatokban rögzített hangállapot alapján, hangtörténeti szempontokat figyelembe véve kronológiai megállapításokat tenni: a helynevek átvételének idejét ugyanis megkísérelhetjük az átadó vagy az átvevő nyelv egyes hangtörténeti eseményei alapján meghatározni. Az újabb kutatások eredményei azonban ezekkel kapcsolatban is rendre azt mutatják, hogy a hangtörténeti változások szintén hosszú lefolyásúak és ráadásul területenként eltérő hatásúak lehetnek, vagyis kezdő- és végpontjuk nem köthető szigorú időbeli és területi határokhoz. Jellegzetes példája ennek a szláv nazális magánhangzók eltűnésének kérdése: korábbi elképzelések szerint ez a változás legkésőbb a 11. századig bekövetkezett, azok a helynevek tehát, amelyek az egykori szláv nazális magánhangzó helyén magánhangzó + *m*, *n* hangkapcsolatot tartalmaznak, még a hangváltozás lefolyása előtt (hanghelyettesítéssel) kerültek át a magyar nyelvbe. Újabb kutatások szerint azonban ez a tendencia is lényegesen lassabban zajlott, akár a 13. századig is megőrződhetek egyes szláv nyelvekben a nazális magánhangzók (ZOLTÁN 2015: 35–37). Ha mindehhez még a korai írásszokás, a hangjelölés bizonytalanságait is hozzávesszük, az egyes adatok feltételezett hangképeinek kronológiai felhasználhatósága még inkább korlátozottnak mutatkozik.

Az a törekvés tehát, hogy a forrásszegény időszakok adathiányát későbbi helynevek visszavezetésével pótoljuk, mindenképp tévútnak látszik.

A helynévallomány és az etnikum kapcsolatának feltárásában szintén jelentős akadály az, hogy a nevek átvételének, az átvevő nyelvbe való beépülésének (azaz integrációjának) a legtöbb aspektusát nem ismerjük, és éppen koraiságuk miatt, valamint az adathiányból adódóan nem is lehet közvetlenül tanulmányozni ezeket a kommunikációs, szociolingvisztikai körülményeket, illetve a kölcsönzések névrendszertani következményeit. Mindez nehéz helyzet elé állítja a kutatókat: ha a korai nyelvi adatok mennyisége korlátozott, és nem is igen várható, hogy valaha is bármelyik korszakra nézve teljes adatállománnyal dolgozhatunk, akkor vajon hogyan ismerhetők meg azok a névrendszeren belül ható mechanizmusok, illetve a névrendszert alakító külső tényezők, amelyek alapján a forrásadatok és az azokat egykor használó népesség etnikai viszonyainak kapcsolatát feltárhatjuk?

4. A 19. századi geológus, Charles Lyell nevéhez fűződő uniformizmus elve szerint a múltban ható erők azonosak a ma is működőkkel. Ezt az elvet már a geológia módszertanából gyakran merítő újgrammatikusok is alkalmazták, amikor korábbi nyelvtörténeti változások folyamatait koruk nyelvjárásainak tendenciáival magyarázták, de a modern nyelvészeti kutatásokban is megjelenik ez a tézis. Erre az elvre építve végeztem el magam is egy vizsgálatot (PÓCZOS 2010), melynek alapötlete a következő volt: ne a hajdani, töredékes állományból induljunk

ki akkor, amikor a névállomány és az etnikum kapcsolatát kívánjuk megvilágítani, hanem egy mai, jól feltárható helynévrendszerből, amelynek minden elemét, így belső összefüggéseit is ismerjük, és amelyről tudjuk, hogy ugyanolyan mechanizmusok alakítják, mint a régi névrendszereket.

A mai magyar többnyelvű névrendszerek vizsgálata mellett több más érv is szól: először is korábbi időszakokhoz képest rendkívül jól adatolható korszakról van szó, hiszen a 20. század második felében összeállított helynévtárakban tízezrével találunk kontaktusterületen feljegyzett névadatokat. Másodsor a mai nevek (főként a mikrotoponimák) jelentős többsége etimológiai szempontból transzparens, azaz jól magyarázható, szemben a korai nevekkal, amelyek — mint láttuk — gyakran bizonytalanul, de legalábbis többféleképpen származtathatók. Ennek megfelelően a mai névkincs elemeinek jelentős része viszonylag egyértelműen besorolható névrendszertani kategóriákba, és ebből következően a névállományon belüli viszonyok is pontosan felderíthetők. A kutatás szempontjából ugyancsak nagy előnye a mai névkincsnek a régi nevek rendszerével szemben, hogy a nevek lokalizációja, azaz a denotátumok azonosítása mindig biztos. Végül pedig talán a legfőbb érv a mai névkincs vizsgálata mellett az, hogy itt a névhasználói csoportot szintén ismerjük: a névgyűjtők minden egyes névadat mellett jelölik a helynév nyelvi hovatarozását.

Szem előtt kell tartanunk persze azt is, hogy a mai névtárak anyagából sem feltétlenül kapunk pontos képet a valós név- és nyelvhasználatról, így azt csak feltételezni tudjuk, hogy kétnyelvű környezetben nem annyira a nyelvhasználóhoz, mint a nyelvhasználathoz, a szituációhoz köthetők ezek a névadatok: a ténylegesen kétnyelvű beszélők a magyar nyelvű kommunikációban bizonyára a magyar helynévrendszer elemét, német nyelvű kommunikációban a német rendszer elemét használják. Tekintve, hogy a gyűjtés az adatközlők (anya)nyelvén folyt, az „m.”, azaz 'magyar' jelölésű adatokat úgy foghatjuk fel, hogy azokat magyar nyelvű kommunikációs helyzetben, az „n.”, azaz 'német' jelölésűeket pedig német nyelvűben rögzítették a gyűjtők.

A vizsgálat korpuszául egy jelenkori (azaz 20. századi) magyar–német kétnyelvű területnek, Baranya megye Sásdi járásának az 1970-es években összegyűjtött és közreadott helynévanyagát választottam. A terület névrendszerét az elmúlt évezred alatt a következő településtörténeti változások alakították.

A honfoglaló magyarság a mai Baranya megye területén vélhetően pannonszláv lakosságot talált, azonban a térség „megszállásának körülményei homályban vannak” (Gy. 1: 250). A tatárjárás után vallon, flamand, német és szláv lakosok települtek be Baranya vármegye területére, a népesség folyamatos gyarapodásának viszont a török idők véget vetettek: a 15. századtól ezt a vidéket évszázadokig pusztulás jellemzi. Ez az időszak Baranya megye helynévanyagában is jelentős változásokat hozott: településneveinek 60%-a eltűnt a török hódoltság után.

Különösen érzékletes ez az arány akkor, ha a magyar nyelvterület más vidékeinek névpusztulási rátájával vetjük össze: az északkelet-magyarországi Abaúj vármegyében például ez a hányad csupán 27% (TÓTH V. 2007: 57).

A déli országrészben (így a vizsgált területen is) 1690-ben kezdődött a szerb betelepítés, a németek bevándorlásának kezdete pedig 1718-ra tehető. A gyűjtőnéven svábnak nevezett, több helyről érkező német nyelvű lakosság tervszerű, átfogó telepítése 1763-ban indul el. A „második honfoglalás” eredményeképpen Baranyában 1785 és 1870 között 50%-kal nőtt a népesség száma (a betelepülő svábok száma 110.000-re tehető). Számítások szerint a 19. század végén kb. 50–50% volt a magyar és a nem magyar lakosság aránya, a németiség pedig a teljes népességnek mintegy a harmadát tette ki (KOVACSICS 2003: 33–38, 44).

A vizsgálatban felhasznált helynevek forrása az 1982-ben kiadott Baranya megye földrajzi nevei című helynévtár (BMFN.). A Sásdi járásban a gyűjtők 61 településen 7945 denotátum 12.575 adatát jegyezték fel, az elemzést az ebből az állományból összeállított adattáron végeztem.

5. Az adatok elemzésének eredményei közül a következőkben azokból mutatok be néhányat, amelyekről azt gondolom, hogy a régebbi, forrásszegény vagy forráshiányos korszakok helyneveinek vizsgálatához, illetve az azokból levonható népességtörténeti következtetésekhez is tanulsággal szolgálnak.

Az elemzés általános (és egyáltalán nem meglepő) tapasztalata, hogy a magyar és német névrendszerekre jellemző névadási motivációk és névalkotási eszközök, minták nagyfokú hasonlóságot mutatnak: mindkét névrendszerben a leggyakoribb modell az, amely összetétellel jött létre, előtagja a megnevezett hely valamilyen sajátosságát, utótagja pedig annak fajtáját jelöli meg (pl. m. *Balátai-kút*, *Lencsés-tó*, *Gáti-mező*; ném. *Bikalergraben*, *Dorfwiesen*, *Kathrinertal*). A vizsgálatból az is kitűnik, hogy a mai magyar és német névrendszerek között sok szempontból és főként bizonyos alrendszerekben (az ún. műveltségi, vagyis az ember által létrehozott helyek neveiben) nagyobb a hasonlóság, mint a mai magyar és a régi magyar névállomány között. Ezt az magyarázza, hogy a nevek sok esetben a névadók szociokulturális körülményeit tükrözik, az ilyen tényezők tekintetében pedig az egy időben együtt élő közösségekben nyilvánvalóan több a párhuzam, mint az azonos nyelvet beszélő, de egymástól többszáz évnyi távolságban élő névalkotók között. Természetesen a két nyelv szóalkotási rendszeréből adódó jellegzetes eltérések is tapasztalhatók a korpuszban, a német nyelv például az összetételi határon gyakran alkalmaz fűgaelemet, amely az összetett helynevekben is megfigyelhető, pl. *Birkengraben*, *Rosenberg*. A magyar névrendszerből ez a szó- és névalkotási minta teljesen hiányzik.

A jelenkori névrendszerek tanulmányozása ráirányítja a figyelmet a névhasználat egyik fontos jellemzőjére, a többnevűsége. Az azonos jelentésű nevek származhatnak azonos, illetve eltérő nyelvekből, lehet közöttük névrendszertani, azaz

morfológiai vagy lexikális különbség, de nem ritka az sem, hogy az egyes névformák között csupán hangalakbeli eltérés van. A névpárok együttes vizsgálata a kétnyelvű névhasználatnak számos olyan jegyét tárhatja fel, amelyek rejtve maradnak akkor, ha csak az egyes neveket elemezzük.

5.1. A Sásdi járás névállományában a névtár adatai szerint a megnevezett helyek kb. 40%-a több nevet visel. Ebből az arányszámból ugyan nem lehet általában a névrendszerek többnevűségi arányaira következtetni, mégis érdemes ezt az értéket a régi névrendszerek azonos mutatójával összehasonlítani. A korai ómagyar kori Abaúj vármegyében — igaz, nem néhány év, hanem a magyar írásbeliség kezdetétől a 14. század második feléig minden fennmaradt adatot vizsgálva — a két- és többnevű denotátumok aránya alig haladja meg a 10%-ot (az adatok forrása: TÓTH V. 2001). Ha figyelembe vesszük, hogy az Árpád-korban a névrendszer éppen kialakulóban volt, emellett a gyakori birtokosváltásoknak és a mainál jóval élénkebb lakosságmozgásnak is nyomot kellett hagynia a névállományon, aligha képzelhető el, hogy a mai helynévkincsre majdnem négyszer jellemzőbb a többnevűség, mint a honfoglalás utánira. Ezekben az arányszámokban sokkal inkább annak a régen hangoztatott, de számadatokkal korábban alá nem támasztott feltételezésnek az igazolását kell látnunk, miszerint a régiségben is jellemző lehetett a többnevűség, de az oklevelek megalkotásakor az azonos jelentésű nevek közül az írnok általában csak egyet választott ki. Ezeknek a ránk maradt nyelvemlékekben szórványként szereplő neveknek ugyanis — a főként jogi céllal megfogalmazott iratokban — csak a denotátumok pontos azonosítása volt a szerepe, ebben a funkciójukban pedig a variánsok felsorolása további segítséget általában nem nyújtott, sőt esetleg inkább zavart okozhatott volna. (Kivételeket főleg akkor találunk a régi iratokban, ha egy-egy helynek a neve megváltozott: ekkor — valószínűleg szintén a biztos azonosítás érdekében — a korábbi és az új név együtt, egymás mellett szerepel a szövegben, pl. 1320: *p. Mortunteleke que al. nom. Botkemene vocatur*; 1337: *p. [...] Feketwtow, que al. nom. Mykchehaza vocatur*; KMHsz. 1. *Martontelke, Feketető*).

A legkorábbi, Szent István kori oklevelek néhány adatával kapcsolatban is felmerül, hogy egyidejűleg is viselhetek több nevet. A Pécsi püspökség alapítólevelének *Zemony* (*Zemogny*; vö. or. *Землен* < **Zeml'ьnъ* [ti. *gradъ*] 'földből való [ti. vár]') adata a később a magyar eredetű *Földvár* névvel jelölt településre utal, melynek etimológiai jelentése ugyanaz: mindkét név motivációja tehát a denotátumnak ugyanaz a sajátossága. Azonos oklevélben ugyan a két névforma soha nem fordult elő, mégis elképzelhető, hogy a szláv, illetve magyar névadás nem független egymástól, a szláv név motiválhatta a magyar név kialakulását, amennyiben a magyar névadók számára transzparens volt a szláv név jelentése; ez pedig valamilyen fokú kétnyelvűséget feltételez.

5.2. A névpárok elemzése azt is megmutatta, hogy ezek jellegzetes típusokat alkotnak mind tagjaik egymáshoz való viszonya, mind pedig keletkezésmódjuk alapján (PÓCZOS 2010: 180–205). Ezek közül kettő szolgál rendkívül fontos tanulással a korai névrendszer elemzése szempontjából: az átvétellel létrejött, teljes hangalaki egyezést mutató, illetve a fordítással létrejött, teljes szemantikai egyezést mutató névpárok típusai.

5.2.1. A Sásdi járás egésze kétnyelvű, de az egyes települések ezen a területen is vagy magyar egynyelvűek, vagy magyar–német kétnyelvűek. A dűlőnevek, a kisebb vizek megnevezései az egynyelvű településeken szinte kivétel nélkül magyar eredetűek (csupán elhanyagolható számú szláv gyökerű helynév adatolható közöttük), a kétnyelvű településeken pedig — értelemszerűen — német és magyar származású neveket is tartalmaz az adatállomány. A településnevek diakrón szempontból kevésbé változékonyak: az egy- és a kétnyelvű települések is őrzik régi nevüket, ezért etimológiájuk általában magyar (pl. *Varga, Hajmás, Magyar-szék*), ritkábban szláv (pl. *Bakóca, Szatina, Vázsnok*), és csupán két újabb alakulású német név található közöttük, azonban azok is a magyar név mellett élnek névpárként (*Deutschszeck, Ungarischszeck*). Ez arra utal, hogy egy adott időszak népességi viszonyainak megállapítására a mikronevek eredetvizsgálata lényegesen alkalmasabbnak látszik, mint a településnevek származásából levonható következtetések, ugyanis a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtának van megbízhatóbb etnikumjelölő értéke. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Szent István kori oklevelek döntően településneveket, illetve nagy folyók neveit említik, a településtörténeti vizsgálatokban már csak emiatt is nagy óvatossággal lehet ezekre építeni. Az 1055-ös Tihanyi alapítólevél ugyanakkor már mikroneveket is tartalmaz, a birtokok nagy kiterjedésű, döntően dunántúli területéről csak olyanok szerepelnek az oklevélben, amelyek a legújabb vizsgálatok szerint magyar eredetűek (vö. HOFFMANN 2010).

A mai névrendszer elemzése arra utal, hogy az átvételek arányát nagymértékben befolyásolják a presztízsvizonyok: a nyelvi (esetleg szociális) szempontból magasabb presztízzsel bíró közösség élen jár a névadásban, míg az alacsonyabb presztízssű névhasználók sokkal inkább átveszik a már meglévő helyneveket. A helynevek átvételében, fennmaradásában vélhetően jelentős szerepe van a hivatalos szituációknak is. A vizsgált névállomány németek által használt nevei között nagy arányban fordulnak elő olyan idegen (általában magyar) eredetű helynevek, melyek a kiinduló formától legfeljebb kiejtésükben térnek el. A településnevek között kevés kivétellel csak ilyenek szerepelnek, mint például n. *Tofi* < m. *Tófi*, n. *Vasar* < m. *Vaszar* településnevek. (A dűlőnevek közül ilyen például a n. *Portave* < m. *Bordavölgy*; n. *Pupiska* < m. *Puposka*.)² Ezek a településnevek

² Ehhez hasonlóan a magyarok által használt névkincs is tartalmaz német eredetű, az átvettől csak kiejtésben eltérő névformákat, pl. m. *Maraszt* < n. *Morast*, m. *Hotél(ok)* < n. *Hofstellen*. Ez azonban csak a mikrotoponimák állományára jellemző, a településnevek körére egyáltalán nem.

tehát magyar eredetűek, ám az általuk jelölt falvak lakossága kétnyelvű, vegyes etnikumú. A magyar eredetű településnévi szórványoknak az oklevelekben tapasztalható egyértelmű túlsúlya az egyéb nyelvi eredetű településnevekkel szemben a mai településnév-állomány vizsgálata alapján tehát nem feltétlenül az általuk jelölt falvak magyar lakosságát tükrözi, sokkal inkább azt jelzi számunkra, hogy az Árpád-korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeket megnevezze, illetve hogy az általa adott neveket az oklevélírók rögzítsék.

Az átvett névformák vizsgálatakor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy ezek sokszor olyan minimális hangtani változással illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszerébe, hogy azt csak a BMFN. típusú modern névtárak képesek rögzíteni, a régi iratok létrehozóinak sem okuk, sem eszközük nem volt arra, hogy az ilyen jellegű változásokat, illetve változatokat tükröztessék.

A kétnyelvű névállomány tanulmányozásának egyik legfőbb tanulsága, hogy az idegen eredetű helynevek még a viszonylag jelentős etnikumjelölő értékkel rendelkező mikronevek esetében sem utalnak közvetlen módon az etnikumra, és ha a népességtörténeti kutatásokban kizárólag a nevek eredetéből következtetünk a lakosság etnikai hovatartozására, könnyen tévútra juthatunk. A Sásdi járásban például a magyar és a német lakosság jelenlétét ugyan egyértelműen tükrözi a névállomány, de a névkincsben az egykor ott élő szlávtság nyomai is fellelhetők (pl. m. *Gondolica*, *Lipóca*, *Belega*; n. *Lipnica*, *Kerpic*, *Kaminek* helynevek), noha szerbhorvátok az adatok felvételének idején már csak egyetlen településen éltek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is csak fokozatosan tűnnek el a terület névállományából, jóval tovább őrizve annak emlékét, mint ahogyan az illető népcsoport ténylegesen ott élt, a nevek származásából egy adott korszak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Másként fogalmazva ez a jelenség a névadó és a névhasználó egybemosásának veszélyeire figyelmeztet. Ha tehát a korai névrendszerek elemzésekor nem tartjuk szem előtt azt, hogy a nevek között olyan átvételek is szerepelhetnek, amelyeknek szinkrón nyelvi hovatartozására semmilyen nyelvi jel nem utal, akár olyan népcsoport jelenlétére is következtethetünk belőlük, amelyik már hosszú idő óta nem él a vizsgált területen, de egykori névkincsének bizonyos elemeit az újonnan érkező etnikumok megőrizték.

5.2.2. Kétnyelvű közegben a nevek keletkezésében szerepet játszhatnak a másik nyelv névrendszerének elemei oly módon is, hogy közülük egyes neveket lefordítanak. A nevek teljes vagy részleges lefordítása a kétnyelvű térségekben a névalkotásnak éppen olyan produktív fajtája, mint más, általánosan ismert névadási minták. A Sásdi járás nevei közül így jöttek létre például a m. *Mocsári-rétek* : n. *Morastwiesen*, m. *Völgyesi-földek* : n. *Taläcker*, m. *Vásártér-földek* : n. *Mariktplatzfeld* helynevek.

A teljes szemantikai egyezést mutató, azaz fordítással létrejött névpárok mindenekelelt nagy arányuk miatt figyelemre méltók: a korpusz névpárjainak közel

a fele ilyen viszonyt mutat, ez pedig azt sejteti, hogy kétnyelvű területeken a többnévűségnek bizonyára ez az egyik legjellemzőbb típusa, a régiségből azonban ez a kapcsolattípus alig mutatható ki. Ez a szembeszökő különbség kétféleképpen magyarázható: vagy a korabeli oklevelezési hagyomány valamilyen okból egyáltalán nem követelte meg (sőt akár nem tette lehetővé) a lexikális egyezést mutató névpárok rögzítését, vagy az oklevelezés elindulásakor és az azt követő időszakban a Kárpát-medencében nem volt kétnyelvűség. Jelenlegi tudásunk alapján az utóbbi feltevés kevésbé valószínű.

A legrégebbi források névanyagából *Zemony : Földvár* példáját az előbbieken már említettem, egyes vélemények szerint hasonló lehet a *Wisetcha* adat viszonya is a későbbi *Hegymagas*-sal, amennyiben az előbbi a szláv *visokъ* 'magas' melléknévvel hozható kapcsolatba, és lokálisan is megfeleltethető az utóbbi névvel (vö. KRISTÓ 2000: 14, 19). Véleményem szerint az ilyen névpárok nagy valószínűséggel aktív kétnyelvűség során jöttek létre, kevésbé tartom elképzelhetőnek, hogy tagjaik egymástól teljesen függetlenül keletkeztek volna a különböző nyelvekben. Hasonlóan aktív, bár az élőnyelvitől sok szempontból eltérő jellegű kétnyelvűség hívta életre egyébként az oklevelekben gyakori latin : vulgáris nyelvű névpárokat is, mint pl. *Fehérvár : Alba (regali)*, *Visegrád : Alto castro*.

5.3. A jelenkori kétnyelvű névanyagból az is kitűnik, hogy legkevesebb azok a névpárok jellemzők a kétnyelvű névrendszerre, amelyek tagjai között semmilyen nyelvi kapcsolat nem fedezhető fel (pl. m. *Halastó* ~ n. *Erlenwiesen*, m. *Récepuszta* ~ n. *Kuhgraben*), az összes névpárnak csupán az 5%-át teszik ki. Ez pedig szintén a fentebb megfogalmazott sejtésemet erősíti: úgy tűnik, hogy a kétnyelvű vidékek egy-egy nyelvhez köthető névrendszerei még akkor sem függetlenek egymástól, ha elemeiket, az egyes helyneveket a névhasználók egymástól elkülönítve, mindig csak az egyik nyelvhez kapcsolva alkalmazzák a kommunikáció során. Adataink szerint ugyanis a kétnyelvű közegben az új megnevezések keletkezését a denotátum számos tulajdonsága mellett annak már meglévő, a másik nyelvben létrejött neve is motiválhatja.

6. A szórványemlékeket tárgyaló legfrissebb munkák rendre hangsúlyozzák, hogy a korai források egyes névadatainak körültekintő mikrofilológiai elemzése, rendszeres újraértelmezése nélkül aligha lehet biztos alapokon álló következtetéseket levonni az egykori népesség etnikai összetételére vonatkozóan. Más oldalról viszont azt is folyamatosan szem előtt kell tartani, hogy a helynevek önmagukban viszonylag kevés információval bírnak, egy rendszer részeként interpretálva őket viszont fontos összefüggésekre világíthatnak rá. A névállományokat alakító meghatározó tendenciák, az etnikai rekonstrukció szempontjából kulcsszerepű névátvétel és névintegráció nyelvi és nem nyelvi körülményei csakis úgy ismerhetők meg, ha azok tipikus vonásait feltárjuk, ehhez pedig elengedhetetlen a nagy elemszámú, teljes adatállományok vizsgálata. Erre azonban a régiség töredékesen

fennmaradt névrendszerei nem alkalmasak, így — analógiaként — újabb kori, pontosan és nyelvészeti vizsgálatok céljával rögzített névállományokat érdemes először elemezni. Az ilyen analízisek tanulságai egybecsengenek az egyedi nevek etimológiai vizsgálatával: a legkorábbi (11. század eleji) források rendkívül korlátozottan használhatók csupán népességtörténeti következtetésekre. Ennek ellenére is kiemelkedő fontosságú e forráscsoport vizsgálata, ugyanis számos korábbi téves, a névkutatásból és a nyelvtörténetből a történettudományba is átörökített elképzelés cáfolható ezen elemzések révén.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. A tulajdonnevek. In: BÁRCZI GÉZA, *A magyar szókincs eredete*. 2., bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó. 122–162.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2016. A helynevek kormeghatározó értékéről. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk. *Az ember és a nyelv — térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 39–49.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KOVACSICS JÓZSEF 2003. *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.

- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MIKESY SÁNDOR 1973. A névtudomány és a történettudomány. In: ÉRSZEGI GÉZA szerk. *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. Veszprém. 123–126.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PÓCZOS RITA 2018. Zum bevölkerungsgeschichtlichen Quellenwert der ältesten ungarischen Sprachdenkmäler. *Namenkundliche Informationen 111*: 163–195.
- PÓCZOS RITA 2019. Etimológiai vizsgálatok lehetőségei a népszerűtörténeti kutatásokban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 277–284.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A településnevek változási érzékenységről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 57–65.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 35–44.

On the Ethnic Source Value of Toponyms

The paper introduces results from the onomatosystematical analysis of the onomastic corpus of Sásd District in Baranya County, representing a contemporary Hungarian–German system of toponyms. The findings deserve special attention in studies of early ethnic history otherwise characterized by a lack of available data.

The general conclusion of the analysis is that the name-giving motivations and name formation tools, patterns characterizing Hungarian and German name systems strongly resemble each other; what is more, in many ways there are more similarities between the contemporary German and Hungarian name systems than between the contemporary and old Hungarian name corpus. This may be due to the fact that in many cases the names reflect the socio-cultural conditions of name givers.

Based on the results of the analysis, it seems that the etymological study of microtoponyms is clearly more suitable for establishing the demographic conditions of a particular era than conclusions drawn from the origin of settlement names, as a name form that is more sensitive to social changes and less conserved by administrative means has a more reliable ethnicity-designating value. Our earliest linguistic records, charters from the age of St. Stephen, however, mention

mostly settlement names and the names of large rivers, thus they may be used only cautiously in studies on settlement history.

When examining adapted name forms, we need to keep in mind that in many cases they become part of the receiving language with only minimal phonological changes that only modern name registers are able to record; the creators of old documents had neither reasons, nor tools to reflect such changes and variations, thus the integration of loan names often has no trace in written sources.

In the examined name corpus we may also identify traces of a former Slavic population, even though at the time of recording the data such a group lived in one settlement only. Therefore, if we do not keep it in mind during the analysis of early name systems that the names may include such borrowings as well in which there is no linguistic sign whatsoever of synchronous linguistic existence, we might even deduce the presence of an ethnic group that did not live in the examined area for a long time but certain elements of its name corpus were preserved by the newly arriving peoples.

The semantically corresponding name pairs are probably the result of translation, thus they were created in the process of active bilingualism; I consider it less likely that their members would have been created completely independently of each other in the different languages. Both the means of creation (and bilingualism at the same time) and the name pairs themselves could have characterized the early name systems also, although we find such examples in old sources only rarely.

Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában*

Az etimológia a helynévtörténeti kutatásokban meghatározó szerepet játszik. A nevek etimológiai felfejtése nélkül nem írható le a nyelvi szerkezetük, a rendszerek, nem használhatók fel általános nyelvtörténeti és általában történeti (pl. etnikumtörténeti) célú vizsgálatokban. Nem meglepő ezért, hogy a magyar névtörténeti kutatásokat a kezdeteitől fogva hagyományosan az etimológia uralta. Ez a tudományterület már az eddigiekben is sokat tett a Kárpát-medence helynévállományának a feltérképezéséért (pl. MELICH 1925–1929, KNIEZSA 1938, 1943–1944, FNESz.), de a lehetőségek az etimológiai kutatásokban az utóbbi évtizedekben nagy mértékben kiszélesedtek, új irányokat, módszertani utakat nyitva meg. Megszülettek ugyanis azok a tipológiai leírási modellek, amelyek a nevek szerkezetének, keletkezésének, változásának és ezzel együtt a névrendszerek egészének és ezek kapcsolatainak a leírásában jól használhatók (vö. pl. HOFFMANN 1993, TÓTH V. 2008, PÓCZOS 2010); ezen is túlmenően formálódóban van továbbá egy olyan módszertani eljárás, a történeti helynév-rekonstrukció, amely a nevek nyelvi-etimológiai jellemzőinek felderítésében új mérföldkövet jelent (vö. HOFFMANN 2007, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 459–470). Mindehhez pedig még az is hozzájárul, hogy a digitális technológia s ennek révén a digitális adatbázisok térhódításával olyan gazdag adatállományokat használhatunk fel a kutatásban, amilyenekről az onomasztika korábban csak álmodni tudott. Minden reményünk megvan ezért arra, hogy az etimológiai kutatások a Kárpát-medence helynévállományára irányulóan is újabb lendületet vegyenek.

A mostani írásomban néhány olyan módszertani kérdést kívánok érinteni, amelyek a helynév-etimológiai vizsgálatokban nehézséget jelentenek, s amelyek figyelmen kívül hagyása befolyásolhatja, sőt torzíthatja az etimológiai kérdésekben tett állásfoglalásainkat. Részletesen tárgyalom egyrészt azt, hogy milyen előnnyel jár a hagyományos etimológiai megközelítéssel szemben, ha a történeti helynév-rekonstrukció összetett módszerével próbáljuk feltárni az egyes helynevek nyelvi történetét. Szólok másrészt arról, hogy bizonyos forrástípusok (a bizonytalan krono-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

lógiai státuszú oklevelek különböző típusai: a hamis, a másolatban fennmaradt és az interpolált oklevelek) helynévi adatait vizsgálva milyen nehézségekkel találja magát szemben etimológiai szempontból a kutató.

1. Helynév-etimológia és történeti helynév-rekonstrukció

A nevek etimonjára koncentráltó etimológiai meghatározás és a történeti helynév-rekonstrukció módszertana közötti különbséget s azt, hogy ez utóbbi révén milyen többletismereteknek juthatunk a birtokába, egyetlen korai helynévnek (és szerteágazó kapcsolatrendszerének) a példáján illusztrálom. A Dunától északra fekvő egykori Bars vármegye *Taszár* települését a garamszentbenedeki apátság alapítólevele említi elsőként: 1075/+1124/+1217: villa *Tazzar* (DHA. 1: 214).¹ A ma Szlovákiához tartozó település szlovák neve: *Tesáre nad Žitavou* (LELKES 2011: 121), magyarul a 20. század elején (a hivatalos helységnévrendezés után) a megyére utaló előtaggal, *Barstaszár*-ként szerepel (1906: *Barstaszár*, MEZŐ 1999: 383, 1907–1913: *Barstaszár*, ComBars. 104). A hagyományos etimológiai felfogás a *Taszár* helynévről azt állapította meg, hogy szláv eredetű, forrása egy szláv nyelvi **Tesari* többes számú helynév, amelynek eredeti értelme 'ácsok' (vö. FNESz. *Ácsteszer*, *Teszér*, illetve TÓTH V. 2001: 242, SZŐKE 2015: 200). Azt a történeti háttérismeretet is jelzi továbbá az etimológiai szakirodalom a Kárpát-medencében többfelé is előforduló névről, hogy az elnevezés udvari szolgálonépek településére utalhat, akik ácsmunkára voltak kötelezve. Emellett pedig a név hangalakjának változását is kiemelik a szakemberek: a szláv vegyes hangrendű forma a magyarba bekerülve igazodott (adaptálódott) a magyar nyelv fonotaktikai szabályaihoz, és veláris hangrendű *Taszár* vagy palatális hangrendű *Teszér* alakot vett fel. Ezek tehát azok az ismeretek, amiket az etimon alapú etimológia a *Taszár* helynévről mondani tud (vagy legalábbis mondani szokott).

A helynév-rekonstrukció természetesen szintén a névetimonból indul ki, de a nevet egy széleskörű kapcsolati hálóban szemléli, amelybe a következő tényezők tartoznak bele: a nevet tartalmazó forrás jellemzői és a név forrásbeli szöveggörnyezete; a név által jelölt denotátumra vonatkozó adatok összessége (a teljes történeti mélységében); az adott név Kárpát-medencei összes előfordulása (vagyis a névföldrajza); az a névmező, amelybe a név tipológiailag illeszkedik; a denotátum valóságviszonyai és lokális kapcsolatai (azaz a természeti-társadalmi háttére és a

¹ A Garamszentbenedeki oklevél interpolált oklevél: az 1075-ben I. Géza által kiadott eredeti oklevelet a 12. és a 13. században további részek betoldásával meghamisították (interpolálták), s maga a forrás egy 13. századi másolatban maradt ránk (az oklevél részletes elemzését lásd SZŐKE 2015). Minthogy az említett *Tazzar* helynév az oklevél eredeti részében szerepel, az interpoláció körülménye számunkra itt nem releváns, s az adatot a 11. századra datálva vehetjük figyelembe. Az ilyen oklevelek forrásértékéről, hasznosíthatóságáról az etimológiai kutatásokban azonban a továbbiakban még jöttek szót.

névkörnyezete). Ha a nevet ebben a tág, sokdimenziós viszonyrendszerben vizsgáljuk, az etimológiai megállapításaink is jóval szilárdabbak és pontosabbak lesznek. A következőkben ezeket a „dimenziókat” fejtem ki bővebben a Bars megyei *Taszár* helynév példáján keresztül.

1.1. A Garamszentbenedeki alapítólevélben a helynév az alábbi *k o n t e x - t u s b a n* szerepel: „Dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua* cum terra XX aratorum, et magnam silvam versus orientalem et meridionalem plagam cum pratis et pascuis, et decem domus carpentarium, terminatam propriis terminis.” (DHA. 1: 214, SZÖKE 2015: 45). A szövegrész magyarul így hangzik: „Adtam a besenyők *Tazzar* nevű faluját is a *Sitoua* felett 20 ekealja földdel művelés céljából és egy nagy, délkeleten lévő erdőt rétekekkel és legelőkkel, saját határaival határolva és tíz háznépnyi szekérfészítőt.” (SZÖKE 2015: 51–52).

A szöveggörnyezetből számunkra különösen fontos az az információ, hogy I. Géza az 1075-ös Garamszentbenedeki alapítólevélben — a különböző természeti, gazdasági javakkal együtt — tíz háznépnyi *á c s o t*, szekérfészítőt (10 domus carpentarium) is adományoz *Taszár* faluval az apátságának (DHA. 1: 214, Gy. 1: 422, 480, SZÖKE 2015: 51–52).² Az első fontos tanulság tehát, amit

² Ez az oklevélrészlet HECKENAST GUSZTÁV szerint szlávokra rátelepített besenyők falujaként értelmezhető inkább, semmint besenyő ácsokként, akiket szláv környezetük nevezett volna el *Taszár*-nak (az ő álláspontja szerint ugyanis a *Taszár* helynevek általában szláv lakosság jelenlétét bizonyítják) (1970: 72). — Különböző szolgálónépek adományozásáról másutt is esik szó az oklevélben: *Szölös* (*Sceulleus*) falut ugyancsak az apátságának adja a király, ahol *v i n - c e l l é r e k e t*, 15 szőlőt, földműveseket, méhészeket és saját határaival együtt 60 ekealja földet is adományoz (DHA. 1: 213–214, SZÖKE 2015: 51). De arról is tájékoztat a forrás, hogy bizonyos típusú szolgálónépek éltek egy-egy faluban: pl. a halászkok *Tolmács* (*Talmach*) nevű faluját is odaadta a földjével, rétjeivel és szigeteivel együtt a király az apátságának (DHA. 1: 214, SZÖKE 2015: 51). Az említett szövegrészek szintén az oklevél eredeti, 11. századi részében szerepelnek: „Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi edi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad Lxaratre cum terminis suis”; illetve „Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis.” (DHA. 1: 213–214, SZÖKE 2015: 44). A *Szölös* településnév vagy a *szőlő* ’szőlő’ növénynévből alakult *-s* képzővel, vagy pedig a *szőlős* ’szőlőművelő’ foglalkozásnévből (a *szőlős* foglalkozásnév meglétére lásd 1395 k.: *vinitor: zelews*, BesztSj. 801): az idézett szövegrészlet — minthogy szőlőkre és szőlőművesekre is történik benne utalás — nem segít az alapszó és a névadás pontos szemantikai háttérének az eldöntésében. A *Tolmács* településnév alapjául a szakirodalom szerint vagy egy besenyő *Talmač* törzsnév, vagy az ugyancsak besenyő eredetű *tolmács* ’magas udvari méltóságot betöltő személy’ (a *tolmács* ’tolmács’ szóval etimológiailag összetartozó) köznévi szolgált (az etimológiákhoz lásd FNESz., TÓTH V. 2001: 240, 243, SZÖKE 2015: 198–109, 201–202, illetve GYÖRFFY 1972: 303). Itt a bizonytalanságot a név kontextusa — más okból ugyan, mint az előbb — szintén nem oszlatja el.

leszögezhetünk, mert a későbbiekben még hasznunkra lehet: ácsok bizonyosan éltek *Taszár* faluban.³

1.2. Egy-egy helynév etimológiai és nyelvi alkatának feltárásához elengedhetetlenül szükséges az, hogy a nevet a teljes a d a t s o r á n a k r é s z e - k é n t láthassuk. Ehhez persze annak a feltételnek is teljesülnie kell, hogy a név által jelölt hely pontosan azonosítható, lokalizálható legyen. Ez a mi esetünkben nem jelent problémát: a 11. században, a Garamszentbenedeki alapítólevélben

³ A helyzet megvilágítását az segítené, ha lennének pontos ismereteink arról, hogy milyen volt a szolgálófalvak lakosságának összetétele, mennyire volt ez egynemű. Ebben a kérdésben történettudományi ismeretek lehetnek a segítségünkre, amelyek bár szintén hézagosak, de általuk néhány részletet tisztábban láthatunk. A szolgálónépi szervezetről a következőket emelhetjük ki: „A magyar államalapítás során megalkotott alapvető, a vármegyékhez és az egyházmegyékhez hasonló fontosságú intézmények közé tartozott a királyi (valamint királynéi és hercegi) birtokok és a rajtuk élő népek szervezete. E szervezet fő funkciója a királyi udvartartás ellátása, különféle igényeinek kielégítése volt.” (KIS P. 2010: 10). A szolgálónépi rendszernek mint intézménynek a párhuzama megtalálható Nyugat-Európában, az egykori frank területen is, de emellett — ami számunkra lényegesebb — Közép-Európa 10–11. században létrejött államaiban van még jelen, és kizárólag ebben a régióban figyelhető meg, hogy egyes szolgáltatási kategóriák helynevekben is megőrződtek (i. m. 11, GYÖRFFY 1972: 262–263). A szolgálónépi szervezet tehát az államszervezéssel egyidejűleg jött létre, viszont a kialakulásának e korai időszakára kevés az írott forrás, amikor pedig a 13–14. században nagy mennyiségű írott dokumentum áll róluk rendelkezésre, azokban a szervezet felbomlásának viszonyai tükröződnek, s ezekből nem mindig lehet a 10–11. századi állapotokra következtetni. Ebből adódóan aztán a közép-európai kutatók (nemcsak a magyar HECKENAST GUSZTÁV, hanem a cseh és lengyel kutatók is) főleg a helynevek alapján próbálták meg ennek a királyi (vagy fejedelmi) szolgáltató rendszernek a kialakulását és korai működését feltárni. Helyesen mutat rá azonban ezzel kapcsolatban KIS PÉTER egy módszertani problémára: a helynevek keletkezésének korát „csak hozzávetőlegesen” lehet meghatározni (2010: 12). A szolgálónépeket feladatköriük szerint két csoportra lehet osztani: egyrészt élelmiszerral, terménnyel adóztak, ezzel látták el a királyi, királynéi udvarházakat (udvarnokok, szőlőművesek stb.), másrészt a király környezetében láttak el speciális feladatokat (bocsár, szakács stb.), bizonyos időközönként pedig váltották egymást. A szolgálónépek egységesen a megművelt földből éltek, nagy részük kizárólag agrártermékekkel adózott, de a speciális szolgálattal tartozók is adóztak ilyenekkel (i. m. 17–18). A taszári 10 háznépnyi ácsot is pl. 20 ekényi földdel és erdővel, rétekkal adta a király a garamszentbenedeki apátságának. A szolgálónépi rendszer története szorosan összekapcsolódik a királyi birtokpolitikával, és csakis gazdaságtörténeti keretben érthető meg a maga teljes mélységében (i. m. 8, lásd még GYÖRFFY 1972: 265 is). A rendszer felbomlása a királyi birtokok eladományozásával van egyrészt összefüggésben, ami a birtok- és udvarnokállományban veszteségeket okozott, a birtokok és a népek, illetve a különböző kötelezettségek és szolgáltatások eredeti szerves összefüggése megszűnt, az egy-egy település körzetében csoportosuló korai egységek szétestek (KIS P. 2010: 48). Az eladományozásokkal együtt emellett a szolgáltatás jellege is gyakran megváltozott, és azt mindig mezőgazdasági kötelezettséggé alakították át, ugyanis a specializált szolgáltatásokra nem volt szüksége tovább a földesuraknak, az nem felelt meg a minőségi igényeiknek, ezért ezeket inkább az árutermelés és a kereskedelem elégítette ki (HECKENAST 1970: 84, a teljes problémakörhöz lásd még GYÖRFFY 1972 is).

felbukkanó *Taszár* település Bars vármegye középső részén, a Zsitva folyó jobb partján fekszik.

Adatsora az első említéstől kezdődően máig folyamatosan lakott településnek mutatja, amelynek legkorábbi (korai ómagyar kori) adatai a következők: 1075/+1124/+1217: *dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine Tazzar super Sitoua*, 1209 P.: *Tessar*, pr. (Gy. 1: 480, DHA. 1: 214), +1209/XVII.: *Thaszar*, v., 1275: *Thescer*, t. (Gy. 1: 447, 480). A kései ómagyar kortól a településnév adatai a kedvező forrásadottságoknak köszönhetően megsokszorozódnak: 1353: *Thezer*, p. (A. 6: 5), 1453, 1493, 1496, 1506: *Thazar*, p. (ComBars. 103), 1366: *Thezer*, v., p. (ComBars. 103), 1378, 1382: *Thezar*, p. (ComBars. 103), 1382: *Thazar*, *Thazaar*, *Thezer*, p., 1424: *Thezer*, 1435: *Thesser*, 1436: *Tazar*, 1476: *Thazad*, p., 1570: [*Taszár*], 1603: *Thaszar*, 1780: *Taszar*, *Teszare*, pag., 1806–1808: *Taszár*, *Tesáre*, *Tesáry*, *Tiβar*, pag., 1828: *Thaszár*, *Tesare*, pag., 1893: *Taszár*, 1905: *Taszár*, 1907–1913: *Barstaszár* (ComBars. 104).

A legkorábbi adatok között ott találjuk az eredeti szláv nyelvi (de akár a magyar nyelvben is használatos) vegyes hangrendű *Teszár* formát is, a későbbiekben azonban a hangrendileg harmonikus alakok dominálnak (palatális *Teszér* és veláris *Taszár* alakban egyaránt).⁴ A hangrendileg kiegyenlített névformák biztosan magyar névhasználatot és magyar névhasználókat jeleznek függetlenül attól, hogy a településnév névadói az előbb ismertetett etimológiai állásfoglalás értelmében szlávok voltak. Ezt a különbségtételt a névadók és a névhasználók között a helynév-rekonstrukció során minden esetben szem előtt kell tartanunk: az írott források ugyanis csupán az aktuális névhasználatot világíthatják meg, maga a névadás, a névkeletkezés akár évszázadokkal korábban is megtörténhetett. Ennek pedig egy szempontból különösen nagy jelentősége van: a helynevek nyelvi alkatára, etimológiájára alapozott etnikai következtetések kronológiájának szempontjából.

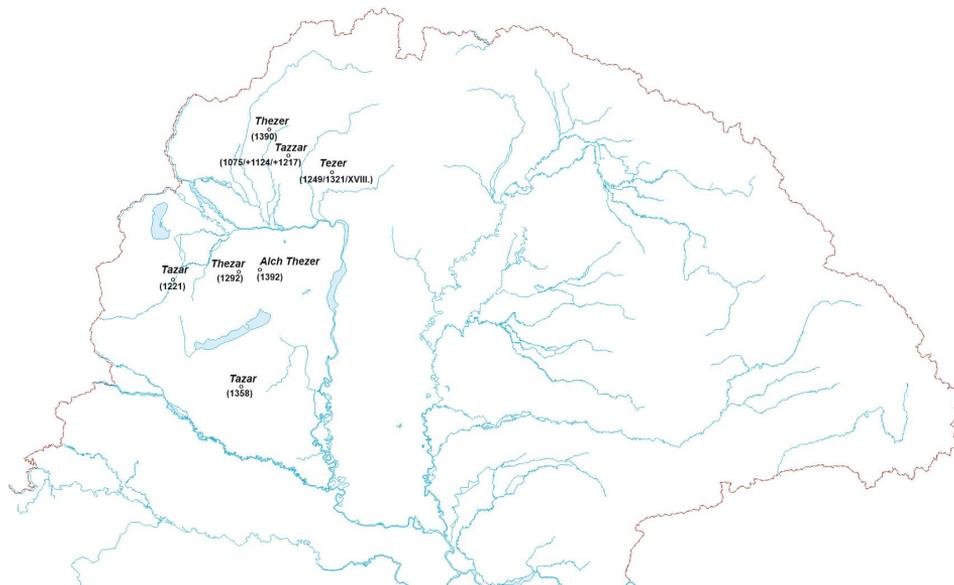
A név adatsorában a későbbiekben alkalmilag feltűnő vegyes hangrendű adatok a hangrendileg harmonikus formák mellett szláv-magyar kettős névhasználatra utalhatnak, és ugyanezt jelezheti a magyar nyelvű palatális és veláris alakok váltakozó előfordulása is. A veláris és a palatális formák századokon át megmutatókozó ingadozását követően a 15. századtól a *Taszár* alak válik általános használatúvá a magyarban, a *Teszare* ~ *Teszary* formák bizonyosan szláv (szlovák) névhasználókat rejtnek,⁵ ahogyan a mai névhasználatra is ez jellemző: m. (*Bars*)-

⁴ Némileg meglepő, hogy ugyanannak a településnek az adatsorában láthatjuk a palatális és a veláris változatot is (ráadásul mindegyiket nagy gyakorisággal) megjeleníteni. Erre a többi *Taszár* ~ *Teszér* településnév esetében — a korai adatokat szemügyre véve legalábbis — nincs példa: közöttük a vegyes hangrendű (szlávós) *Teszár* hangalak mellett vagy csak palatális *Teszér*, vagy csak veláris *Taszár* névformák adatolhatók egy-egy település névelőfordulásaként.

⁵ Ezek a szlovák alakok persze a kezdetektől élhettek a magyar formákkal egyidejűleg, csak presztízssokok miatt a magyar oklevélírók nem rögzítették őket (lásd ehhez KENYHERCZ 2019).

taszár ~ szlk. *Tesáre nad Žitavou*. A 19. század elején jelentkező *Tissar* adat pedig — a magyar *Taszár* és a szlovák *Tesáre*, *Tesáry* mellett — német nyelvű említés lehet (LELKES 2011: 121).

1.3. A középkori Kárpát-medencében a Bars megyein kívül további *Teszér* vagy *Taszár* településneveket is ismerünk. Ezek területi elhelyezkedését mutatja (a név első adatát és évszámát feltüntetve) az 1. térkép.

1. térkép. *Taszár ~ Teszér települések a középkori Kárpát-medencében*

Taszár és *Teszér* nevet viselő települések a középkorban a Kárpát-medence nyugati és északnyugati részén jelentkeznek csupán, s a Garamszentbenedeki alapítólevélben szereplő Bars megyei hely kivételével mindegyik a 13–14. században tűnik fel a dokumentumokban.⁶ Legtöbbjük ma is létezik településnévként, csu-

⁶ A további településnevek adatsora: **Taszár** (Vas vm., a mai Vámoscsalád, Urajújfalu, Jákfa stb. táján feküdt; vö. Cs. 2: 803) 1222: *Tazar*, v., 1278: Terra castrensius Castri Ferrei *Thezaar* vocata, 13. sz.: *Tazar*, t. (Cs. 2: 803). **Taszár** (Somogy vm., ma *Taszár*, Kaposvártól keletre; vö. Cs. 2: 650) 1358: *Tazar*, p., 1444: *Thazar*, v., 1536: *Eghazas Thazar* (Cs. 2: 650). **Teszér** (Veszprém vm., ma *Pápateszér*) 1292: *Thezar* (FNESz.), 1410: *Thezer*, 1427: *Tezzer*, 1488: *Thezer* (Cs. 3: 256), 1851: *Pápa-Teszér* (FNESz.). **Teszér** (Veszprém vm., később Komárom vm., ma *Acsteszer*) 1392: *Alch Thezer*, 1488: *Pezer* (Cs. 3: 256). **Teszér** (Hont vm., ma *Teszér*) 1249/1321/XVIII., [1279]/1279/XVIII., [1280 k.], 1279, 1286, 1291>1367, 1294: *Tezer*, p., t., v., +1285>1366/1391: *Deser*, v., 1295/XVIII.: *Tezér* (*Tezer*), 1295/XVIII.: *Tezér* (*Thezer*), v., 1300, 1313, 1314, 1318>1367, 1331, 1331/1394: *Tezer*, p., t., +1285>1366/1369, 1332–1337/Pp. Reg.: *Teser*, v., 1325, 1335: *Tescer*, p., [1280 k.], 1311: *Thezer* (Gy. 3: 259). A település, illetve egyes részei [*Al(só)*]*teszér* 1311: *Inferiori Thezer* (Gy. 3: 259), [*Kis*]*teszér* 1279: *Minor Tezer* (Gy. 3: 259) és *Udvarnokteszér* 1249/1321/XVIII.: *Vdítomukeczér* [v: *Vduornuk-*

pán a Vas megyeinek nincs a korai ómagyar kor után településnévként folytatása.⁷ A névadatok között az elsődleges szláv nyelvi (de nem feltétlenül szláv névhasználókat jelző) vegyes hangrendű formát éppúgy megtaláljuk, mint a hangrendileg harmonikus (és biztosan magyar névhasználókra utaló) *Taszár* és *Teszér* alakokat. Arra, hogy a *Taszár* ~ *Teszér*-féle településnevek előfordulásának területi jellemzőiből milyen következtetéseket vonhatunk le, a későbbiekben még vizsgatáradék.

Az e körbe tartozó településnevek között sajátos nyelvi alkata miatt az *Ácsteszer* elnevezés — amelynek előtagja 'ács' jelentésű magyar közzzó — megérdemel egy rövid kitérőt. A településnévről a FNESz. így nyilatkozik: „A magyar és szláv tagból álló *Ácsteszer* megmagyarosodott szláv ácsok falujára, vagy talán egymás mellé telepített magyar és szláv ácsok lakóhelyére utal.” Lényegében így foglalt állást korábban HECKENAST GUSZTÁV is, „szláv teszerek”-et említve (1970: 72).⁸ Ezt a feltételezést — noha elképzelhető, hogy erről van szó — minden bizonnyal nem a korabeli valóság ismerete, hanem a név hangalakja és morfológiai szerkezete inspirálta. Érdemes azonban azzal a lehetőséggel is számolni, mint amiről a legtöbb olyan településnév esetében szó van, amely másodlagosan valamilyen jelzői előtaggal egészült ki: az egy (vagy több) másik azonos nevű településtől való elkülönítés, megkülönböztetés szándékáról. Veszprém megyében ugyanis volt egy másik *Teszér* már ekkoriban is, ami később ugyancsak jelzővel bővült: *Pápateszer*, s ettől kellett a névhasználatban megkülönböztetni *Ácsteszer*-t. Az pedig, hogy mindez foglalkozásnévi jelzővel történt, mondhatni véletlen, hiszen számos más motívum közül is választhattak volna a névadók. A foglalkozásnévi jelző a másodlagos településnevek előtagjaként nem szokatlan névmodell a magyarban (pl. *Tímárfony*, *Szőlősmegyer*, e nevek szemantikai tartalma így adható meg: 'tímárok lakta Fony nevű település', 'szőlőművesek lakta Megyer nevű település'). Ebben semmiképpen sem kivételes az *Ácsteszer* névforma, de még arra is akad másik példa is, hogy a *Teszér* helynév kapott foglalkozásnévi jelzőt:

tezer] (Gy. 3: 259) néven is szerepelnek. **Teszér** (Nyitra vm., ma *Nyitrateszer*) 1390: *Thezer* (Zs. 1: 160), 1913: *Nyitrateszer* (FNESz.). Nem településnév részeként is előfordul: **Teszérkút** 'Bajon határában említett hely, Esztergom vm.' 1244: *Tezercut* [2a] (Gy. 2: 224).

⁷ Vas megye modern kori helynévgyűjteményét áttekintve sem akadtam olyan mikrotoponima nyomára, amely az egykori *Taszár* település nevét őrizné (vö. VMFN.), pedig az elpusztult települések nevei gyakran továbbélnek az adott terület névanyagában (többnyire határrészek neveként, nemegyszer gazdag névbokrokat hozva létre).

⁸ HECKENAST az *Ács* települések lakóit magyaroknak, a *Teszér* településen élőket szlávoknak tekintti, ugyanerre utal a fazekasok és a gerencserek viszonyában is (1970: 72). De azt is hangsúlyozza, hogy a szolgálónéppé válás lehetséges tényezői között az etnikai hovatartozás alig vagy egyáltalán nem szerepelt (i. m. 70). Arról, hogy egyes foglalkozások bizonyos etnikumokhoz kötődtek volna a szolgálónépi szervezet keretei között, nincs tudomásunk. (Nógrády Árpád szíves közlése alapján.)

a Hont megyei *Teszér* egyik névváltozata *Udvarnokteszér*-ként fordul elő. Itt az oklevelek is tudósítanak arról, hogy részben udvarnokok földje volt a település ([1279]/1279/XVIII.: *terra vduarnicorum* [...] *Tezer*, Gy. 3: 259), a jelzőben ez fejeződik ki nyelviileg is. *Ácsteszer* esetében ugyancsak gondolhatunk erre, s nem kell okvetlenül jelentőséget tulajdonítanunk ebből a szempontból annak, hogy az elsődleges településnév milyen eredetű, és legfőképpen milyen eredeti szemantikai tartalommal bírt.⁹ A jelzővel történő kiegészülést ugyanis ezek a körülmények jobbra nem befolyásolják. Mindamellettt vannak olyan helynevek a magyar névrendszerben, amelyek első és második névrésze más-más nyelvhez tartozó lexémaként ugyanazt a szemantikai jegyet hordozza: *Hóratető*, *Kamon-kő*, *Lippahárs*, *Rikájó* stb. (vö. KISS L. 1979, a jelenséghez bővebben lásd még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 289). E nevek szerkezete kétségkívül különleges, és bár településnév is akad közöttük, ez metonimikus úton, természeti névből jött létre: *Guraszáda* (FNESz.).

1.4. A helynév-rekonstrukció során az elemzett helynevet nem csupán az etimológiai szempontból összetartozó nevek együttesében, a névbokorban szemléljük, hanem ennél is tágabb összefüggésrendszerében annak a *n é v m e z ő n e k*, vagyis szemantikai kategóriának az elemeként, amelybe a legközvetlenebbül tartozik. A *Taszár* helynév esetében ez a névmező az olyan foglalkozásnévi eredetű településnevek csoportját jelenti, amelyek végső forrása valamely szláv nyelvi foglalkozásnév. Az óvatos fogalmazásmód nem véletlen: a magyar *Taszár* típusú településnevek problematikája éppen a létrejöttük kettős lehetőségében ragadható meg. Ezek a nevek keletkeztek ugyanis egyrészt a szláv nyelvekben szláv foglalkozásnévi alapszóból szláv névadók által, ezt a szláv helynevet a magyar nyelvű beszélők aztán átvették, adaptálva azt a saját nyelvük fonotaktikai-fonológiai rendszerébe.¹⁰ Nem zárható ki másrészt azonban az a lehetőség sem, hogy maga a szláv foglalkozásnév került át községi státuszban a magyarba, s a helynév ebből az — immáron a magyar nyelv elemeként szereplő — közszóból alakult magyar névadással, beilleszkedve a foglalkozásnévből metonimikusan keletkezett magyar településnevek hosszú sorába.¹¹

A névmezőnek olyan további elemei vannak, mint a *Konyár* (1213/1550: *Kanar*, Gy. 1: 635, Bihar vm.) és *Kanyár* (+1214/1334: *Kanar*, NÉMETH P. 1997: 103, Szabolcs vm. a mai *Tiszakanyár*), vö. szl. *konjar* 'lópásztor'; *Csitár* (1113: *Scitar*, DHA. 1: 395–396, Nyitra vm., a mai *Alsócsitár*) és *Csatár* (1295/1423: *Chatar*, Gy. 1: 504, Békés vm., a mai *Csatárkert*), vö. pl. cseh *Štítary* tsz. hn.

⁹ Mindez feltételeznél az is, hogy a névadáskor a településen kétnyelvű lakosság élt.

¹⁰ Az átvétel feltételeként az adott vidéken persze bizonyos fokú szláv–magyar kétnyelvűségre is gondolhatunk.

¹¹ Ilyen esetekben viszont a névadás helyén nem kell szláv nyelvű népességgel számolnunk.

'pajzsgyártók'; *Dejtár* (1255: *Dehter*, Gy. 4: 235, Nógrád vm.) és *Détér* (1246/1383: *Deltar* [ɔ: *Dehtar*], Gy. 2: 493, Gömör vm.), vö. cseh *Dehtáry* tsz. hn. 'fakátrányégetők'; *Gerencsér* (1251: *Geruncher*, Gy. 4: 390, Nyitra vm.), vö. szl. **Gřinčare* tsz. hn. 'fazekasok'; *Lóc* (1232>1347: *Louch*, Gy. 2: 523, Gömör vm.), vö. szl. *Lovci* tsz. hn. 'vadászok'; *Ócsár* (1247/1412: *Olchar*, Gy. 1: 351, Baranya vm.), vö. összsl. **ovbčari* tsz. hn. 'juhászok'; *Vinár* (1221: *Winar*, PRT. 1: 651, Veszprém vm.), vö. cseh *Vinary* tsz. hn. 'bortermelők, szőlőművelők' stb.¹²

Ezeket az etimológiákat nyilvánvalóan nem tárhatjuk fel mélyebben anélkül, hogy a szláv (közelebről a Kárpát-medencei szláv) névadás e típusát pontosabban meg ne ismernénk. Ez nagyon sok kérdést vet fel: milyen szerkezetekben alakultak településnevek a foglalkozásnevekből, mikortól adathatók ezek az elnevezések, vannak-e közöttük többes számú formák, ezeknek közvetlen folytatása lehet-e a szlovák mai *Tesáre* típus stb. E kérdések megválaszolása érdekében a névtípus jellemzőit azon a két szláv nyelvterületen mutatom be, ahol a szakirodalom szerint a foglalkozásnévi településnevek rendszere (és egyáltalán az e mögött feltehető szolgálónépi rendszer) a magyarhoz hasonlóan jelentkezett: a csehben és a lengyelben.

Azt a cseh és a lengyel szakirodalom is kiemeli, hogy a foglalkozásnévi településnevek szemantikai szempontból a települések lakóira utaló helynevek tágabb körébe tartoznak. Ezek olyan neveket foglalnak magukba, amelyek eredetileg a települések lakóit nevezték meg, és ezek (a lakókra vonatkozó megjelölések) később a települések nevévé váltak: pl. *vinary* 'szőlőművesek' > *Vinary* 'szőlőművesek lakta település'. Ebbe a tágabb kategóriába tartoznak még például a lakók etnikai hovatartozását megjelölő gyűjtőnevekből lett településnevek is, illetve ide sorolják a 'valakihez (személyhez mint egyfajta „patrónushoz”) tartozók' jelentéstartalmú szavakból alakult településneveket is (utóbbiak rendszerint személynevekhez kapcsolódó *-ice*, *-ovice* képzőkkel jöttek létre).

Morfológiai szempontból az ilyen településnevek mindegyik csoportjára jellemző az, hogy az elemei tipikusan többes számú formában szerepelnek, vagyis az indoeurópai nyelvekben nem ritka plurale tantumként: pl. a cseh *Bečváry*, *Dehtáře*, *Hrnčíře*, *Kobylniky*, *Kravary*, *Kravaře*, *Ovčáry*, *Štítary*, *Vinary*, *Zlatníky* stb. (DAVID 2017a: *-ary* ~ *-áry*, *-aře* ~ *-áře*, *-(n)íky* formánsokról beszél, de ezekben az *-ar* ~ *-ár*, *-ník* valójában a foglalkozásnév-képző); illetve a lengyel *Bartnicy*, *Cieśle*, *Czastarze*, *Kłęczanie*, *Konarze*, *Łagiewnicy*, *Pracze*, *Psarze*, *Piowarzy*, *Sokolniucy* stb. (WÓJCIK 2013)¹³ foglalkozásnévi településnevek em-

¹² Amint az a példákban is látható, az etimológiai szakirodalom olykor rekonstrukciókat, nem pedig ténylegesen létező, adatokkal igazolható névformákat ad meg szláv elsődleges helynévként.

¹³ E munkából azt is megtudhatjuk, hogy lengyel nyelvterületen az ilyen nevek keletkezése a 14. század elejéig tart.

líthetők meg e helyütt. Jóval ritkábban összetett foglalkozásnév szolgált a településnevekhez alapul: pl. cseh *Koloděje* tkp. ‘kerékgyártók [ti. települése]’, *Mukoděly* tkp. ‘molnárok [ti. települése]’, *Voděrady* tkp. ‘halászok [szó szerint: vízi munkások] faluja’ (DAVID 2017a). Településnevekként ezek tehát éppen olyan egyrészes struktúrával jellemezhetők, mint az előbb említettek.

A *Dehtáře*, *Ovčáry*, *Štítary*, *Vinary* stb. nevekben az *-y* vagy *-e* „formáns” tehát eredetileg csak a többes számú esetvégződés volt, noha — van olyan (nem mindenki által elfogadott) elképzelés is, miszerint — ez úgy is tekinthető, mint a településnevek létrehozásában szerepet játszó helynévformáns. Az mindenesetre egyértelműen látható, hogy a foglalkozásnévből alakult településnevek — szemantikai jellegükből adódóan — mindig ezzel a végződéssel állnak, azaz **Štítar*, **Vinar* típusúak nem igazolhatók közöttük.¹⁴

A foglalkozásnévi településnevek kétféle (*-e* és *-y*) végződése morfofonológiai okokkal, a korábbi deklinációval (főnévragozással) magyarázható, amelyben az egyes eseteket kifejező formák között a nevekben különbség volt. A *vinař* ‘szőlőműves’ szóból származó cseh *Vinaře* név történetében például ez a következőképpen mutatkozott meg. A név nominatívusi formája a szlávban *Vinaře* volt (ami a régi csehben *Vinaře* alakká változott). Minthogy ez a forma egy palatális, lágy mássalhangzót tartalmazott: *ř* (> *ř*), azt egy palatális *-e* magánhangzó követte. Ez a forma az ún. *jo*-tövék (tehát a palatalizált, lágy formák) közé tartozott. Más grammatikai esetekben viszont a névalak töve nem volt palatalizált (genitívusban például *-ar* volt a névvég), azaz nem a palatalizált, lágy *jo*-tövék közé tartoztak a további alakok, hanem a kemény *o*-tövékhez, amelyek deklinációja más típusú volt.

A kettősség vezetett ahhoz a változáshoz, ami az eltérés megszüntetésére irányult. Ez azt jelenti, hogy az egyes nevekben a teljes ragozási paradigma elmozdult vagy a *jo*-tövék felé (az alanyesethez igazodva), vagy az *o*-tövék felé (a többi esethez igazodva). A *Svinaře*, *Vinaře*, *Dehtáře* típusú nevek egész ragozási paradigmája ennek megfelelően a *jo*-tövék szerint alakult, míg az *y*-ra végződő neveké (*Svinary*, *Vinary*, *Dehtáry*) az *o*-tövék szerint ragozódik minden grammatikai esetben.¹⁵

Ez a változás más ‘ott lakók’ jelentésű morfémákat is érintett: pl. *-ane*, később *-any*: 1126: in villa que vocatur *Wrbczane*, 1180: villa *Olsane*. Ez a változás a 13–14. századig befejeződött, a kezdetei pedig 1250 előttre mennek vissza

¹⁴ A lengyelben találkozhatunk ugyan olyan elnevezésekkel is, mint például *Sokolnik* tkp. ‘soly-mász’ (vagyis formailag egyes számú alakkal), az ilyen elnevezések azonban másodlagosan jöttek létre: az eredeti többes számú formából ún. másodlagos szingularizációval (*Sokolniki* helynév > *Sokolnik* helynév). (Az információt Halszka Gornynak köszönöm.)

¹⁵ Ez úton is köszönöm Pavel Štěpánnak és Halszka Gornynak a névtípus cseh és lengyel nyelvtérületen jellemző sajátosságainak megismeréséhez nyújtott segítségét.

(vö. ehhez DAVID 2017b). Ugyanilyen változás a lengyel foglalkozásnévi településnevek körében is lezajlott (SMOCZYŃSKI 1972). Ugyanakkor azt is olvashatjuk a szakirodalomban, hogy nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy ezekben a nevekben nem a többes nominativust, hanem az eredetileg birtoklást kifejező egyes szám genitívusi végződést, azaz a belőle alakult **-je* helynévformánst lát-hatjuk (SMOCZYŃSKI 1972; vö. még ehhez HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 197–198).

A szláv szakirodalom áttekintéséből egyébként az is kiderül, hogy sem lengyel, sem cseh nyelvterületen nincs a magyar *Teszér* ~ *Taszár*-nak megfelelő helynév, noha a *tesař* 'ács' közszó létezik ezekben a nyelvekben. HECKENAST szerint a lengyeleknél talán a *Ciesle*, a cseheknél pedig a *Kladruby* felel meg neki szemantikailag (1970: 62). Lengyel nyelvterületen legalább 10 *Ciesle* névről van tudomásunk (a legrégebbi 1259-ből adatható), ezek mindegyike a *cieśla* 'ács' szóból alakult. A cseh *Kladruby* településnévhez pedig azt érdemes hozzáté-nünk, hogy az ehhez alapul szolgáló közszónak más jelentése van: ez a lexéma ugyanis inkább favágókra utal (Halszka Gorny és Pavel Štěpan szíves közlése).

A *Taszár* név kapcsán itt vizsgált névmező elemeiben tehát az a közös, hogy ezek a településnevek végső soron szláv foglalkozásnévi lexémákra vezethetők vissza. A helynévalakulás előbb említett kettős irányának szempontjából közülük elsősorban azokra kell itt kitérnünk, amelyeknek a magyar nyelvben nem mutat-ható ki a korai ómagyar korban közszói párhuzamuk, azaz nincsenek olyan emlí-tések, amelyek alapján a *csatár* ~ *csitár*, *taszár* ~ *teszér*, *vinár* stb. lexémáknak közszói 'pajzsgyártó', 'ács', 'szőlőműves' jelentését a magyar nyelvben nagy valószínűséggel feltételezhetnénk. Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy az ilyen típusú szavak nem kerülhettek át a magyarba foglalkozásnévként,¹⁶ csak azt állapíthatjuk meg legfejlebb, hogy ezt az esetlegesen felvetődő lehetőséget nem tudjuk párhuzamos közszói adatokkal igazolni, ami pedig a feltevést — ha nem is zárja ki — nyilvánvalóan gyengíti.

A névmezővel kapcsolatban — a fentiek alapján — a hagyományosan egysé-ges elemzéstől eltérően azt a munkahipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy az ide tartozó elemek nem egyformán ítélnélők meg a névadás (és így az etimológia) szempontjából: némelyeknél valószínűbb az, hogy szláv jövevényhelynévként vál-tak a magyar névrendszer elemeivé, míg másoknál esetleg nagyobb eséllyel gon-dolhatunk — a közszói adatolatlanságuk ellenére is — arra a lehetőségre, hogy a szláv foglalkozásnév átvétele után a magyar nyelvben lett az adott lexéma — ma-gyar helynévadás eredményeként — településnévvé.

¹⁶ Az említett szláv foglalkozásnevek magyarba kerülését egyébként a lexémák morfológiai alka-ta akár elő is segíthette (volna), hiszen ugyanazt az *-ár/-ér* képzőt tartalmazzák, ami a magyar-ban (és a németben is) szintén foglalkozásnév-képzői funkciójú volt (amint ezt pl. a magyar *hajcsár*, *csiszár*, *vezér* stb. szavak keletkezése és morfológiai struktúrája mutatja).

Milyen szempontokat alkalmazhatunk e hipotézis vizsgálata során? És melyek lehetnek azok az elnevezések, amelyek esetében valószínűsíthető a szláv eredetű közsői háttér megléte is a magyar nyelvben? Arra, hogy valamennyi számba jöhető lexémával itt foglalkozunk, nincs mód, ezért a szómező elemei közül csak kettőt emelek ki, és ezek példáján keresztül utalok a lehetséges fogódzókra. A *Taszár* ~ *Teszér* településnevek mellett a *Csatár* ~ *Csitár* elnevezések és feltehető alapszavuk áll a következő áttekintés előterében.

1.4.1. Informatív lehet számunkra egyrészt az, hogy az említett lexémák előfordulnak-e személynévi státuszban a legkorábbi dokumentált időszakban (vagy esetleg a későbbiekben). Ez azért fontos támpont, mert a magyarban a régi településnevekben szereplő foglalkozásnevek egy részének kimutatható a korai ómagyar korban személynévi előfordulása; vö. pl. *ardó* 'erdész' (1248: *Ardo*, Cs. 1: 289, Sáros vm.; vö. +1214/1334: *Ardeu* szn., ÁSz. 72), *csősz* 'kikiáltó, kihirdető, börtönőr' (1192/1375/1425: *Cheuzy*, Gy. 1: 217, Bács vm.; vö. 1307: *Cheuz* szn., FNEsz.; 1560 k.: Camparius: *Custos Camporum*: messzeórorszó: *Chósz* kn., TESz.),¹⁷ *dusnok* 'egyházi torló szolgáltatást végző' (1215/1550: *Dusunic*, Gy. 1: 614, Bihar vm.; vö. 1211: *Dosnuch* szn., ÁSz. 258; 1222/1550: *dufinicos* [latinisított alak többes szám tárgysetben] kn., TESz.), *kovács* (+1015/+1158//PR.: *Chovas*, Gy. 1: 330, Baranya vm.; vö. 1253/1322: *Cuach* szn., ÁSz. 227; 1380 k.: Faber: *cowacz* kn., TESz.), *lovász* (1198 P./PR.: *Luascu*, Gy. 1: 723, Bodrog vm.; vö. 1138/1329: *Luas* szn., ÁSz. 498; 1395 k.: *louaz* kn., TESz.), *madarász* ([1291–94]: *Madaraz*, Gy. 1: 641, Bihar vm.; vö. 1236/1239: *Modoroz* szn., ÁSz. 560; 1416 u./1450 k.: *madaraz* kn., TESz.), *szakács* (1286: *Zakach*, ÁÚO. 9: 449, Veszprém vm.; vö. 1138/1329: *Sacas* szn., ÁSz. 686; 1405 k.: Cocus: *zakach* kn., TESz.), *szántó* (1001 e./1109: *Σάντοι*, DHA. 1: 85, Gy. 2: 438, Fejér vm.; vö. 1373: *Zantho* szn., OklSz.; 1416 u./1450 k.: *zantoc* 'agricola' kn., TESz.), *szekeres* 'szekérrel szállító' ([+1077–1095]>+1158//PR.: *Zekeres*, Gy. 1: 728, Bodrog vm.; vö. +1086: *Scekeres* szn., ÁSz. 696; 1538: adat nélkül, kn., TESz.), *szőlős* 'szőlőművelő' (+1075/1124/1217: *Sceulleus*, Gy. 1: 478, Bars vm.; vö. 1211: *Zeuleus* szn., ÁSz. 849; 1395 k.: *zeleus* kn., TESz.), *takács* (1304/1464: *Takach*, Gy. 2: 635, Győr vm.; vö. 1266>1348: *Takach* szn., ÁSz. 739; 1405 k.: Textor: *tacach* kn., TESz.) stb. (Ezek között belső keletkezésű, a magyarban létrejött elemek és jövevényszavak egyaránt vannak.) A foglalkozásnevek egyharmadáról tudjuk igazolni, hogy személynévként is használatosak voltak a korai ómagyar korban. Mások a kései ómagyar korban családnévként már ugyancsak feltűnnek a forrásokban, s a használatuk ebben a funkcióban máig követhető (ehhez bővebben lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 285–286).

¹⁷ A foglalkozásnevekhez kapcsolódóan a helynévi és a személynévi használatra utaló adatok mellett — ahol ismerjük — megadom az első köznévi előfordulás adatait is.

Az említett adatokból azt is láthatjuk, hogy a foglalkozásnevek formáns nélkül, önmagukban állva tűnnek fel a magyarban személynévként (pl. *csósz*, *kovács* stb. foglalkozásnév > *Csósz*, *Kovács* stb. személynév). Amennyiben a *Taszár* névmezejébe tartozó településnevek „foglalkozásnév-gyanús” alapszavai személynévi státuszban is megtalálhatók a magyar nyelvben (tehát *Taszár* ~ *Teszér*, *Csatár* ~ *Csitár* alakú személynévekként), az jó eséllyel jelzi azt, hogy az adott lexéma a magyarban foglalkozásnévként is használatos volt. Ha viszont ilyen előfordulásaik nincsenek, s csupán a helynévi származékaikból lett *-i* képzős (családnévképzős) alakjai ismeretesek személynévi szerepben (azaz *Taszári* ~ *Teszéri*, *Csatári* ~ *Csitári* személynévek), ez a körülmény inkább a szláv eredetű helynévi státuszát erősíti a névnek.

Az elemzések fő tanulságaként arra mutathatunk rá, hogy a *Taszár* ~ *Teszér* és a *Csitár* ~ *Csatár* elnevezések ebből a szempontból nem egyformán viselkednek. Amíg ugyanis *Taszár* ~ *Teszér* személynéveket nem tudunk adatolni a korai forrásokban (és később sincsenek ilyenek), *Csitár* ~ *Csatár* személynévekkel a legkorábbi oklevelektől kezdődően máig találkozunk; vö. 1138/1329: *nomina servorum qui debent servire preposito cum suis curribus [...] in villa Kalsar: Vleu, Biqua, Citar, Dubos, Gatadi, 1274>1411: Chythar iobagio castri Posoniensis* (ÁSz. 199); 1211: *Et est in villa illa [Fotud]: Chatar, filius Emrici (Heymrici), Held vinitor ecclesie* (ÁSz. 179). Vagy későbből: 1458: *Andrea Chatar* (RMCsSz. 221). A *Csatár* ~ *Csitár* a mai magyar családnévállományának is eleme: az Újmagyar kori családnevek tára (XVIII–XXI. század) I. Adatok című kötetében (HAJDÚ 2012) azt találjuk, hogy a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának 2007. január 1-jei adatai szerint a jelzett időpontban Magyarország teljes lakosságának körében 86 *Csatár* és 21 *Csitár* születéskori családnevet tartottak nyilván. Mivel ezek a ritka nevek közé tartoznak, a Családnevek enciklopédiája ezt a családnevet nem is tartalmazza (HAJDÚ 2010).

A településnévből *-i* képzővel alkotott *Taszári* ~ *Teszéri*, illetve *Csitári* ~ *Csatári* családnevek egyaránt felbukkannak a kései ómagyar kor okleveleiben: az ilyen névformák az illető személy származási vagy lakóhelyére utalnak (lásd ezekhez RMCsSz. 1052 és 1063, illetve 221 és 250), így nem meglepő, hogy elsősorban azokon a vidékeken jelentkeznek, ahol az adott településnevek is találhatóak. Noha településnevekből metonimikusan is alakulhattak a régiségben személynévek (különösen a korai időszakban, amikor az *-i* morféma ilyen szerepe még periférikus lehetett; vö. pl. 1211: *Neugrad* személynév a *Nógrád* településnévből, ÁSz. 581), ez a névadási mód jóval ritkább volt, mint a településnévből *-i* képzővel történő személynévalkotás (erről részletesen lásd TÓTH V. 2016: 148–157). Ez pedig azt jelenti, hogy a *Csatár* ~ *Csitár* személynéveket jó eséllyel tarthatjuk a megfelelő foglalkozásnévből (s nem a *Csatár* ~ *Csitár* településnévből) alakult neveknek, ami pedig a *csatár* ~ *csitár* ’pajzsgyártó’ lexéma magyar

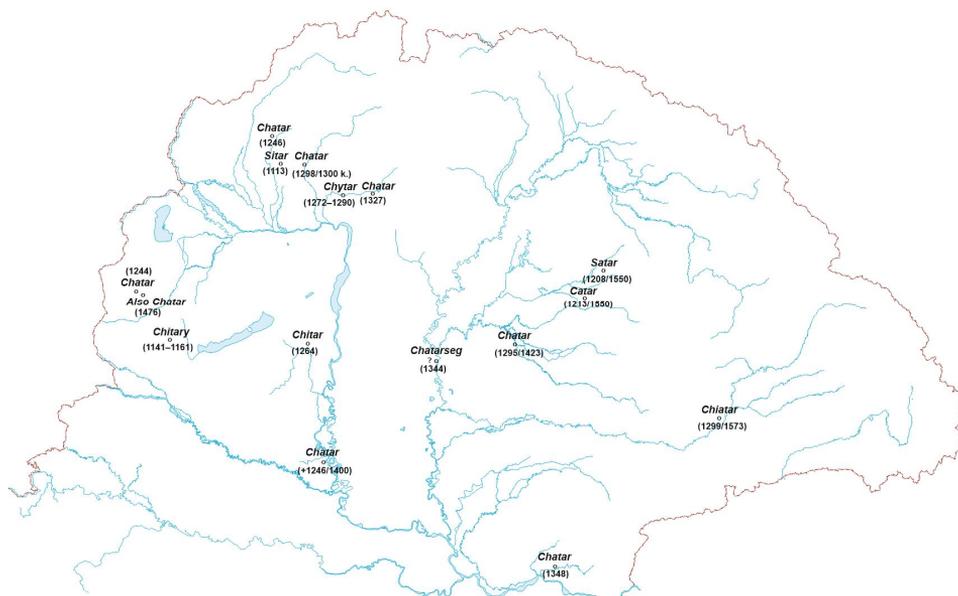
nyelvbeli használatát támogathatja a középkorban. Ilyen támogató érvet a *taszár* ~ *teszér* 'ács' egykori magyar nyelvbeli léte mellett a személynévi adatok alapján nem hozhatunk fel.¹⁸

1.4.2. A helynevek lokális kötöttségű nyelvi elemek: ez — funkciójukból, denotatív jelentésükből adódóan — az alaptermészetükhöz tartozik. A közszavak ezzel szemben könnyebben terjednek a nyelvben: terjedésüknek gyakran csak egy velük azonos funkciójú, jelentésű másik lexéma hatósugarába ütközés szab gátat. Abban a kérdésben, hogy a *taszár* ~ *teszér*, *csatár* ~ *csitár* éltek-e közszóként (foglalkozásnévként) a magyar nyelvben, ebből adódóan a megfelelő településnévi adatok névföldrajzi jellemzői is érveként hozhatók fel. Amíg ugyanis a szláv eredetű településnevek olyan vidékeken jelentkezhetnek, ahol egykor (a névadás idején) szláv nyelvű népek éltek; a szláv eredetű jövevényszóból lett településneveknek nincsenek ebből a szempontból területi kötöttségei: azok — minthogy a közszó a magyarban szélesebb körben is elterjedhet — bárhol felbukkanhatnak.

Az alapos elemzésre itt most nincs tér, de egy fontos megfigyelést azért tehetünk a két választott településnév-bokor előfordulásainak névföldrajzi jellemzőiről. A *Taszár* ~ *Teszér* településnevekkel — ahogyan a fentebb bemutatott 1. térképen látható — kisebb számban és jól körülhatárolható területen találkozhatunk, ráadásul olyan vidékeken (nyugaton és északnyugaton), ahol más források alapján vannak ismereteink a korai ómagyar korra vonatkozóan szláv lakosságról és szláv–magyar kapcsolatokról (lásd erről főképpen KMTL., Gy. 1–4, KRISTÓ 2000, 2003).

¹⁸ Ehhez érdemes azt is hozzátennünk, hogy foglalkozásnevekből a szláv nyelvekben is alakulhattak személynévek. Ha ezek a szláv személynévek ugyancsak formáns nélkül keletkeztek a megfelelő foglalkozásnévből, az azt jelenti, hogy a magyarban meglévő *Csitár* ~ *Csatár* személynévek akár szláv eredetűek is lehetnek, és nincs feltétlenül szükség a magyarázatukhoz *csatár* ~ *csitár* közszavakat feltételezni a magyar nyelvben. Az ősszláv nyelvben — amint azt JAN SVOBODA munkájából ezzel összefüggésben megtudhatjuk — az *-arь* foglalkozásnév-képző formánsként szerepelt (vö. pl. *grъньčarь*), s ennek a folytatását a csehben és a lengyelben ugyancsak megtaláljuk: pl. cseh *vladař*, *mlynář*, le. *karczmarz*, *mlynarz* stb. foglalkozásnevek (1964: 171). Személynévek is alakultak e foglalkozásnevekből: erről például a cseh *Koňář*, *Sítař*, *Šatař*, *Těžář*, *Vladař* stb. nevek tanúskodnak (1964: 172). JOSEF BENEŠ munkája a cseh családnevekről szintén említ ilyen személynévi adatokat; vö. pl. 1411: Petr *Kovár* ze Strhař (azaz Petr *Kovár* 'kovács' Strhar-ból) (1962: 210). A lengyel személynévrendszerben ugyancsak találunk ide vonatkozó alakokat már a korai időszakból is: *Kowal* személynév < *kowal* 'patkolókovács', *Zdun* szn. < *zdun* 'cserépkályhakészítő', *Tokarz* < *tokarz* 'esztergályos'. A valamelyest később megjelenő *Kowalczyk*, *Piekarczyk* típusú családnevek pedig a *kowalczyk* 'kovács', *piekarczyk* 'pék' közszavakból alakultak formáns nélkül. Mindez pedig azt jelenti, hogy morfológiai szempontból nincs akadálya annak, hogy a magyar családnévrendszerben meglévő *Csatár* ~ *Csitár* személynéveket akár szláv jövevényszóknak is tarthassuk (vagyis ezzel a lehetőséggel is számoljunk).

A *Csatár* ~ *Csitár* településnevek névföldrajza ezzel szemben jóval színesebb és kiterjedtebb.

2. térkép. *Csatár* ~ *Csitár* települések a középkori Kárpát-medencében

A 2. térképen jól látható, hogy *Csatár* ~ *Csitár* elnevezések az észak(nyugati) és a nyugati térségek mellett a Kárpát-medence középső régióiban is előfordulnak, sőt néhány ilyen településnév délen és keleten is felbukkan.

A nevek egy része kétségkívül olyan területeken jelentkezik, ahol szláv–magyar kapcsolatokról kevésbé van tudomásunk. Ilyen vidékeken ezért jóval nagyobb eséllyel számolhatunk azzal, hogy a *Csatár* ~ *Csitár* településnevek létrejöttében nem a névátvétel játszott szerepet (mint a *Taszár* ~ *Teszér* esetében), hanem a megfelelő (szláv eredetű) jövevényszó a magyarban lett metonimikus névadással településnévvé. A *Csatár* ~ *Csitár* településnevek névföldrajza tehát ugyancsak azt támogatja, amit a személynévi adatok is, hogy a magyarban egykor létezhetett egy *csatár* ~ *csitár* foglalkozásnév (talán a 'pajzsgyártó'-nál szélesebb, 'fegyverkészítő' jelentéstartalommal; lásd ehhez Gy. 1: 293), ám ennek a lexémának ma már nemcsak a köznyelvben, hanem a nyelvjárásokban sincs nyoma.¹⁹ Mindamellettt természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy némely *Csatár* ~

¹⁹ A Vas megyei Alsó- és Felsőcsatár etimológiája kapcsán már MOÓR ELEMÉR is felvetette ezt a gondolatot, sőt nagyon határozottan azon az állásponton volt, hogy nemcsak lehetséges, hanem nagyon is valószínű hogy ez a szláv szó kölcsönszóként a magyarba is átkerült, és mint ilyen helynevekhez is alapul szolgált (1936: 22, 148, vö. még FNESz. *Csatár*). A magyar *csatár* ~ *csitár* lexéma 'pajzsműves' jelentéséről, a *vértés* szóval való esetleges szemantikai összetartozásáról és a pajzs korabeli jellemzőiről GYÖRFFY GYÖRGY ugyancsak említést tett (1972: 287–288).

Csitár településnevünk mögött szláv névadás húzódik meg, csupán ezt a névkeletkezési módot e nevek esetében nem szabad kizárólagosnak tartanunk.

1.5. Megerősíti ezt a megfigyelésünket még egy körülmény: az egyes települések *n é v k ö r n y e z e t e , l o k á l i s v i s z o n y a i*. Ez az elemzés a helynév-rekonstrukció módszerének is fontos összetevője. A névkörnyezet tanulmányozása előtt ugyanakkor egy ellentmondásra is rá kell mutatnunk. Akkor, amikor a Bars vármegyei *Taszár* környezetének helyneveit szemügyre vesszük, azokra a valójában igencsak leegyszerűsített etimológiai megállapításokra támaszkodunk, amelyeket az etimonalapú, a névadás aktusának pillanatát megragadni kívánó etimológiai kutatások feltártak. A nevek valószínűsíthető etimológiája alapján beszélünk szláv eredetű nevekről, magyar eredetű nevekről, a szlávól és a magyarból egyaránt magyarázható nevekről, illetve ismeretlen eredetű nevekről. Noha a következő áttekintéskor csupán ezzel a leegyszerűsített etimológiai utalásrendszerrel élünk (amihez forrásul lásd TÓTH V. 2001, SZŐKE 2015), azt feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a helynév-rekonstrukció itt bemutatott módszertanával ezek a magyarázatok maguk is pontosíthatók.

A névkörnyezetet magában a *Taszár* településnevet elsőként megőrzött forrásban is érdemes megvilágítanunk. A Garamszentbenedeki alapítólevél *Tazzar* adátának tág lokális környezetében a forrás 30 helynevet említ, de az oklevél eredeti részében ennek csak a fele szerepel (az oklevél kronológiai síkjainak elhatárolásában SZŐKE MELINDA munkájára támaszkodtam, 2015). E 15 név közül 6 szláv névadásból származó vagy szlávok által közvetített elnevezés (a *Zsitva*, *Zsikva*, *Nyitra*, *Garam* víznevek és a *Pográny*, *Zsemlér* településnevek), 8-nak a névadói magyarok voltak (a *Bars*, *Ludány*, *Tolmács*, *Szentbenedek*, *Szőlős*, *Udvard* település- és birtokneveké, a *Tormás* víznévé, illetve a *Sosolgy* tájnévé), a *Zsikva* településnév esetében pedig magyar és szláv névadók egyaránt állhatnak a névadás mögött.

A Garamszentbenedeki alapítólevélben (és annak 11. századi rétegében) persze csak azoknak a helyeknek a nevei szerepelnek, amelyek valamilyen ok miatt (jobbára az adományozással összefüggésben) kapcsolatba kerültek az apátsággal. Az adott vidék helynévállománya az oklevélben látottnál a korszakban is jóval gazdagabb volt, ezért a névkörnyezet vizsgálatának szálait — a kép pontosabb megrajzolása érdekében — érdemes tovább bogoznunk. A korai ómagyar kor teljes időszakának e régiót érintő névállománya viszont jó kiindulási alap lehet ehhez a látképhez, mert kellően gazdag ahhoz, hogy a korabeli helynévrendszert — ha egészen megközelíteni nem is tudja, de legalább — valamelyest közelebb hozza számunkra. Ehhez persze azt is hozzá kell tennünk, hogy a következő térképeken egy a korai ómagyar kor során (azaz több évszázad alatt) kialakult névrendszert láthatunk. A nevek nyilvánvalóan nem egyszerre jöttek létre, tekintve azonban, hogy a térségben viszonylag csekély mértékű volt a falupusztulás, a létrejött tele-

pülésnevek évszázadokon keresztül rendre fenn is maradtak. *Taszár* névkörnyezetének ilyen alapokon nyugvó elemzése ezért egyáltalán nem tanulság nélküli.

Minthogy a korai ómagyar korból már viszonylag jelentős névállománnyal rendelkezünk, különösen a településnevek terén, *Taszár* közvetlen névkörnyezetét ebben az analízisben szűkebben határoztam meg: a Zsitva és a Dervence folyók között fekvő, Bars vármegyei térség neveit, illetve maguknak az említett folyóknak az összefolyásáig terjedő völgyét vettem csak figyelembe (lásd ehhez a 3. térképet).²⁰ Ebben a régióban a vizsgált időszakban 69 helynevet tudunk (*Taszár*-on kívül) adatolni (némelyeket gazdag adatsorral, másokat egy-két adattal, de ez — noha egyébként nagyon is jelentős körülmény — a mostani vizsgálatunk szempontjából nem releváns).

A nevek nyelvi eredet szerinti megoszlása az egyes helynévfajták tekintetében nagy eltéréseket mutat (lásd ehhez az 1. táblázatot).²¹

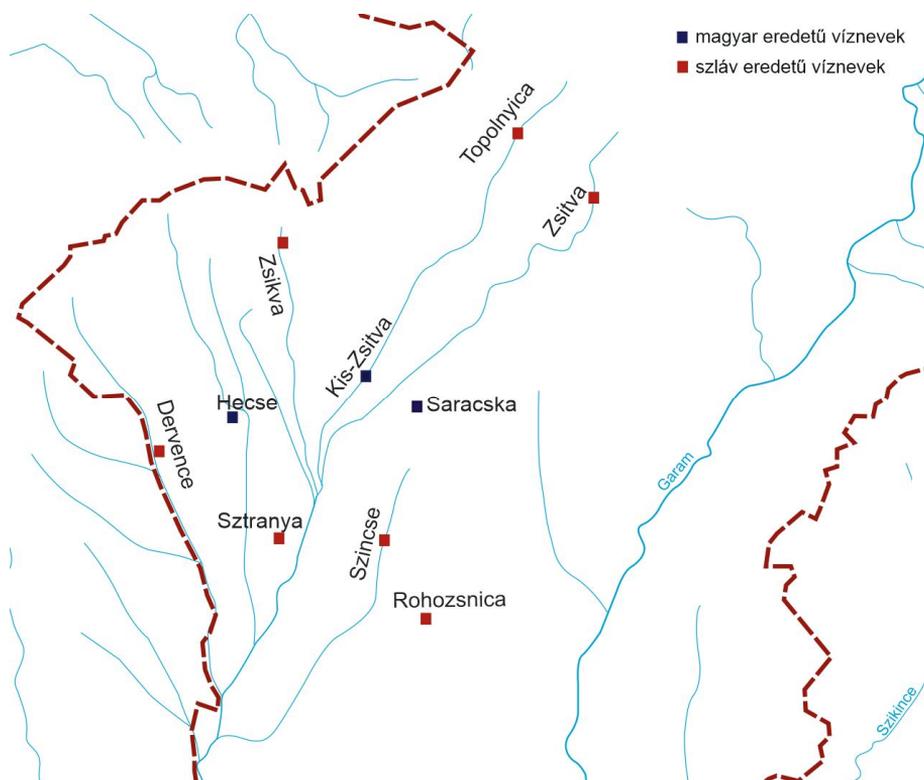
korai ómagyar kor	szláv	magyar	szláv/magyar	ismeretlen	összes
víznevek	7/3	3/-			10/3
településnevek	14/1	24/2	3/1	6	47/4
mikrotoponimák	1/1	10/-		1	12/1
összes	26/5	32/2	5/1	6	69/8

1. táblázat. *A Bars vármegyei Taszár település névkörnyezetének mutatói*

A (nagyobb) folyók nevei a terület legrégebbi helynévrétegébe tartoznak: ezek között szinte csak szláv neveket találunk (*Zsitva*, *Zsikva*, *Topolnyica*, *Dervence*, *Rohozsnica*, *Szincse*; szláv név lehet a kisebb *Sztranya* vízfolyás neve is, amit éppen *Taszár* határában említenek), biztosan magyar nevet a *Zsitva* mellékága, a *Kis-Zsitva*, a *Hecse-patak* és a *Saracska* visel (lásd ehhez a 3. térképet). (A 10 víznév között már a 11. századból is adatolható a *Dervence*, *Zsikva* és *Zsitva* neve.)

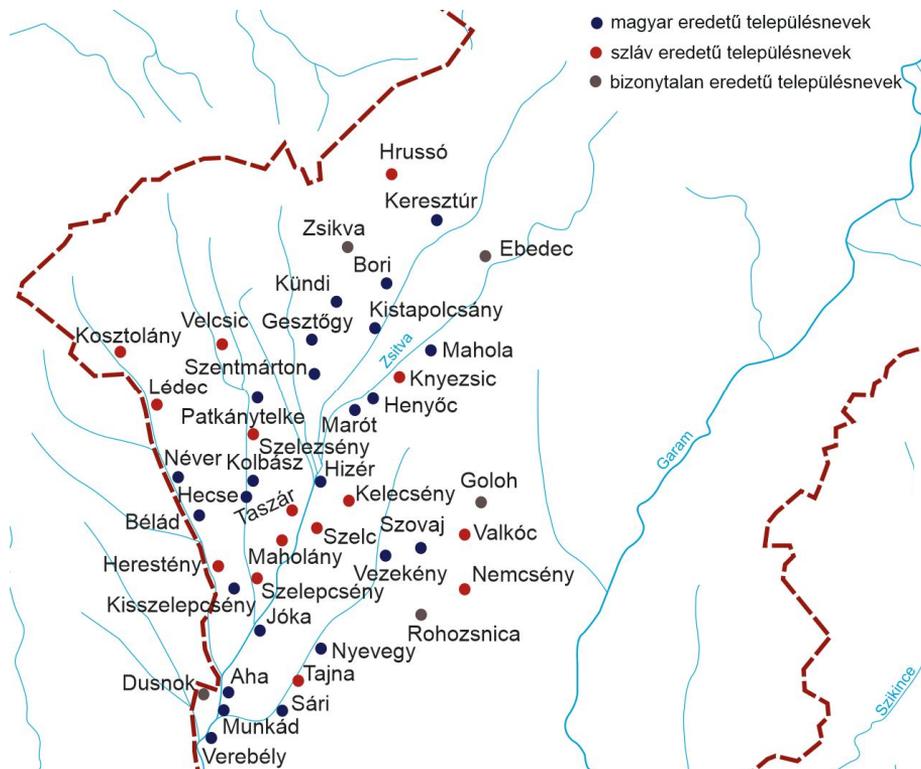
²⁰ Ezt a döntést nemcsak az indokolja, hogy *Taszár* e terület közepén helyezkedik el, hanem az is, hogy a folyóvölgyek a megtelepedés legpreferáltabb térségei voltak a korai időszakban.

²¹ A táblázatban / jel után megadtam a 11. századi adatok számát (ez lényegében a garamszentbenedeki alapítólevél eredeti, 11. századi kronológiai rétegében szereplő adatokat jelenti kiegészítve az 1113-ból való zabori oklevél adataival: ezt még idetartozóként elfogadhatónak tekintettem).

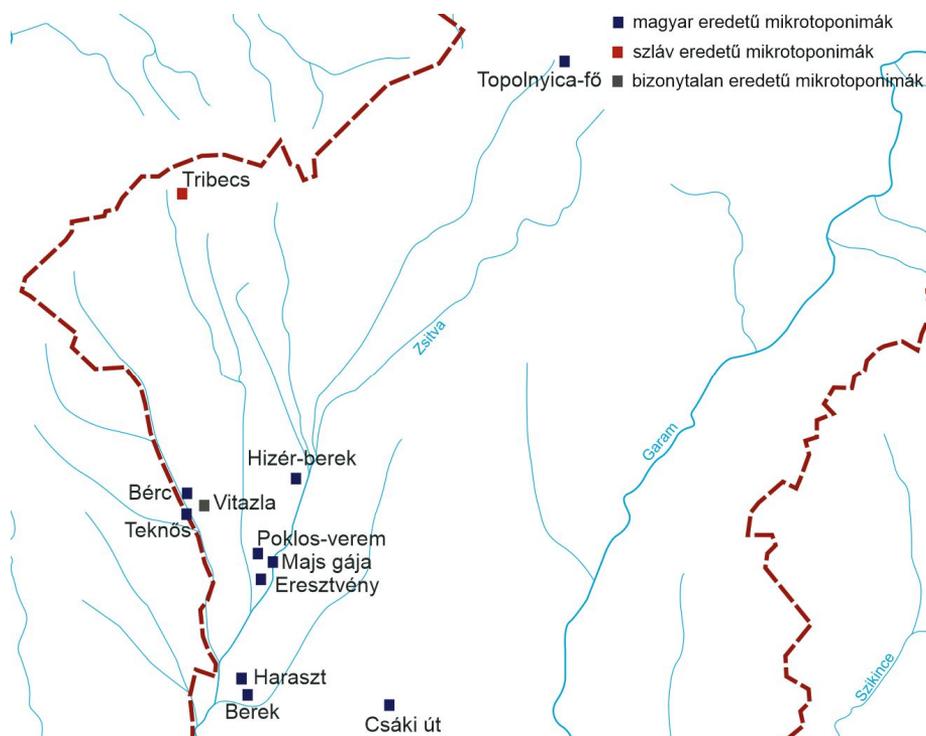
3. térkép. A Bars vármegyei Tazsár település névkörnyezete I. Folyóvízvezek

A településnevek nyelvi eredete egészen más rétegzettséget mutat: e helynévfajta esetében ugyanis a magyar eredetű elnevezések száma jóval meghaladja a szláv neveket: 14 szláv (*Kosztolány, Lédec, Velcsic, Szelezsény, Herestény, Szelepcsény, Malonyán, Szelc, Kelecsény, Knyezsic, Hrussó, Valkóc, Nemcsény, Tajna*) és 24 magyar eredetű településnév (*Néver, Bélád, Hecse, Henyőc, Kisszelepcsény, Jóka, Aha, Munkád, Verebély, Sári, Nyevegy, Marót, Vezekény, Szovaj, Hizér, Mahola, Kistapolcsány, Bori, Keresztúr, Kündi, Gesztőgy, Szentmárton, Patkánytelke, Kolbász*) veszi körül — a nagy valószínűséggel ugyancsak szláv névadás eredményeként alakult — *Tazsár*-t. 3 településnév esetében a szláv és a magyar névadás lehetősége egyaránt felvethető (a *Rohozsnica* és a *Zsikva* településnevek a megfelelő vízfolyás nevéből bármelyik nyelvben kialakulhattak, a *Dusnok* pedig szláv eredetű foglalkozásnévből alakult településnévként hordozza magában a kettős lehetőséget), hat településnév származtatása pedig (gyakran olvasati nehézségek miatt is) bizonytalan (*Ebedec, Goloh, Buzsic, Oszna, Ulog, Selk*) (4. térkép.) (11. századi adatokkal a 47 településnév közül csak az alábbi 4 rendelkezik: *Kosztolány, Gesztőgy* és *Marót*, illetve *Zsikva*.)

4. térkép. A Bars vármegyei Taszár település névkörnyezete 2. Településnevek

A mikrotoponimák *Taszár* környékén magyar nevekként tűnnek fel a forrásokban: *Bérc*, *Teknős*, *Poklos-verem*, *Majs gája*, *Eresztvény*, *Haraszt*, *Berek*, *Csáki út*, *Hízér-berek*, *Topolnyica-fő*. A *Vitazla* völgy nevét nem tudjuk magyarítani. Valamelyest távolabb, a megye északnyugati részén a *Tribecs* erdős hegyvonulata viszont szláv nevet visel (5. térkép). (A 11. századból mindössze egy mikrotoponima adatható a 12-ből, a szláv *Tribecs*.)

5. térkép. A Bars vármegyei Tazár település névkörnyezete 3. Mikrotoponimák

Mindebből a terület etnikumtörténetére vonatkozóan csak annyit jegyezhetünk meg, s azt is csak óvatosan, hogy az oklevelek helynévi adatainak egymásra rétegződése, vagyis a terület helynévmintázata az itt vizsgált térségben a szláv népességet mutatja elsődlegesnek, s a magyarok a szlávok részben már meglévő telepei mellé, közé települtek be.²² Azt, hogy az egy-egy terület helynévmintázatát feltáró történeti helynév-rekonstrukciós eljárás milyen eredményeket hozhat, jól mutatja HOFFMANN ISTVÁN e kötetbeli írása is, amely éppen a Zsitva völgyének ómagyar kori helynévmintázatait mutatja be nagy alaposággal, rávilágítva a felső és az alsó folyószakasz névállománya között e téren megmutatkozó eltérésekre (2019). E nagyobb merítésű, tágabb területi bázisú analízis mutatta képbe az általam végzett vizsgálat egy mozaikdarabbal tökéletesen beleilleszkedik.

E vázlatos áttekintés is azt erősíti tehát, hogy a *Tazár* településnév szláv eredetű elnevezés lehet. Annak, hogy a *tazár* ~ *teszér* 'ács' foglalkozásnév közszói státuszban is használatos lett volna a magyarban, nincs kézzelfogható bizonyítéka, illetve a helynév-rekonstrukció sem tárt fel olyan körülményeket, amelyek alapján erre kellő megalapozottsággal gondolhatnánk.

²² KRISTÓ GYULA e területre vonatkozó megállapításait (2003: 95–96) nem minden tekintetben tartom — annak módszertani ellentmondásossága miatt — megalapozottnak.

1.6. Van azonban itt még egy morfológiai kérdés is, ami mellett nem mehetünk el szó nélkül. Ha a *Taszár* településnév a magyarban szláv eredetű, akkor magyarázatra szorul az, hogy a szláv eredeti helynév *-i* vagy esetleg *-e* végződésével mi történt a magyarban. A korábbiakban említett olyan magyar településnevek, amelyek végső soron szláv foglalkozásnévi lexémára vezethetők vissza, a magyarban egytől egyig elveszítették szláv névvégződésüket.²³ Ez tehát annyira általános jelenségnek mutatkozik, hogy feltétlenül kellene rá adni magyarázatot. Ez a változás akár még meglepő is lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a településnevek körében a magyarban mennyire jellemző már a korai ómagyar kortól kezdve az *-i* helynévképző jelenléte: főként éppen a személynévi, népnévi és a foglalkozásnévi alapszavakhoz kapcsolódóan. A népnévi településnevek állományában a legkorábbi adatok között elvéve tűnik csak fel *-i* képzővel alakult név, jóval jellemzőbb ebből az időből a formáns nélküli névadás (vö. RÁCZ A. 2011). A személynévi eredetű helynévadásról írt munkámhoz (TÓTH V. 2017) felhasznált adatállományban biztosan *-i* helynévképzős személynévi helynév a 11. században nem szerepel. Az *-i* helynévképzőnek ezek a nagyon ritka korai előfordulásai azt jelezhetik, hogy ez a morfológiai szerep — csakúgy, mint az *-i* melléknévképzői funkció — nem volt még kifejezetten produktív a Kárpát-medencebeli településnév-adás legkorábbi időszakában.²⁴ Ez a körülmény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a korai átvételekben a szláv névvégződés elmaradt. Közrejátszhatott ebben az ugyancsak e korai időszakban zajló hangtörténeti változás, a tövégi magánhangzók eltűnési folyamata is: ebbe szintén beilleszkedhettek az adott jövevénycsoport elemei.

A foglalkozásnévi településnevek igen korai jelentkezését RÁCZ ANITA mutatta be egy tanulmányában (2016: 55). A névtípus régiségét jelezheti az is, hogy e névcsoportban a metonímiával létrejött, formáns nélküli nevek nagy többségben vannak, s e tekintetben közel állnak a törzsnévből alakult településnevekhez. Ennek a hátterét a történettudományi szakirodalom világítja meg, amely kiemeli, hogy az a társadalom- és gazdaságtörténeti jelenség, a szolgálónépi szervezet, amely a foglalkozásnévi településnevek típusát nyelvi síkon életre hívta, lényegében az állam megszervezésével egyidős struktúra volt. A névtípus koraiságát tehát nem-

²³ Azokban az esetekben ezért, ahol mégis megjelenik ez a névvégződés a magyar források adataiban (mint például a Veszprémvölgyi adománylevél *Gerencsér* helynevének 1001 e./1109: *Γριντζάρι* [grincsári] alakjában; ez az 1109. évi átiratban már *Grincear*, DHA. 1: 85, 366), talán nagyobb eséllyel gondolhatunk szláv, mint magyar névhasználatra (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 197–198).

²⁴ Később persze mindegyik említett szócsoporthoz nagy számban alakulnak *-i* képzővel településnevek, és az is mutatja a képző későbbi nagyfokú produktivitását, hogy az eredetileg metonimikusan alakult személynévi, népnévi, foglalkozásnévi elnevezések is gyakran bővültek másodlagosan ezzel a formánssal (vö. TÓTH V. 2008: 118–120).

csak a nyelvi adatok (a relatív kronológia megfigyelései) támasztják alá, hanem ugyanezt erősítik meg a történettudomány megállapításai is. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden foglalkozásnévi eredetű településnév visszavezethető lenne a 11. századba függetlenül attól, hogy mikorról adatolható.

További lehetőségként a későbbiekben érdemes a *Csatár* ~ *Csitár*, *Taszár* ~ *Teszér* kapcsán itt kifejtetteket egy olyan név problematikájával kiegészíteni, amely nemcsak helynévként, hanem személynévként és közsóként (tájszóként) is él a magyarban: erre a vizsgálatra az eredetileg 'fazekas' jelentésű *Gerencsér* kínálja talán a legmegfelelőbb feltételeket. Ez a hármas szerepkör — szemben a másik két névvel, amelyek közül az egyik csak helynévként, a másik helynévként és személynévként is él, de közsői szerepben egyik sem — jó eséllyel nyújt az alapkérdés megválaszolásához is új támpontokat.

2. Bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek és a helynév-etimológia

Az etimológia módszertani problémáinak felvázolásához példaként választott *Tazzar* adat — amint erre a korábbiakban is rámutattam — olyan oklevélből származik, amelynek a kronológiai státusza bizonytalan. Ezt a körülményt a nevek etimológiai vizsgálatában sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A legnagyobb nehézséget az ilyen források kapcsán az jelenti, hogy elkülönítsük az oklevél egyes kronológiai rétegeit, és a helynévi adatokat aztán ezekhez kapcsoljuk hozzá. A Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált oklevél, amelynek a diplomatikai és a nyelvtörténeti szakirodalom két kronológiai síkját különítette el: az eredeti oklevél kibocsátásának idejét, a 11. századot, illetve az interpoláció és a másolat idejét, a 13. századot. Azt, hogy az oklevél mely részei keletkeztek a 11. században, és melyek azok, amelyek a 13. századi réteghez tartoznak, több fogódzó segítségével tisztázták a szakemberek: azoknak a forrásoknak a vizsgálata, amelyek az eredeti oklevél felhasználásával készültek, az apátság birtokperei, a településtörténet, a latin szóhasználat, a latin terminusok, bizonyos hangtörténeti jelenségek és onomasztikai fogódzók egyaránt közrejátszottak abban, hogy az oklevél formálódásának idősíkjai megnyugtatóan elkülöníthetők (lásd ehhez DHA. 1: 212, SZÖKE 2015: 39–43). Ennek az első lépésnek a megtétele kulcsfontosságú ahhoz, hogy az adott oklevelet további nyelvtörténeti, névtörténeti vagy akár történettudományi célok érdekében hasznosítani tudjuk. Mindez azt is jelenti egyúttal, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek forrásértéke másképpen ítéltető meg, mint az eredeti, hiteles okleveleké, és nyelvtörténeti feldolgozásuk épp ezért más módszertant követel meg. Az interpolált oklevelekre vonatkozóan ezt a módszertant SZÖKE MELINDA dolgozta ki meggyőző alapossággal (2015). A módszer alapelvei jórészt nemcsak az interpolált, hanem a hamis oklevelekre és a másolatban ránk maradt oklevelekre is érvényesek lehetnek, noha ezek a forrástípusok részben más problémákat hoznak elő, mint az interpolált oklevelek.

Arról, hogy a különböző forrástípusokban szereplő helynévi adatok az etimológiai kutatásokban milyen módon vehetők figyelembe, itt nem szólok részletesen. Csupán egy dologra utalok, mert az szorosan kapcsolódik a *Taszár* településnév ügyéhez, és ily módon pedig az eddigi etimológiaelméleti fejtegetéseinkhez is.

A helynév-rekonstrukció módszerét bemutatva szót ejtettünk arról, hogy minden helynévi adatot a saját forrásában, az ottani közvetlen névkörnyezetében is szemlélünk kell, s ennek a lehetőségeit az 1075/+1124/+1217: *Tazzar* adat kapcsán be is mutattuk. Szóltunk arról is, hogy az említett helynév az oklevél 11. századi rétegéhez tartozik, és az oklevélbeli névkörnyezetét felvázolva a forrás interpolált jellegére is tekintettel voltunk, vagyis csak azokkal a helynevekkel számoltunk, amelyek az oklevél eredeti, 11. századi kronológiai síkjához tartoztak.

3. Összegzés

A nyelvészeti és benne az etimológiai kutatásoknak a valós nyelvhasználatból származó adatokra kell támaszkodniuk. A valós nyelvhasználatra a helynévadás korai évszázadait érintően csak az oklevelek és más történeti források adataiból tudunk — jól végiggondolt módszertan segítségével — következtetni. A helynév-rekonstrukció az elemzett helynevet a teljes történeti mélységében szemléli, s figyelembe veszi a név rendszertani beágyazottságát. Erre azért is szükség van, mert a névadás és a névváltozás folyamatait alapvetően meghatározzák a névmodellek (más szóval a sémák): a névadás és névváltozás során ugyanis olyan nevek keletkeznek, amelyekre van minta az adott nyelv helynévrendszerében.²⁵ Ezek a modellek szemantikai és morfológiai természetűek, s a használati gyakoriságukban, a produktivitásukban idővel elmozdulások is történhetnek. A modellek produktivitásában bekövetkező változások a névrendszer változásában is tetten érhetők: egyes névtípusok idővel visszaszorulnak, míg mások dominánssá válnak, de mindez ugyanakkor a helynévrendszer katarakterében lényeges módosulást rövidebb időszak alatt nem okoz.

Mivel a nevek keletkezése és változása háttérben nyelven kívüli, extralingvális okok húzódnak meg, a magyarázatukban célravezető a nyelven kívüli valóságra is tekintettel lenni, vagyis a név létezésének szociokulturális közegét is feltérképezni. Enélkül az egyes konkrét helynevek vagy akár bizonyos névtípusok létrejöttét nemigen érthetnénk meg: ismernünk kell a magyar királyságban kialakult jellegzetes szolgálónépi rendszert ahhoz, hogy az ezt nyelvi síkon leképező foglalkozásnévi településnevek típusáról fogalmaink lehessenek, vagy a patrocíniumi településneveket mint jellegzetes kultúrnévtípust sem érthetnénk meg anélkül, hogy a kereszténység felvételének és elterjedésének körülményeiről a ma-

²⁵ Az egyes nevek aztán egy-egy névtípusnak lehetnek prototipikus elemei, amelyek a névtípus valamennyi jegyét magukon viselik, míg mások a kategória perifériáján helyezkednek el, ahhoz lazábban (csak néhány jellemzővel) kapcsolódva.

gyarságnál, illetve az egyház szerepéről a korabeli térszervezésben előzetesen ne tájékozódjunk.

A helynév-rekonstrukció, a nevek etimológiai feltárása azt is megköveteli tehát, hogy a nyelvészet, azon belül elsősorban a nyelvtörténet és az onomasztika módszertanát és eszközeit alkalmazva ugyan, de interdiszciplináris nézőponttal közelítsünk a névmagyarázatokhoz. Ebben a történeti irányultságú diszciplínák közül elsősorban a történettudomány egyes ágai érintettek (a településtörténet, az etnikumtörténet, a diplomatika, a művelődés- és kultúrtörténet), de fontos segítséget jelenthetnek a névrekonstrukcióban a történeti néprajz, a történeti földrajz eredményei is.

Az itt megfogalmazott alapelvekben pedig ott találjuk a **f u n k c i o n á l i s** **a l a p ú n y e l v é s z e t i m e g k ö z e l í t é s** legfontosabb tételeit. Ez azt is mutatja, hogy a helynevek történeti szempontú vizsgálata megítélésem szerint ebben a keretben végezhető a legeredményesebben.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*. Praha, Československé akademie věd.
- ComBars. = NEHRING, KARL 1975. *Comitatus Barsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 4. München.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DAVID, JAROSLAV 2017a. VLASTNÍ JMÉNO MÍSTNÍ SLUŽEBNÍ. In: PETR KARLÍK, MAREK NEKULA, JANA PLESKALOVÁ eds., *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: https://www.czechency.org/slovník/VLASTNÍ_JMÉNO_MÍSTNÍ_SLUŽEBNÍ (letöltés: 12. 10. 2019)
- DAVID, JAROSLAV 2017b. VLASTNÍ JMÉNO MÍSTNÍ OBYVATELSKÉ. In: PETR KARLÍK, MAREK NEKULA, JANA PLESKALOVÁ eds. *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: https://www.czechency.org/slovník/VLASTNÍ_JMÉNO_MÍSTNÍ_OBYVATELSKÉ (letöltés: 12. 10. 2019)
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.

- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 1972: 261–320.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2012. *Újmagyar kori családneveink tára (XVIII–XXI. század). I. Adatok*. Budapest, Szerzői kiadás.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Második kiadás: Budapest, Tinta Kiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 11–20.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 49–89.
- KENYHERCZ RÓBERT 2019. The Interpretation of Data and Sources in Etymological Research. In: OLIVIU FELECAN szerk. *Proceedings of the Fifth International Conference on Onomastics Name and Naming*. Baia Mare. Megjelenés alatt.
- KIS PÉTER 2010. *A királyi szolgálonépi szervezet a 13–14. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KISS LAJOS 1979. Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarischen Toponymie. *Studia Slavica* 25: 231–239.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIANIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- LELKES GYÖRGY 2011. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, Argumentum–KSH Könyvtár.

- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- MOÓR ELEMÉR 1936. *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio phil. 10. Szeged, Városi Nyomda.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk. *Az ember és a nyelv — térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–61.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SMOCZYŃSKI, PAWEŁ 1972. Problematyka polskich nazw służebnych w oświeceniu historyków i językoznawców. [A lengyel szolgálonépi elnevezések problematikája történettudományi és nyelvészeti megközelítésben.] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne* 27: 161–196.
- SVOBODA, JAN 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha, Československé akademie věd.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tasz. = TASZYCKI, WITOLD szerk. 1965–1987. *Słownik staropolskich nazw osobowych 1–7*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- WÓJCIK, URSZULA 2013. *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*. Krakko, Wydawnictwo LEXIS Spółka z o.o.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX*. Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X*. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI*. Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.

Methodological Problems in Etymological Research on Old Toponyms of the Carpathian Basin

The area of the Carpathian Basin that belonged to the former Kingdom of Hungary was a truly diverse region both in a linguistic and ethnic sense. As ethnic relationships are also reflected in the toponymic system of the area and as toponyms are also featured in the earliest written sources, scholars in historical linguistics and history often rely on the information provided by the etymology of names. Thus historical linguistics has an especially important role in the etymological study of names.

In my paper I highlight those methodological principles that should be considered when providing a linguistic explanation for the old toponyms of the Carpathian Basin. First, I address the advantages of using the historical toponym reconstruction process instead of the traditional method of toponym etymology in studies of toponyms. Toponym reconstruction also starts out from the name etymon but it looks at the name within a very extensive network of relationships that includes the following factors: the attributes of the source containing the name and the context of the name within the source; the totality of data referring to the referent of the name (in an adequate historical depth); all occurrences of the name in the Carpathian Basin (i.e., its onomatogeography); the name cluster (name field) it fits into typologically; the reality and local relations of the referent (i.e., its natural-social environment and name environment). If we examine the name in this extensive, multi-dimensional system of relationships, our etymological findings will become more robust and accurate also. I introduce these dimensions through the example of a single toponym, the name of *Taszár* settlement in the northern part of the Carpathian Basin, in Bars County, in the valley of the Zsitva (Žitava).

At the same time, as part of the study of toponyms, it is also important methodologically to consider the status of the source preserving the name in diplomatics; i.e., if we know the record from the original charter or from one that has survived in the form of a copy, or maybe from a forged or interpolated

charter. The Charter of Garamszentbenedek preserving the *Taszár* settlement name is an interpolated charter, which means that additional parts were inserted into the original charter dated in the 11th century. The *Taszár* settlement name is part of the original, 11th-century chronological layer of the charter. I also address the role of this feature in my paper.

Finally, I also confirm that the historical analysis of toponyms can be carried out most successfully within a functional linguistic framework.

Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében*

1. Néhány korábbi dolgozatomban a Bakonyalja ómagyar kori nyelvi viszonyait vettem vizsgálat alá (HOFFMANN 2017a, 2017b, összefoglaló ígérennyel 2019), egyrészt azzal a céllal, hogy az ott megjelenő nyelvek konkrét időbeli és térbeli helyzetét elemezzem a térség helynévrendszerének segítségével, de másrészt — ezen keresztül — egy új típusú módszertan megalkotásának a szándékával is. Úgy vélem ugyanis, hogy az a vizsgálati mód, amely elsősorban MELICH JÁNOS (1925–1929) és KNEI ZSA ISTVÁN (1938) eljárására alapozva máig használatban van — noha kritikák sorában részesült —, nem alkalmas a Kárpát-medence régi nyelvi viszonyainak reális ábrázolására. Az etimológiai elemzésen és a helynevek kormeghatározó értékének elméletén alapuló metódus helyébe a helynév-rekonstrukciót, illetőleg a helynevek relatív kronológiájának vizsgálatát célszerű helyezni, mégpedig nem egy valamilyen szempont alapján megrostált, kronológiai tekintetben szűkített névanyagra vonatkozóan, hanem az adott térség névkincsének minél nagyobb részét bevonva az elemzésbe. E módszerek előnyeiről itt nem szölok ismételtelen, mivel fent említett munkáimban az erre vonatkozó érveket bemutattam (ehhez lásd még HOFFMANN–TÓTH 2016, valamint HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 135–147, 183–185).

A bakonyalji térség nyelvi viszonyainak elemzését öt kisebb folyóvíz völgyét érintően végeztem el, s rajzoltam meg ezek alapján egy olyan nyelvi, illetve helynévmintázatot — felvázolva ennek feltehető történeti hátterét is —, amely megítélésem szerint más térségekben is érvényes lehet.

Ebben a tanulmányban az analízist a Zsitva völgyére vonatkozóan kívánom elvégezni azzal a céllal, hogy a térség nyelvi mintázatát az ómagyar kori helynévkincs alapján megrajzoljam. A korábbi vizsgálati helyszínhez képest hasonlóságok és különbségek is mutatkoznak a természetföldrajzi környezetet illetően: a Zsitvához hasonlóan a bakonyalji folyók is hegyes, dombos vidékről indulva alföldi jellegű térségen folynak tovább, de folyásuk jóval rövidebb a Zsitvánál: csupán a fele-harmada annak. Különbség továbbá az is, hogy az itt vizsgálandó térség korai ómagyar kori (lényegében Árpád-kori) történetének és ezzel együtt helynévanyagának a feltárása sokkal alaposabban megtörtént, elsősorban GYÖRFFY

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

GYÖRGY történeti földrajzának érdeméből (Gy. 1–4). Így a korábbinál jóval gazdagabb, korszerűen feldolgozott adatállományra támaszkodhattam, s nem csupán a településnevekére, hanem a mikrotoponimákéra is.

2. A Zsitva az egykori Bars vármegyében a Tribecs hegység 400 m feletti térségében ered, mintegy 20 km hosszú első szakaszán erdős hegyek között folyt, és folyik jórészt ma is. A völgye Marótnál kezd kiszélesedni, mintegy 180–200 m-es tengerszint feletti magasságban, dombos, hullámos felszínű területen. A hegy- és a dombvidéken gazdag mellékvízrendszere van, e patakok hosszúsága azonban a 10 km-t is csak ritkán haladja meg. Az utolsó jelentősebb mellékfolyás, a Rohoznica Verebélynél érte el a folyót. Ebben a térségben a vízgyűjtő területe nyugati mellékfolyásai révén átnyúlt Nyitra vármegyébe is. Ettől délre a Zsitva alföldi jellegű sík területen haladt tovább Bars, majd Komárom vármegyében, 140 m-nél alacsonyabb térségben. A Dunát (Duna) Almás településsel szemben, Zsitvától 107 m tengerszint feletti magasságban érte el. Ez az alsó szakasza az újabb kori vízszabályozások következtében erősen módosult. A Zsitva egész folyóhossza egykor mintegy 120 km lehetett, amelynek utolsó két harmadán minimális volt a folyó vízének esése. E szakasz jó részét kiterjedt mocsarak kísérték, különösen ott, ahol — Gyalla, Mercse térségében — megközelíti a Nyitrát. Ez a mocsaras vidék a 18–19. század katonai térképein (K1, K2) jól kivehető, mint ahogyan az is, hogy a Zsitva vizét itt részben felvette a nála bővebb vizű Nyitra. GYÖRFFY GYÖRGY szerint a folyónak ez a lefolyása már a 13. századtól megjelent (Gy. 3: 388). Ebben az alföldi jellegű térségben a Zsitvának csak jelentéktelen mellékvizei voltak (lásd ehhez az 1. ábrát).

A folyó völgyének helynévallományát erre a térségre kiterjedően vizsgálom, döntően GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza megfelelő fejezeteinek idevágó adatai alapján (Gy. 1: 411–489, Gy. 3: 383–465, Gy. 4: 323–493). Munkámat jelentősen segítette, hogy Bars vármegye teljes korai ómagyar kori helynévanyagát TÓTH VALÉRIA a közelmúltban mind etimológiai, mind pedig nyelv- és névtörténeti szempontból igen alaposan feltárta (2001a, 2001b).

A *Zsitva* folyó neve minden kétséget kizáróan szláv eredetű. Legkorábbi előfordulásai még eredeti szláv alakját mutatják: 1075/+1124/+1217: *Sitoua*, +1124/+1217/1328: *Sytoua*, [1165 k.]: *Sitouua* (KMHsz. 1: 307), és [zsitova] ejtésre utalnak. Az etimológiai irodalom egyöntetű állásfoglalása szerint a víznév az ószláv¹ **žito* 'gabona' köznévre vezethető vissza, ebből az *-*ovъ(a)* helynévképzővel jött létre (MELICH 1925–1929: 351, FNESz., KISS L. 1999: 83). A **žito*

¹ A szláv nyelvtörténeti szakirodalomban használt *ósszláv nyelv* terminus értelmezése és kronológiája nem egységes, s ebből adódóan többféle felfogás létezik az egyes szláv nyelvek kialakulásával kapcsolatban is (vö. ZOLTÁN 2015: 36–37). Ennek tisztázása a Kárpát-medence szláv nyelvi viszonyaira vonatkozóan a szláv és a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is fontos feladata.

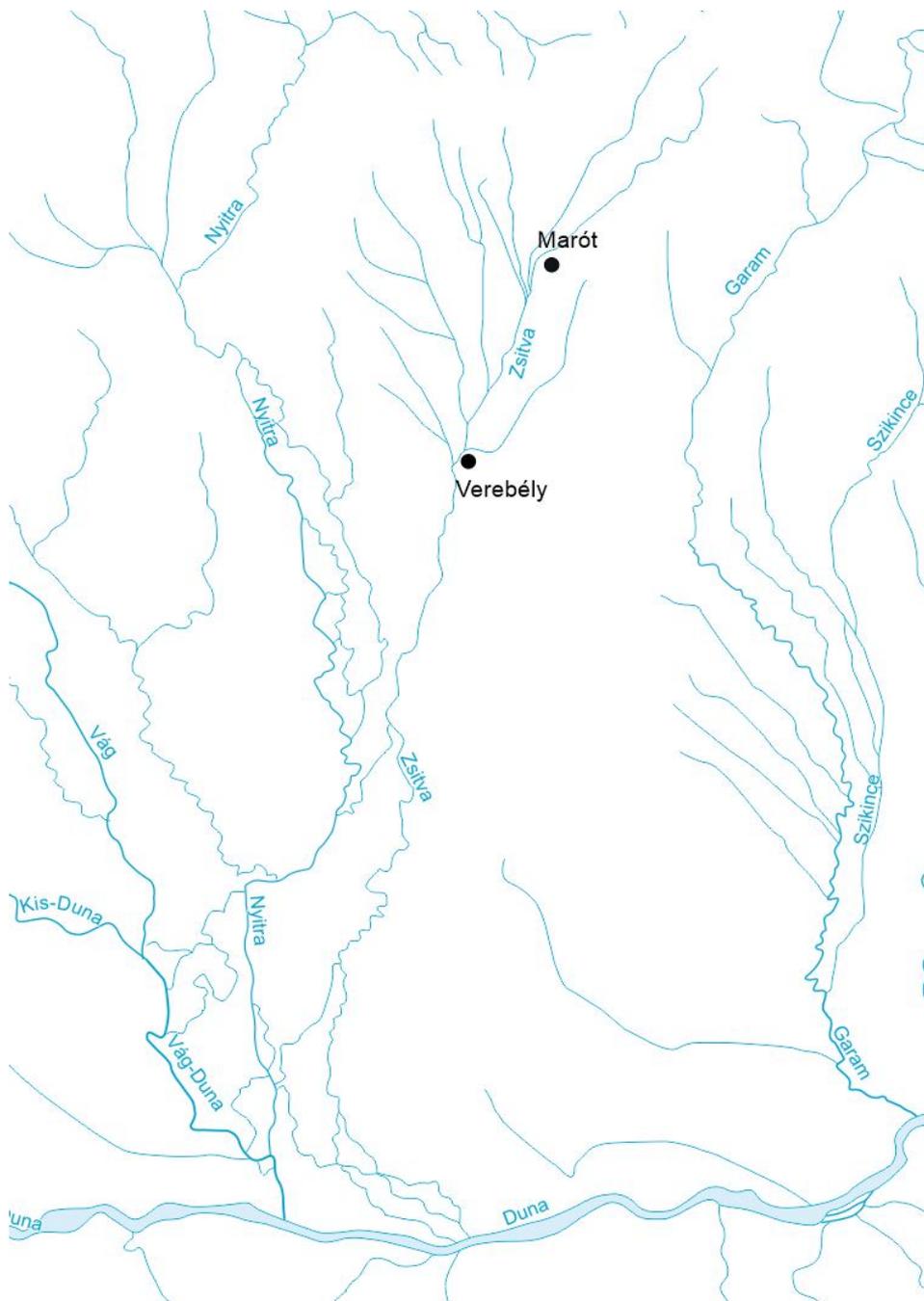
jellegzetes helynévi tő a szláv nyelvekben, amely többféle képzővel is előfordul helynévként, az *-ovъ képző pedig gyakran járul növénynévi tövekhez; vö. pl. *Vrbava*, *Trnava* egy 'fűzfa', illetve 'tüske' jelentésű szóból (ŠMILAUER 1932: 345, 1970: 28, 202, VARSÍK 1990: 49–50).

A hosszabb vizek esetében különösen fontos azt is megvizsgálni, hogy a vízfolyás megnevezése mely szakaszára vonatkozóan jöhetett létre. Ennek elemzése eddig éppen amiatt maradhatott háttérben, mivel csak ritkán kecsegtet eredményre. Abból a tapasztalatból kiindulva azonban, hogy a vízfolyások ma egységes megnevezése korábban legtöbbször csak szakasznév lehetett (vö. GYÖRFFY 2011: 32–47), szerencsés esetben a névadók területi helyzetére vonatkozó következtetések is levonhatók.

A növénynevek a víznevekben jórészt a vizek melletti növényvilágra utalnak. A gabonatermelés — a táj természeti adottságaiból következően — nagy valószínűséggel a Zsitva Marót és Verebély közti szakaszán (lásd az 1. ábrát) honosodott meg legkorábban, mivel feljebb erdők, lejjebb pedig mocsarak szegélyezték a folyót, s ezek egyike sem kedvez a gabonatermelésnek. A szláv víznév keletkezése ezért nagy valószínűséggel a kettő közötti rövid, mintegy 20 km-es folyószakaszra tehető. Mind az Árpád-kori természetföldrajzi környezet, mind pedig az ebből következő településtörténeti viszonyok — amelyet GYÖRFFY GYÖRGY írt le legalaposabban (Gy. 1: 413–489) — alapján a folyó völgyét két nagyobb térségre oszthatjuk: ezek választóvonala nagyjából Verebély környékén húzható meg. A folyóvölgy helynévrendszerét a továbbiakban e területi tagoltságnak megfelelően vizsgálom.

Elemzésem tárgya az a helynévanyag, ami a forrásokban a Zsitva térségére vonatkozóan a korai ómagyar korból, vagyis az 1350 előtti időkből ránk maradt. Ebben a forráskörben 118 település 129 névváltozatáról, illetve szinonim megnevezéséről van tudomásunk. Ez nagy valószínűséggel megközelíti a településneveknek az adott korban ténylegesen létezett elemszámát. A mikronevek közül azonban csupán 49 maradt fenn, ami viszont csak elenyésző töredéke lehet az akkori névállománynak. A Zsitva-völgy alsó és felső térségéből nagyjából azonos számú településnév maradt ránk — noha az alsó folyószakasz hossza nagyjából kétszerese a felsőének —, a felső térségből ismerjük viszont a mikronevek két harmadát.

Az alábbiakban a két terület nyelvi viszonyait és névrendszerének jellemző vonásait külön-külön mutatom be.

1. ábra. A Zsitva vízrendszere és vízgyűjtő területe

3. A Zsitva-völgy alsó térségéből a legkorábbi adatokat a 11. század második feléből, az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevélnek abból a részéből ismerjük, amelyet névtörténeti szempontból 1075-re vonatkozóan is hitelesnek tarthatunk. *Udvard* település neve lakóira utaló latinus formában szerepel, emellett az oklevél említi a *Tormás* patakot és a Zsitva Dunába ömlésének helyét, a *Zsitva tövé*-t. Ezek mindegyike kétségkívül magyar eredetű helynév, noha ez utóbbi alapjául a magyarba szláv átvétel révén bekerült folyóvíz neve szolgált.

A Zsitva alsó folyása mellett előforduló 57 településnév 53 településre utal, tehát mindössze 4 megnevezés szerepel alakváltozatként, illetve szinonimaként. A 11. században feltűnő egyetlen településnevet a 12. század második felében mindössze 5 további követi, a legtöbb név (42) a 13. századból adatható elsőként, további 9 pedig csak a 14. század első felében tűnik fel. (Az adatok időbeli megoszlásához lásd a 7. ábrát.) Az adatok első előfordulásának ez a viszonylagos késeiége a térség gyenge forráshelyzetével magyarázható, és semmiképpen sem következtethetünk belőle mechanikusan a magyarok betelepülésének idejére. Az 53 település és ezek megnevezései nyilvánvalóan nem azonos időben keletkeztek, e folyamatra azonban a nyelvi adatok alapján közvetlenül nem tudunk rávilágítani. A falupusztulás csekély mértékű lehetett, mivel csupán két településről (*Oboz* és *Tót*) nincs tudomásunk a 14. század közepe utáni időkből, továbbá két névváltozatot (*Mercsej* és *Vérttelek*), valamint három osztódással alakult település nevét (*Al-* és *Tófüss*, *Nagyszencse*) nem említik ezt követően a források. Ez a helyzet más térségekkel összevetve (lásd pl. Bihar vármegye idevágó adatait, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 364–365) a névrendszer nagyfokú stabilitását mutatja, ami összefüggésben lehet a településrendszer és a lakosság folytonosságával is. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy az alább részletezett településnévrendszer csaknem teljes egésze fennállhatott a 14. század közepén.

A továbbiakban névtípusok szerint csoportosítva mutatom be a Zsitva alsó völgyének településneveit.

Személynévből formáns nélkül alakult az itteni településnevek legnagyobb csoportja, ezek nagy részénél a helynév alapjául szolgáló személynév is adatható ómagyar kori magyarországi forrásokból. *Beleg* neve szerepel már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is (1075/+1124/+1217: *Bylegi*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 158), azonban csak az interpoláció során bővített részben, első hiteles forrásból való említése jóval későbbi (1156: *Beleg*, Gy. 1: 435). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1138/1329: *Beleg* (ÁSz.). Lipszky² *Beleg* ~ *Belleg* néven település. *Szencse* neve (1156: *Scentusa*, Gy. 1: 477) a *Szentes* szn.

² Az ómagyar kori névalakok újabb kori megfelelőseit többnyire Lipszky János 1806-ból való térképe alapján közlöm, mivel e térségben mind a 19–20. század fordulóján lezajlott településnévrendezés, mind pedig a későbbiekben a (cseh)szlovák közigazgatás gyakran jelentős mértékben módosította a helyneveket.

(1250/1550: *Scentus*, ÁSz.) -a képzős formájából alakult, a személynév etimológiai szerkezete azonban kevés idő múltán elhomályosodott benne (1258: *Scenche*, Gy. 1: 477, a változás részleteihez lásd TÓTH V. 2001a: 236). Lipszky-nél *Szencse* település. *Ény* nevét (1156: *Eng*, 1275: *En*, Gy. 1: 439) a *Jan* személynévvel (+1086: *Jan*, ÁSz.) szokás kapcsolatba hozni, feltéve egy szó eleji *já-* > *é-* változást (FNESz., TÓTH V. 2001a: 191). Lipszky-nél *Ény* ~ *Iny* település. *Vajk* település neve (1185/1249: *Voyku*, 1264/1274: *Voyk*, Gy. 4: 484) GYÖRFFY szerint Szent István ifjúkori nevét őrizheti (i. h.), erre azonban semmi bizonyíték sincs, a személy- és nemzetségnévre ([1001–1009]: *Waic*, ÁSz.) több adatot is tartalmaznak a források. Lipszky-nél *Vajk* település. *Valkász* (1221/1550: *Wolcaz*, Gy. 1: 483) Lipszky-nél *Valkász*, ma *Valkház* a neve (FNESz.); vö. 1226: *Vulcaz* szn. (ÁSz.). *Hetény* (1223: *Heten*, Gy. 3: 421) Lipszky-nél *Hetény* település; vö. +1086: *Heten* szn. (ÁSz.). *Barócs* neve többféle hangszerkezetet mutató alakban is szerepel (1231: *Burulch*, 1251/1550: *Borouch*), a 19. századi térképeken *Barócs* puszta (Gy. 1: 429); vö. 1219/1550: *Boroch* szn. (ÁSz.). *Ás* (1236: *Ass*, Gy. 3: 404) a mai Udvard település határában feküdt; vö. 1228: *As* szn. (ÁSz.). *Mánya* (1237: *Mana*, Gy. 1: 461) Lipszky-nél *Mánya* település; vö. 1171: *Mana* szn. (ÁSz.). *Aba* (1244/1422: *Aba*, Gy. 3: 402) Lipszky-nél *Aba* puszta Ógyalla határában; vö. 1222/1550: *Aba* személy- és nemzetségnév (ÁSz.). *Pozba* (1245: *Pazuba*, 1327/1382: *Pozba*, Gy. 1: 467) Lipszky-nél *Pozba* település; vö. +1086: *Poscuba* szn. (ÁSz.). *Barak* (1246: *Bork*, 1322: *Barak*, Gy. 1: 428) Lipszky-nél puszta (Bars)Baracskán; vö. 1229: *Bork* szn. (ÁSz.). *Gyarak* (1247: *Gorok*, Gy. 4: 395) Lipszky-nél *Gyarak* település; vö. 1138/1329: *Guruc* szn. (ÁSz.). *Lót* település nevének (1247 u.: *Louth*, Gy. 3: 437) alapjául jellegzetes magyar személynév-alkotási móddal, névrövidítéssel létrehozott személynév szolgálhatott, ami többféle névből is létrejöhetett, pl. [1247]: *Lothar*, 1233: *Luthart*, 1213/1550: *Lothardo* (ÁSz.). *Vék* nevének ([1247 u.]: *Weyk*, Gy. 3: 463) — korabeli [vej]k hangzásából kiindulva — többféle személynév is szolgálhatott az alapjául, pl. 1228/1491: *Weyek* (ÁSz.). Lipszky-nél *Vék* puszta Ógyalla határában. A *Töhöl* ([13. sz. k.]: *Tvhl*, 1262: *Tuhul*, Gy. 1: 481) alapjául szolgáló személynév illabiális formában adathozható: 1138/1329: *Tehel* (ÁSz.). Lipszky-nél *Töhöl* település. *Barc* (1272/1273: *Borch*, Gy. 1: 429) Lipszky-nél puszta; vö. 1233: *Barch* szn. (ÁSz.). *Hull* (1290: *Hul*, Gy. 1: 449) Lipszky-nél *Hull* település; vö. 1234/1243: *Houl* szn. (ÁSz.). *Bese* (1292: *Bese*, Gy. 1: 435) Lipszky-nél *Bese* település; vö. +1080: *Bese* szn. (ÁSz.). *Tild* (1297: *Teld*, 1322: *Tyld*, Gy. 1: 480) a 1271: *Teel* szn. (ÁSz.) -d személy- vagy helynévképzős származéka, Lipszky-nél *Tild* település. *Rendve* neve (1297/1412: *Rendwe*, Gy. 1: 468) a 1260/1366: *Rendue* (ÁSz.) személynévből alakult, a településnévnek -j helynévképzővel létrejött *Rendvej* (1237: *Renduuey*, Gy. 1: 468) formája is feltűnik egy időben. (Más magyarázati lehetőségeire lásd TÓTH V. 2001a: 229–230, a képzőről pedig BÉNYEI 2012: 85–

94.) Lipszkyknél *Rendve* település. *Bagota* (+1304: *Bagata*, Gy. 3: 405–406) Lipszkyknél *Bagota* település; vö. +1086: *Boguta* szn. (ÁSz.). *Bajcs* (1312: *Boych*, Gy. 3: 406) Lipszkyknél *Bajcs* település; vö. 1251/1281: *Boych* szn. (ÁSz.). *Gyalla* (1329: *Gyalla*, Gy. 3: 420) Lipszkyknél *Ó-Gyalla* település; vö. 1221/1550: *Gala* szn. (ÁSz.). *Ohaj* neve (1293: *Vhay*, Gy. 1: 464) az *Aha* személynévből (1280: Ybrahun filius *Ahae*, ÁSz.) -j helynévképzővel alakult. (Más magyarázattal: FNESz. *Ohaj*.) Lipszkyknél *Ohaj* település.

Az alábbi településnevek nagy valószínűséggel ugyancsak személynévből alakulhattak, de keletkezésük magyarázatát gyengíti az a körülmény, hogy velük egyező alakú személynév nem adatolható a középkori magyarországi forrásokból, így többnyire a környező nyelvek köréből hozhatunk rájuk adatokat. *Csiffár* nevét (1209: *Chefar*, Gy. 1: 438) KISS LAJOS esetleg német eredetű személynévből származtatja (FNESz.). Lipszkyknél *Csiffár* település. *Lüle* neve (1226: *Lyvla*, Gy. 1: 459) talán szláv eredetű személynévre megy vissza (FNESz.), Lipszkyknél *Lüle* település. *Vért* neve (1256: *Werth*, Gy. 3: 463) esetleg német eredetű személynévvél hozható kapcsolatba (FNESz.), Lipszkyknél *Virth* puszta Dunaradvány határában. *Mellek* (1332: *Merlek*, Gy. 1: 462) nevének magyarázatához egykori [merlek] ejtése alapján KISS LAJOS szláv és német személynévi párhuzamokat említ (FNESz.). Lipszkyknél *Mellék* település.

A társadalmi csoportot jelölő szavakból alakult településneveknek több szemantikai csoportja is megtalálható az itteni helynévanyagban. Három név törzsnévből jött létre: *Gyarmat* (1232: *Gurmot*, 1275: *Gormoth*, Gy. 1: 445), Lipszkyknél ugyanezen a néven település; *Kesző* (1256: *Queztev* [vö. *Quezcev*], 1258: *Kezu*, Gy. 3: 425), Lipszkyknél *Kurta-Keszi* település; *Kürt* (1260: *Kyurth*, Gy. 3: 435), a 19. sz. közepén kataszteri térképen *Kürtelek* (Gy. 3: 436). Népnévből alakult *Besenyő* (1209: *Bescene*, Gy. 1: 435) és *Tót* (1299: *toud*, 1328: *Thooth*, Gy. 1: 481) település neve. Az előbbi Lipszkyknél *Besenyő*, az utóbbi később nem szerepel a forrásokban. (Ezekről lásd még alább is.) A *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnévből származik *Szőlős* neve (1258: *Sceuleus*, Gy. 3: 457), amely ma helynév Hetény határában (i. h.). A szó személynévként is használatos volt (vö. TÓTH V. 2001a: 240). Talán ide sorolható *Család* település neve (1210: *Solad*, 1324/1748: *Chalad*, Gy. 1: 437) is a *család* régi 'szolga' jelentése alapján (TESz.). KISS LAJOS ennek alapján fogoly szolgák településének tartja (FNESz.). TÓTH VALÉRIA emellett felveti a *Csala* személynév (1211: *Chala*) -d személynévképzős alakjából való származtatás lehetőségét is (2001a: 186).

A természeti környezetre többféleképpen utalhat a településnevek szemantikai tartalma. Ilyenek a növénynévből alakult helynevek. *Füss* neve szerepel már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is, de annak az interpolált részében található (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 168), első hiteles oklevélbeli említése (1156: *Fius*, Gy. 1: 440) az ottanival azonos alakú. A név a *fű* főnév -s képzős származéka,

amely — szokatlan módon — nem a szó *v*-s tövéből alakult (ennek részleteihez lásd TÓTH V. 2001a: 193). Lipszky-nél *Füs* ~ *Füss* település. *Harsány* neve (1239/1465: *Harsan*, Gy. 3: 421) a *hárs* fanév *-ny* helynévképzős származéka (FNESz., az *-ny* képzőre lásd BÉNYEI 2012: 103–107), ma *Harsányi-dűlő* Komáromszentpéter határában (Gy. 3: 421). *Konkoly* település neve ([1247 u.]: *Concol*, Gy. 3: 433) a *konkoly* ’egyfajta gyomnövény’ főnévből metonímiával alakult. 1851-ben puszta Ógyalla határában (i. h.).

A fenti, növénynévi lexémát tartalmazó településnevek némelyikénél sem zárható ki, hogy esetleg egy azonos alakú mikronévből jöttek létre; az alábbi településnevek viszont biztosan ilyen névből alakultak metonimikus úton. *Setétkút* település (1251/1271: *Sytekuth*, Gy. 1: 473) sötét vizű forrás mellett létesülhetett, Lipszky-nél azonos néven település. *Zsitvatő* falu a Zsitva Dunába ömlésének helyénél fekszik, korábban vízrajzi névként, *Zsitva töve*-ként a Garamszentbenedeki alapítólevélnek a 11. századhoz köthető része is említi a helyet *-n* helyragos formában (1075/+1124/+1217: in *Sitouatuin*, DHA. 1: 215, SZŐKE 2015: 208). Településnévként azonban csak majd kétszáz évvel később tűnik fel (1271/1295/1378: *Symatw* [ɔ: *Syuatw*], Gy. 3: 465). Lipszky-nél *Zsitvatő* puszta Dunaradvány határában. *Petkfűze* ([13. sz. vége]: *Peckfyzu*, 1331: *Peethkfyuze*, Gy. 1: 467) elsődlegesen egy fűzfával benőtt terület lehetett, amelynek előtagjában a 1127–1131: *Petcu* szn. (ÁSz.) szerepel, az utótagként szereplő fanév pedig gyűjtőnévi értelmű. Később nem említik.

A település épített környezetére utalnak azok a nevek, amelyek épületeket jelölő főnevekből alakultak. *Udvard* település neve a lakóit megjelölő latinus formában szerepel a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századhoz köthető részében: 1075/+1124/+1217: villam *Hudwordiensium* (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 203–204), később magyarul említik (1209: *Oudouort*, 1228/1229: *Wdword*, Gy. 3: 461). A név a ’nemesi kúria’ jelentésű *udvar* szóból (TESz.) *-d* helynévképzővel jött létre, s arra utal, hogy itt királyi udvarház létesült (Gy. i. h.). Lipszky-nél *Udvard* település. *Baromlak* falu neve (1325/16. sz.: nob. de *Korumlaky* [ɔ: *Borumlaky*], Gy. 3: 407) a jószág szállásául szolgáló építmény nevéből alakulhatott, ilyen közszói használatára azonban nem ismerek ómagyar kori adatot, településnévként viszont többször is előfordul (KMHsz. 1.). Templomának patrocíniuma szerepel *Szentmárton* nevében ([1272–1290]: *Zenthmarton*, Gy. 3: 455). Korábban a Garamszentbenedeki alapítólevél ezen a helyen, Udvard mellett már említi ilyen néven kápolnát. Pestynél 1864-ben a *Sz. Márton halma* helynév emlékeztet az egykori településre (i. h.).

Fedemes nevét (1239/1465: *Fedemus*, Gy. 3: 416) egy **fedém* ’méhkas, kaptár’ szóból származtatja a szakirodalom (pl. FNESz.), ám — ahogyan erre a Tihanyi alapítólevél *fidemsi* szórványa kapcsán rámutattam (HOFFMANN 2010: 157–160) — erre vonatkozó bizonyítékkal nem rendelkezünk (ilyen közszóra

ugyanis nincs adatunk), ezért inkább a nagy valószínűséggel magyar, de bizonytalan szemantikai háttérű településnevek csoportjába sorolhatjuk. Ugyanígy minősíthetjük *Őrs* település nevét ([1247 u.]: *Vrs*, Gy. 3: 447) is, amelynek etimológiai problémáit — új megoldással is bővítve a korábbi felvetéseket — legutóbb KOVÁCS HELGA tekintette át (2014). A 19. század végén pusztá Izsa határában (Gy. i. h.).

Peced nevének (1305/1358: *Peched*) még az alakjában sem lehetünk biztosak, mert a *c* helyén *t*-vel is említik (1250: *Peted*, Gy. 3: 449), így a nevet ismeretlen eredetűnek tarthatjuk, annál is inkább, hogy később nem szerepel a forrásokban. Nem ismerjük *Oboz* település nevének (1264: *Oboz*, Gy. 3: 445) eredetét sem. FEHÉRTÓI KATALIN a településnevet — egyetlen ilyen adatként — felveszi Árpád-kori személynévszótárába (ÁSz.), jelezve a személynévként való azonosítás lehetőségét. Később nem említik.

Elsődleges keletkezésű kétrészes településnév mindössze kettő szerepel a névállományban, mindkettő időleges szinonimaként fordul elő egy-egy fentebb már tárgyalt településnév mellett. *Beleg* szinonimájaként egyetlen említéssel szerepel *Batafölde* (1331: *Bathafeulde*, Gy. 1: 435), amelynek előtagja a korban gyakori személynév (1138/1329: *Bata*, ÁSz.). *Vért* névváltozataként ugyancsak egy alkalommal említik a *-telek* helynévformánssal alkotott *Vérttelek* névformát (1260: *Vertteluk*, Gy. 3: 463). Kérdéses, hogy ezek településnévnek tekinthetők-e, vagy inkább *Beleg*, illetve *Vért* valamely részét jelölték csupán.

Másodlagos névként, jelzővel való kiegészüléssel jött létre *Szencse* település egyszeri *Nagyszencse* említése (1299: *Nog Zenche*, Gy. 1: 477). *Füss* település osztódásával alakult *Al(só)füss*, ezt latin részfordítással jegyezték le (1313/1339: *inferiorem Fyus*), illetve *Tófüss* (1313/1339: *Toufyus*, Gy. 1: 440), amelynek előtagja bizonyára összefügg a falu vízparti fekvésével. Mindkét névformát egyszeri említésből ismerjük.

Amint a fentiekből kitűnik, a Zsitva alsó völgyében csakis magyar eredetű településneveket találunk. (Mindez azt is jelzi, hogy a két ismeretlen eredetűnek minősített név megfejtését is nagy valószínűséggel a magyarban kereshetjük.) Egyedül a *Mercse* (1329: *Merche*) és névváltozata, a *Mercsej* (1279: *Merchey*, Gy. 3: 439) — amelynek újabb kori előfordulását nem ismerjük — esetében vetődött fel a szláv származtatás lehetősége. KISS LAJOS *Sajómercse* nevét „valószínűleg szláv eredetű”-nek mondja, megemlítve a szerb-horvát *mräčaj* ’lappantyú, bagolyfecske’ madárnevet (FNESz.). A borsodi településnévnek éppúgy kétféle — *-j*-re végződő és anélküli — változata szerepel a forrásokban, mint ahogyan az itt vizsgált Zsitva-völgyi település megnevezésének is. Az efféle kettősség jellemző a *-j/-aj/-ej* képzős nevek történeti említéseire (vö. TÓTH V. 2008: 102, 124–125, BÉNYEI 2012: 85–94), a név alapjául pedig ennek megfelelően a *Mercs* személynév (1271: *Merch*, ÁSz.) *-e* személynévképzős változata szolgálhatott (a névmagyarázathoz részletesebben lásd PÓCZOS 2001: 52–53). A párhuzamos

névváltozatok metonimikus úton, illetve helynévképzéssel alakultak. A szláv származtatást mind a fenti etimológiai magyarázat, mind pedig a magyar nyelvű névkörnyezet ismeretében elvethetjük.

Magyar eredetűek az itteni mikronevek is, ezek azonban kis számúak, és a településnevekhez képest is kései adatolásúak: a 17 névből a már említett *Zsitva töve* és a *Tormás* víznév (1075/+1124/+1217: aquas [...] *Tormas* et Sitoua, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 202–203) a 11. századból való, további 7 név a 13. századból, a többi pedig a 14. századból maradt ránk (adataikat részletesen lásd KMHsz. 1., HA. 1: 59–64, HA. 3: 59–70). Ezek jórészt kétrészes víznevek: *Lüle pataka* (1299/1324: *Luepataka* [ɔ: *Lulepataka*]), *Vemerđ kútja* (1299/1324: *Wemerđ-kuta*), *Nagy-ér* (1329: *Nogyer*), *Szék-ér* és *Szék-fő* (1329: *Scekeer*, *Sceefew* [ɔ: *Scecfew*]), *Hús?~Hűs?-tó* (1329: *Hustow*), közülük négyet éppen Mercse(j) határában említenek. Az egyrészes, földrajzi köznévvvel azonos alakú említések tulajdonnevek és közszók egyaránt lehetnek: két *Haraszt* (1227: *horost*, 1265: *Harast*, Gy. 1: 440, 425), *Eresztvény* (1231: *Eresteun*, Gy. 1: 440), *Bérc* (1260: *berc*, Gy. 3: 464), *Ravaszyuk* (1260: *Rowozlyuk*, Gy. 3: 464), *Telek* (1260: *teluk*, Gy. 3: 464), *Aszó* (1313/1339: *Ozou*, Gy. 1: 441), *Patak* (1327: *Patak*, Gy. 1: 459), *Halom* (1345: *Holm*, Gy. 3: 422). (Ezek nyelvi státuszának értékeléséhez lásd HOFFMANN 2004: 52–57.)

Betelepülő — adott esetben más nyelvű — népességre utal a fentiekben már említett *Besenyő* és *Tót* neve (e településnév-típushoz és a bennük található etnonimákhoz lásd RÁCZ A. 2011: 17–27, 169–196 és 2016: 35–37, 92–95), de a betelepülők nyelvi helyzetéről, illetve ennek feltehető változásáról nincsenek ismereteink. Azt azonban tudjuk, hogy a 13. század elején feltűnő *Besenyő* lakóit a szomszédos Udvardon már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is említik (lásd fentebb, illetve Gy. 1: 435–436, Gy. 3: 461, KRISTÓ 2003: 70).

4. A *Zsitva* felső szakaszán és itteni mellékvizeinek a völgyében 65 települést jelölő 72 név fordul elő a korai ómagyar korban, amelyből 4 alakváltozat, 3 pedig szinonim (esetleg más nyelvbéli) névváltozat. E térségből két nevet említ a Garamszentbenedeki alapítólevél: *Taszár* és *Zsikva* települését, mindkettő az oklevél 11. századra tehető rétegéhez köthető (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 200, 207). A 12. századból 16 név maradt ránk, a következő századból 43, a 14. század első feléből pedig további 11. Ez összességében azt mutatja, hogy e térség forrásadottságai valamivel kedvezőbbek az időbeliség tekintetében, mint az alsó folyószakaszé. (Az adatok időbeli megoszlásához lásd a 7. ábrát.) Ezt jelzi az itteni 35 mikrotoponima is. Csupán öt településről (*Kisfalud*, *Kolbász*, *Patkánytelek*, *Selk*, *Ulog*) nincs tudomásunk a 14. század utáni időkből, és három alakváltozatnak (*Heccseny*, *Kálozd*, *Szelepcse*) nincs későbbi nyoma. Mindez — ahogyan az alsó folyószakasznál is — a névrendszer és ezzel együtt vélhetően a településrendszer nagyfokú állandóságára utal.

A Zsitva felső szakaszán található helyneveket a jobb áttekinthetőség végett térképeken is ábrázolom (lásd a 3. és a 4. ábrát).

Az itteni településnevek az alábbi névtípusokba tartoznak.

A középkori magyarországi oklevelekből is adatható személynevekből jöttek létre metonimikus úton az alábbi településnevek. *Kolon* települést nevének korai előfordulása (+1111/1414: *Colyn*, később 1251: *Colun*, Gy. 4: 409) alapján a 1278: *Kolyn* (ÁSz.) személynévvel kapcsolhatjuk össze, a későbbi-mai alak ebből magyarázható. A Kárpát-medencében fekvő többi *Kolon* település nevének elemzése azonban további lehetőségeket is felvet (vö. HOFFMANN 2010: 170–175). Lipszkyknél *Kolon* település. *Néver* (1156: *Neuir*, Gy. 1: 464) Lipszkyknél azonos nevű település; vö. 1219/1550: *Neuer* szn. (ÁSz.). *Zsigárt* neve többféle hangalakban is szerepel (1156: *Asgar*, 1232: *Ysgar*, 1280/1291: *Sygarth*, Gy. 4: 493), az ómagyar kor után azonban nem említik. A tőle nem túl messze fekvő *Zsigárd* adatai alapján is a német eredetű 1237: *Sygart* (ÁSz.) személynévből származtathatjuk (FNESz.). *Zsigárt* korai adatai ebben az esetben hangátvetéssel alakult formát jelezhetnek. *Künd(i)* település (1156: *Cundi*, Gy. 1: 450) nevének újabb kori említéseit nem ismerjük, a *Künd* személynév véghangzós formájából származik (1138/1329: *Cundi*, ÁSz.), de nem zárható ki az sem, hogy a név végén *-i* személy- vagy helynévképző szerepel. GYÖRFFY a *kend* néprész településének mondja (i. h.). Személynévből *-d* helynévképzővel jött létre *Bélád* neve (1156: *Belad*, Gy. 1: 433–434); vö. +1086: *Bela* szn. (ÁSz.). Lipszkyknél *Belád*. *Vezekény* (+1209/17. sz.: *Wezeken*, Gy. 1: 485) Lipszkyknél azonos nevű település; vö. 1264: *Wezeken* személy- és nemzetségnév (ÁSz.). *Jóka* (1229: *Jovka*, Gy. 1: 449) egy 20. század elejéről való térképen *Jóka hegy* (i. h.); vö. 1265/18. sz.: *Joka* szn. (ÁSz.). *Geszte* nevét (1232: *Guesta*, 1274: *Guezte*, Gy. 4: 391) KISS LAJOS ugyanúgy a *geszt* 'gyümölcs fás héja' szóból magyarázza, mint a *Geszt* neveket, de „ahhoz képest *-a ~ -e* képzővel bővült”-nek mondja (FNESz. *Nyitrageszte*). Ilyen helynévképzőt azonban nem ismerünk. Valószínűbb magyarázatként jöhet szóba a *Geszteréd* személynév (1262: *Guestred*, ÁSz.) feltehető rövidült alakjából való eredeztetése. Lipszkyknél *Gesztthe* település. *Hind* (1234/1364: *Hymd*, 1264: *Hind*, Gy. 4: 397) korai alakjai jelzik, hogy a 1138/1329: *Himudi* személynévből (ÁSz.) eredeztethető (vö. FNESz. *Nagyhind*). Lipszkyknél *Hind*. *Henyőc* település (1246: *Heneuch*) a 19. század végén *Hunyócz* puszta (Gy. 1: 448); vö. 1219/1550: *Henuc* szn. (ÁSz.). *Kernye* nevének (1248/1291: *Kerne*, Gy. 4: 406) újkori említéseit nem ismerjük; vö. [1280]: *Kerne* szn. (ÁSz.). *Aha* neve (1265: *Aha*, Gy. 1: 425) az Ohaj településnél említett *Aha* személynévből való. *Verebély* (1265: *Verebeb* [ɔ: *Verebel*], 1274: *Werebel*, Gy. 1: 485) Lipszkyknél azonos nevű település; vö. 1202–1203/1500 k.: *Verbel* szn. (ÁSz.). *Mahola* neve (1275: *Mohala*, Gy. 1: 460) a 1131: *Mahal* szn. (ÁSz.) *-a* személynévképzős változatából alakulhatott, később *Maholány* néven szerepel (FNESz., TÓTH V. 2001a: 216). *Bodok* (+1287:

Bodok, Gy. 4: 357) Lipszkyknél *Kis-Bodok*; vö. 1261/1309: *Bodouk* szn. (ÁSz.). *Selk* neve (1292: *Sylk*, 1294: *Selk*, Gy. 1: 473), amely később nem szerepel a forrásokban, KISS LAJOS szerint német személynévvel hozható kapcsolatba (FNESz. *Nagyselyk*), de lásd még esetleg 1318: *Selke* szn. (SLÍZ 2011: 442). *Kolbász* települést (1292: *Colbaz*, Gy. 1: 452) kunok lakták, ez egybevág azzal, hogy az azonos nevű, Kunhegyes melletti település nevét KISS LAJOS a kun eredetű 1459: *Kolbaz* személynévből származtatja (FNESz.). Később nem említik. *Munkád* település neve (1319: *Monkad*, Gy. 1: 463) 19. századi kataszteri térképen *Munkács* helynévként szerepel Verebély határában; vö. +1214/1334: *Monchad* szn. (ÁSz.). *Szovaj* település neve (1326: *Zowey*, 1327: *Soway*, Gy. 1: 478) egy szláv eredetű *Szava* személynévből alakulhatott (vö. FNESz. *Szava* -j helynévképzővel. (A személynévhez lásd esetleg 1211: *Zouafeereh*, ÁSz., KOVÁCS É. 2015: 111, illetve 1358: *Zoua* szn., SLÍZ 2011: 284.) Ebből jött létre szabályos hangtani változással az egyetlen adattal szereplő *Szoé* névforma (1324: *Zoe*, Gy. 1: 478). Analógiaként többek között az Abaúj vármegyei *Novaj* ~ *Noé* példáját említhetjük (ehhez lásd TÓTH V. 2001a: 109–110, 239–240). A településnek újabb kori említését nem ismerjük.

Hecse nevét (1268: *Heche*, korábban a rajta átfolyó víz nevéként: 1234/1364: *Hecha*, Gy. 1: 447) KISS LAJOS egy szlovák *Choča* helynév átvételének tartja, amely hangrendi átcsapással nyerte el magyar nyelvi alakját (FNESz., lényegében ugyanígy, de részletezően és árnyaltabban TÓTH V. 2001a: 201). Kézenfekvőbb azonban összekapcsolni a 1269/1397: *Hecha*, +1214/1334: *Hetze* (ÁSz.) típusú személynévvel, amelyekből közvetlenül alakulhatott. *Hecseny* névváltozata (1275: *Hetchen*, Gy. 1: 447) a 13. század végén jelentkezik csupán, ez a településnév *-ny* helynévképzővel történő másodlagos bővülésével alakulhatott, leginkább a környező, hasonló végződésű településnevek hatására (ugyanígy TÓTH V. i. h.; az *-ny* helynévképzőhöz lásd BÉNYEI 2012: 103–107). Lipszkyknél *Hecse* település.

Az alábbi településneveket olyan személynévvel hozhatjuk kapcsolatba, amelyek ismereteim szerint nem szerepelnek középkori magyarországi forrásokban, így magyarázatuk az előbbiekenél némileg bizonytalanabb lábakon áll. *Zsére* nevét (1113: *Sire*, Gy. 4: 493), amely Lipszkyknél ugyanilyen formában szerepel, KISS LAJOS szláv személynévből származtatja (FNESz.). Ugyanő *Hizér* neve (+1209/17. sz.: *Hyzer*, Gy. 1: 448) mögött német személynévet sejt (FNESz.). Lipszky *Hizér* ~ *Hezér* néven említi. *Nyevgy* nevét (1229: *Nywg*, 1234/1364: *Nyveg*, Gy. 1: 464) bizonytalan magyar személynév-előfordulás mellett szláv eredetű személynévvel kapcsolja össze a szakirodalom (FNESz. *Néved*, *Nyüved*, TÓTH V. 2001a: 222). Lipszkyknél *Néved* település. A településnevek alapjául szolgáló személynév idegen eredete természetesen nem érinti a településnevek magyar nyelvi származtatását, mivel mindegyik — az indoeurópai nyelvekre nem

jellemző — metonimikus úton, illetve jellegzetes magyar helynévképzővel keletkezett.

A társadalmi csoportnevekből alkotott településneveknek két szemantikai típusa jelenik meg a Zsitva felső völgyében. Foglalkozásnévből három település megnevezése alakult: *-i* képzővel jött létre *Kovácsi-é* (1274/1329: *Koachy*, Gy. 4: 413), amelyet a 14. század után nem említenek, formáns nélkül pedig *Dusnok-é* (1319: *Dusnok*, Gy. 1: 438), amely a *dusnok* 'egyházszolga, torló' köznévből alakult (vö. FNESz.), de TÓTH VALÉRIA a személynévi áttétel lehetőségére is felhívja a figyelmet (2001a: 190). Ez utóbbi a 19. századi kataszteri térképen Verebély határában pusztá (Gy. i. h.). Talán ebbe a szemantikai csoportba sorolható az öt Nyitra vármegyei *Család* település egyike is (1232: *Chalad*, Gy. 4: 364), e név magyarázatát a Zsitva alsó szakaszának neveit tárgyalva már megadtam. Lipszkyénél *Család* település.

Népnév az alapja két település nevének. Mivel e tanulmány elsőrendű célja a nyelvi kapcsolatok vizsgálata, ezek eredetét és történetét a többi településnévnél részletesebben tárgyalom. *Marót* neve morva betelepülőkre utal, első említésében (1113//1410: v. *Morowa*) a ma is használatos *morva* népnevet tartalmazza eredeti alakjában, később azonban már az ennek szinonimájaként használt *marót* népnévvvel jelölték (1284: *Marouth*, Gy. 1: 461). Adatok sora igazolja, hogy a régi magyar nyelvben mindkét etnonima használatos volt, és több esetben is egymással váltakozva fordulnak elő helynévként (RÁCZ A. 2016: 62–64, a helynévi előfordulásaira RÁCZ A. 2011: 79–83). Általános felfogás szerint a településnév — és a többi hasonló is — egy régi szláv **Moravьcь* helynév átvétele (vö. pl. az éppen itt tárgyalt névről: FNESz. *Aranyosmarót*). A név hangalakjáról arra is következtetnek, hogy „A magyar *-t* a szláv *-c* helyén igen régi átvételre mutat, amikor a magyarban még nem volt *c*” (KNIEZSA 1947–1949: 24). Ennek alapján KISS LAJOS a településnév átvételének idejét a 10. századra vagy Szent István korára teszi (1999: 234). A betelepülő népeket azonban a környező magyarság a saját nyelvén, magyarul nevezte el (ehhez általános érvennyel lásd RÁCZ A. 2011, 2016). A *marót* népnév valóban a fenti szláv formára vezethető vissza, amelynek átvétele még nem *c*-vel, hanem *t*-vel történt, de a szónak van későbbi adaptációra utaló *maróc* alakja is, amely ugyancsak szerepel — változatként is — településnevekben (RÁCZ A. 2016: 62–63). A közszó régiségéből azonban nem következtethetünk közvetlenül a belőle alakult településnév régiségére: ennek az első említése (1113) előtti megléte nyelvészeti ismeretek alapján ugyanis nem igazolható. Népeességéről annyit tudunk még, hogy IV. Béla király idején keresztény kunok lakják (Gy. 1: 461).

Káloz neve iráni nyelvet beszélő kálizokra utal, akik a magyarországi pénzügyek intézésében játszottak fontos szerepet. Első említésüket Kálmán király zobori okleveléből ismerjük, ami esetleg Nyitra vármegyei illetékességüket jelezheti, és lakhelyük talán azonosítható a csaknem fél évszázaddal később említett

Káloz településsel (1156: *Qualiz*, Gy. 4: 402, KRISTÓ 2003: 45). A helynév azonban magyar eredetű, amit a később megjelenő *-d* képzős *Kálozd* változata (1298: *Kaluzd*, Gy. 4: 402) is jelez. (A népnévhez és helynévi szerepéhez lásd RÁCZ A. 2011: 47–48, 2016: 49–52.) A falu lakóinak nyelvi helyzetéről nincsenek ismereteink. Lipszkyknél *Kalász* település, e névalak az etnonimának a nyelvhasználatból való kiesését is jelzi (vö. még FNESz. *Budakalász*).

Többféle szemantikai jegy alapján utalnak a természeti környezetre egyes településnevek a Zsitva felső völgyében. A *hárs* fanévből a fentebb már tárgyalt módon alakult *Hársány* neve (1229: *Horsan*, Gy. 4: 396), amelynek szláv névmegfelelőjére alább térek ki. Szemantikai tekintetben nem probléma nélkül való *Gesztőgy* nevének (1209: *Gesteuge*, Gy. 1: 444) magyarázata, amelyet a szakirodalom a *geszt* 'gyümölcs fás héja' szóból magyaráz (FNESz. *Gesztőd*, TÓTH V. 2001a: 198). E magyarázat mellett szól azonban az a körülmény, hogy a *-gy* képző többnyire növénynevekhez járulva alkotott helyneveket (BÉNYEI 2012: 70–74). Az *-i* helynévképzővel alakult *Bori* neve (1275: *Buri*, Gy. 1: 436), amelynek újabb kori említését nem ismerjük. Származtathatjuk egyrészt a +1086: *Bor* személynévből (ÁSz.), de TÓTH VALÉRIA megalapozottan veti fel azt a lehetőséget is, hogy tövében a régi magyar *bór* 'erdei fenyő' főnevet keressük (2001a: 184). A térség hegyeit ugyanis a 18–19. századi katonai térképeken — ahogyan ma is — erdők borítják (K1, K2). Hasonló természetföldrajzi, továbbá névkörnyezeti érvek alapján tekinti növénynévből származónak KISS LAJOS a Hont vármegyei *Bori* település nevét (FNESz.). A *gím* 'nöstényszarvas' állatnévből *-s* képzővel jött létre *Gímes* neve (1113: *Gimes*, Gy. 4: 391), amely Lipszkyknél *Gímes* ~ *Ghímes* településként szerepel (vö. FNESz. *Ghymes*). A *sár* földrajzi köznévből *-i* helynévképzővel alakult *Sári* neve (1298: *Saari*, Gy. 1: 471), amely már a Garamszentbenedeki alapítólevélben is szerepel, de annak csak az interpolált részében (DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 192–193). A név alapjául emellett személynév is szóba jöhet (TÓTH V. 2001a: 231), azonban a település lapos, vízparti fekvése miatt soroltam mégis a természeti környezetre utaló nevek közé. Lipszkyknél *Sári* falu. A *Zsikva* folyó névformája a magyarban alakult ki (lásd alább), a mellette fekvő település nevévé (1075/+1124/+1217: *Sikua*, Gy. 1: 489) metonimikus úton vált, a folyónév eredetéből következően bizonyára magyar névadók révén. Mind a folyó, mind a település neve a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századra tehető részében szerepel (DHA. 1: 214). Lipszkyknél *Zsikava* település. Ugyanígy alakult *Rohozsnica* település neve (1283: *Rohosnicha*, Gy. 1: 469) is a mellette fekvő, azonos nevet viselő patak nevéből. A víznév a szlávból való, elsődlegességét a település nevéhez képest jelentéstani körülmények magyarázzák (lásd alább). A település nevét szlávok és magyarok egyaránt adhatták, a névkörnyezete alapján azonban inkább talán szlávokra gyanakodhatunk. Lipszkyknél *Rohosnicza* település.

Az épített környezetre utaló településnevek is találhatóak a vizsgált területen. *D(o)vor(d)* falunak a korabeli névalakját sem könnyű meghatározni, mivel mindössze két forrásban maradt ránk, a zobori oklevélben (1111: *Doardi*, DHA. 1: 382) és néhány évtizeddel később képző nélküli (1156: *Duor*, Gy. 4: 376) formában. Rekonstruálásában segítségünkre vannak a szintén Nyitra vármegyében szereplő *Dovor* említései, amelyek között a fentivel azonos névalak (1246: *Duor*) — ez [dvor] és [duor] ejtésformát egyaránt takarhat — mellett 1244/XVI.: *Duwor* és 1327: *Dowor* formákat találunk (Gy. 4: 376). A nevet kétségkívül a szláv *dvorb* 'kúria, palota' szóra lehet visszavezetni, amely közsóként a magyarba is átkerült (TESz. *udvar*). A kérdés elsősorban az, hogy a szlávban vagy a magyarban alakult-e belőle az említett helynév. A [dvor]-ként rekonstruálható formák szókezdő mássalhangzó-kapcsolata alapján szláv névadókra, névhasználókra gondolhatnánk inkább, csak hogy a szlávban e névszótó mindig névformánssal együtt szerepel helynévként (pl. szlovák *Dvorčany*, cseh *Dvořiště*, ŠMILAUER 1970: 58). A szláv nyelvekre általában sem jellemzők a névformáns nélkül álló nevek, a magyarban viszont az épített környezetre utaló településnevek körében is rendkívül gyakori a metonimikus névalkotás. Az *udvar* esetében pedig feltehető, hogy — egyes térségekben — a magyarban eleinte az eredeti szláv szókezdő mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó formájában használták, mivel a nyelvi adaptáció nem feltétlenül jár együtt a torlódás feloldásával (lásd ehhez KENYHERCZ 2013, különösen 98, 147–148). A hangtani adaptáció pedig nemcsak előtérhanggal történt, hanem a bizonyos tekintetben „szabályosabb”, gyakoribb eljárással is: a két mássalhangzó közé bontóhang beiktatásával (NYIRKOS 1993: 39–80), *dovor* formát eredményezve. Erre a lehetőségre — más összefüggésben — KNEZSA is utal (1955/1974: I, 539–540), és megemlíti ezt a lehetőséget GYÖRFFY is (Gy. 4: 376). A fenti *Dovor* helynévalakok tehát a magyarba átkerült közsóból alakulhattak metonimiával, magyar nyelvű névadók révén. A *Doardi* forma — a *v* hiánya ebben magánhangzóközi helyzetben történt kiesést jelez — pedig a név *-d(i)* képzős változata ugyanúgy, ahogyan ezt a folyó alsó völgyében tárgyalt *Udvard* esetében is láttuk. Talán nem véletlen az sem, hogy később e falu közelében *Teremes* néven (1358: *Theremus*, Gy. 4: 476) tűnik fel egy település: ennek szemantikai háttere — a *terem* 'nagy helyiség' jelentése alapján (TESz.) — lényegében megegyezik *Dovor*-éval (vö. FNESz. *Terem*).

Közvetve ugyancsak az épített környezetre, a település templomára utalnak a patrocíniumokból létrejött településnevek, amelyből kettő is van térségünkben, mindkettő — e névtípusban gyakori módon — latin nyelven említve: *Keresztúr* (1332: *S. Crucis*, Gy. 1: 451) és *Szentmárton* (1332: *S. Martini*, Gy. 1: 477), Lipszkyknél *Keresztúr*, valamint *Szent-Márton*.

Elsődleges alakulású kétrészes településnév mindössze kettő található a névanyagban. *Patkánytelek* vagy *Patkánytelke* nevének (1292: *Pathkanteluk*, 1294:

Patkanteleke, Gy. 1: 466) előtagja a *Patkány* személynév (1138/1329: *Patkan*, ÁSz.), amely a *telek(e)* településnév-formánssal alkot helynevet. Később nem említik. *Kisfalud* (1295: *Kisfolud*, Gy. 4: 409) neve az ómagyar korban gyakori névformát képvisel (KÁZMÉR 1970: 156–158), e település neve sem szerepel később a forrásokban.

Másodlagosan, a *Tapolcsány* településnév jelzővel történő kiegészítésével hozták létre *Kistapolcsány* nevét (1293: *Topolchen parvum*, 1318: *Kustapulchan*, Gy. 1: 479), elkülönítve a közeli *Nagytapolcsány*-tól. A faluosztódás révén létrejött *Kis-* és *Nagyhecse* (+1209/17. sz.: *Parvo Hecze*, *Magni Hecze*, Gy. 1: 447) ugyancsak másodlagos alakulású nevének előtagját latin nyelven írják a források. A kései átiratban tévesen tagolt alakban maradt fenn a jelzős szerkezetű *Kisszelepcsény* (1264>18. sz.: *Kiszew-Pecheny*) névforma (TÓTH V. 2001a: 207–208).

A Zsitva felső szakasza és mellékvizei környezetében jelentős számú szláv eredetű településnevet találunk. Ezek többségének korai ómagyar kori adatai a név magyar nyelvbeli adaptációját is jelzik már.

Taszár nevét elsőként a Garamszentbenedeki alapítólevél említi (1075/+1124/+1217: *Tazzar*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 200). A név ugyan az oklevél 11. századi rétegéhez köthető, a hangalakját a többszörös átírás miatt azonban nem tekinthetjük a mondott korra vonatkozóan kétségkívül hitelesnek. A név egy szláv **Tesari* 'ácsok' jelentésű településnévre vezethető vissza, amelynek hangrendi szempontból kiegyenlített *Taszár*, illetve *Teszér* formái váltakozva szerepelnek a forrásokban, az eredeti vegyes hangrendű formákkal együtt.³ E helyen csak azt jegyzem meg, hogy a névhasználatnak ez a sajátos sokfélesége — amely a Kárpát-medence más *Taszár*, *Teszér* nevei körében nem tapasztalható — bizonyára azt jelzi, hogy szláv és magyar nyelvű névhasználók egyaránt éltek a településen, illetve a környezetében. Erre enged következtetni a településnév közélebbi, alább tárgyalandó (és a 3. ábrán is bemutatott) két nyelvű névkörnyezete is. Lipszkyknél *Taszár* település.

Szelepcsény neve ([1165 k.]: *Selepchen*, Gy. 1: 475) a szláv *Slepčani* településnév átvétele, amely több szláv nyelvben is megtalálható (FNESz.). Már első említése és minden további előfordulása is magyar névhasználókra utal a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat feloldásával és a hangrendi kiegyenlítődéssel alakult palatális formával (TÓTH V. 2001a: 235–236). Egyetlen *Szelepcse* alakú említése (1255: *Scylipche*) — amely a későbbiek tükrében bizonyára valós nyelvhasználati formát tükröz — a határozóagnak vagy helynévképzőnek felfogott szóvégi *-ny* elvonásával alakult (vö. TÓTH V. i. h.). Lipszkyknél *Szelepcse* település. A hangtani adaptáció az előzőekben jelzett formában zajlott le *Kelecsény* neve (1209:

³ Az adatokat és a névmagyarázat további részleteit itt nem boncolgatom, mivel ezt a nevet igen alaposan elemzi e kötetben TÓTH VALÉRIA tanulmánya (21–48).

*Chelece*n, Gy. 1: 450) esetében is, amelynek ugyancsak szláv nyelvekbeli megfelelőit ismerjük, pl. cseh *Klečany*, de a szláv név alapjául szolgáló tő vitatott (FNESz., TÓTH V. 2001a: 205). Lipszky-nél azonos néven település. *Nemcsény* neve (1258>1382: *Nempchen*, Gy. 1: 463) a szláv ’német (ember)’ jelentésű szóból helynévképzővel alakult, és szlávok közé betelepült német nyelvű népességre utal. *Němčane* típusú nevek több szláv nyelvből is adathatók (ŠMILAUER 1970: 128, FNESz.). Már a fenti első előfordulása is hangrendileg kiegyenlített forma, illetve az *-mcs-* hangkapcsolatba betoldott *p* hanggal szerepel (erre lásd NYIRKOS 1987: 33–34), ami magyar nyelvű névhasználókra utal (TÓTH V. 2001a: 221). Lipszky-nél azonos néven település. *Valkóc* neve (1275: *Wolkouch*, Gy. 1: 483) a személynévként is használatos szláv **vьlkъ* ’farkas’ főnév helynévképzős származéka (ŠMILAUER 1970: 195, FNESz., TÓTH V. 2001a: 246). A szó végi *-óc* magyar nyelvi adaptációt jelez (KENYHERCZ 2014). Lipszky-nél *Valkócz* település.

Herestény neve (1287: *Herescen*, Gy. 1: 448, 4: 396) talán nem független a település fentebb tárgyalt *Harsány* nevétől sem, noha a szakirodalom a szláv **chvorstъ* itt valószínűleg ’bokor’ jelentésű szóból (TESz.), illetve ennek szlovák *chrast’* megfelelőjéből származtatja, amely a *-jane* képzővel összekapcsolva szerepel (ŠMILAUER 1970: 81, FNESz. *Nagyherestény*). A 13. század végéig csak magyar adatai vannak, ezt követően jelennek meg a vélhetően szláv veláris formák (1293: *Chraccan* vel *Herestény*, 1319: *Haraschan*, Gy. 1: 448, 4: 396), majd hangrendi átcsapással a valószínűleg magyar palatális változatok. A magyarban ez utóbbi állandósult: Lipszky-nél *Heresztény*, szlovák néven *Hrásťany*.

Szelezsény neve (1156: *Scelemsam*, +1209/17. sz.: *Zelesen*, Gy. 1: 476) ugyancsak szláv eredetű. A szláv név Szilézia nevéből a fent is említett *-jane* helynévképzővel jött létre, eredeti alakja **Slěžane* formában rekonstruálható (FNESz.), szemantikai tartalmából következően pedig sziléziai betelepülőkre utal. GYÖRFFY GYÖRGY szerint ez igen korai esemény lehetett, amit az első névadat második szótagi *-em-* hangkapcsolata mutat, amely a szláv nazális magánhangzó magyar megfelelője, s e szerint az átvétel a szláv denazalizációt megelőzően történt. A korai adat írásmódja azonban a név végét érintően is kérdéseket vet fel, TÓTH VALÉRIA például romlott alaknak tartja (2001a: 236). A hanghelyettesítéssel való átvételt az sem valószínűsíti, hogy később nem ilyen formában szerepel. A betelepülés pedig aligha magyar környezetbe történt, mivel a magyarság a betelepülőket többnyire a saját nyelvén használt népnévvel jelölte meg, vagy ritkán névköltöztetéssel adott településnév szolgált az új település nevéül (például *Süme*g)-*Prága*, *Karakó*, FNESz.). A névadók ez esetben viszont szlávok voltak, mégpedig feltehetően nem a betelepülő, hanem sokkal inkább a helyben élő szláv népesség. Ezt az valószínűsíti, hogy a névalakban nincs nyoma a nazális magánhangzónak, ami pedig a sziléziai lengyelben megmaradt. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a denazalizáció más szláv nyelvekbeli folyamatának időbeli határait illetően sincs egyértelmű álláspontja a szláv nyelvtörténeti szakirodalomnak (vö.

ZOLTÁN 2015: 37–38). *Szelezsény* adatai viszont már magyar névhasználókra utalnak, amit a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat feloldása, valamint a hangrendileg kiegyenlített palatális névforma jelez. Figyelemre méltó magyar hangtörténeti szempontból a név [zs] hanggal való átvétele is, amit a későbbi-mai névforma kétségkívül igazol, ugyanis ezt a hangot a korai ómagyar kori forrásokban többnyire az *s* és a *z* betűk váltakozva jelölik. Lipszky-nél *Szelezsény* település.

Knyezsic (1075/+1124/+1217: *Knesecz* ~ *Knesech*, DHA. 1: 213, SZŐKE 2015: 178) neve a Garamszentbenedeki alapítólevélben tűnik fel, amelybe az interpoláció során került be. Első hiteles, eredetiben fennmaradt oklevélbeli említése jóval későbbi (1209: *Chenesis*, Gy. 1: 452). Töve az ősszláv **kŋędźb* 'herceg' méltóságnév, amelyből az *-čcb* képzővel alkottak helynevet (ŠMILAUER 1970: 28–32, 106). GYÖRFFY a neve alapján arra gondol, hogy a település fejedelmi birtokközpont lehetett (Gy. 1: 452). KISS LAJOS szerint viszont a köznévi személynévi használatban szerepel a településnév töveként, amelynek így 'Knázék' jelentése volt (FNESz. *Zsitvakenéz*). Megítélésem szerint a kérdés nyelvészeti érvek alapján nem dönthető el. A szláv denazalizáció folyamata e nevet is érintette, a magyar névalakban nincs nyoma az egykori nazális magánhangzónak. Magyar névhasználókra utal az a körülmény, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás több ómagyar kori adatban (például a fent idézettben) is inetimologikus bontóhanggal áll, ám végül nem ez a forma vált általános használatúvá a magyarban: Lipszky-nél *Knyezsicz* formában szerepel. A név a magyar [zs] hang története szempontjából is figyelmet érdemel.

Hrussó neve (1293: *Horsov*, Gy. 1: 448) az ősszláv **gruša* 'körte' *-ovъ* képzős formája (ŠMILAUER 1970: 28, 73), amely azt követően került át a magyarba, hogy a szlovák nyelvben a szó elején megtörtént a *g > h* változás. Ez a 12. század folyamán zajlott, és a 12–13. század fordulóján ért véget (KNIEZSA 1938: 373). A 13. század végéről való első névadat és az összes további is magyar névhasználókra utal a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldó magánhangzóval: a *Hurusó*-féle alakok mellett *Hurusó* típusúak is előfordulnak (vö. TÓTH V. 2001a: 203–204). Lipszky-nél *Hrusó* várrom.

Kosztolány neve (1113: *Costelan*, 1253: *Kosztulan*, Gy. 1: 453) az ősszláv **kostel* 'templom' főnévre megy vissza, amely a szlovákban később *kostol* alakban jelentkezik (ŠMILAUER 1970: 96). Ezt a változást tükrözik a név adatai is, az első forma mögött — vegyes hangrendje miatt — nehéz magyar névhasználókat látni. A szláv helynévben a főnévi tőhöz a *-jane* helynévképző kapcsolódott (ŠMILAUER 1970: 31). Lipszky-nél *Kosztolán* település. A szláv *-čcb* képzővel (ŠMILAUER 1970: 32) alakult *Velcsic* neve (1232: *Welchez*, 1270/1279: *Welchuch*, Gy. 1: 484), amelynek tövében KISS LAJOS a *Velek* személynévet azonosítja (FNESz. *Velséc*). A 13. század második feléből való adat második szótagbeli labiális (*ü* ~ *ö*) magánhangzója magyar névhasználókra utal. Ugyanezzel a képzővel alakult

Lédec neve (1253: *Leduch*, Gy. 1: 457), amelynek tövében az ósszláv **lědo* 'irtványföld' földrajzi köznévv kereshető (ŠMILAUER 1970: 111, FNESz.). A második szótag labiális magánhangzója [lédöc] e névben is magyar névhasználókat mutat. A magyar névben itt sincs nyoma az egykori szláv nazális magánhangzónak. Lipszkyknél *Lédecz* település.

A térségben további szláv eredetű településnevek is találhatók, ezek azonban a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok vizsgálatához nem adnak közvetlen fogódzókat számunkra.

Nemcsic neve (1156: *Nemcyc*, Gy. 4: 426) a szláv **němьcь* 'német (ember)' töből alakult az *-ьcь* képzővel (ŠMILAUER 1970: 32, 128), és ugyanúgy, mint a korábban említett *Nemcsény*, szlávok közé betelepült német nyelvű népességre utal. Az újabb korban nem említik. Személynévi töből (FNESz. *Malonya*) a szláv *-jane* képzővel (ŠMILAUER 1970: 30) keletkezhetett *Malonyán* neve (+1209/17. sz.: *Molonyan*, 1246: *Molonan*, Gy. 1: 461). Lipszkyknél későbbi változás eredményeképpen *Malonya* (vö. TÓTH V. 2001a: 217). Ezzel a képzővel jött létre *Tapolcsány* neve is, amelyet — elkülönítve a közeli, Nyitrától északra fekvő (Nagy)Tapolcsánytól — többnyire *Kistapolcsány*-nak említenek (1293: *Topolchen parvum*, 1318: *Kustapulchan*, 1358>1364: *Tapolchan*, Gy. 1: 479). A név tövében a szláv **topolь* 'nyárfa' növénynév rejlik (ŠMILAUER 1970: 182, FNESz. *Nagytapolcsány*). Lipszkyknél (*Kis*)*Tapolcsány. Tajna* nevét (+1075/+1124/+1217: *Taina*, DHA. 1: 214, SZŐKE 2015: 199) a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált része tartalmazza, hiteles, eredeti oklevélben csak jóval később fordul elő (1209: *Tayna*, Gy. 1: 479). ŠMILAUER az ósszláv **tajьnь* 'otthoni, hazai' tö származékának tartja (1970: 180). KISS LAJOS — kevésbé meggyőzően — talán az ósszláv **tajati* 'olvad' vagy **tajiti* 'eltitkol' ige származékának mondja (FNESz. *Tajnasári*). Lipszkyknél *Káptalan-* vagy (*Nemes*)*Tajna*.

Babindal neve (1271: *Babyndal*, Gy. 4: 346) bizonyára egy **Babьnь dolь* mikrotoponimára vezethető vissza, arra utalóan, hogy a falu egy kis patak völgyében fekszik. Az ósszláv **dolь* 'völgy' szlovák megfelelője (ŠMILAUER 1970: 56) egy *Baba* előtaghoz kapcsolódott. Ez az előtag bizonyára azonos a zabori oklevélben a Babindallal szomszédos Dovorral összefüggésben említett *Baba* névvel (1111: *Baba pars*, Gy. 4: 376), amelyet GYÖRFFY nem tekint helynévnek, hanem 'anyai, ősi?' értelműnek gondol, igaz, kérdőjellel. KNIEZSA viszont a helynevek között tárgyalja, és a szláv *baba* 'asszony' szóból származtatja (1947–1949: 7). A *Babindal* előtagja ennek vagy a belőle alakult személynévnek, de még inkább egy ezekből létrejött helynévnek a valamihez tartozást kifejező *-ьnь* képzős (ŠMILAUER 1970: 28–31) formája. Lipszkyknél *Babindal* település.

Goloh nevét (1209: *Golluch*, Gy. 1: 445) TÓTH VALÉRIA a szlávból magyarázza (2001a: 198), a részletek tisztázatlansága miatt azonban inkább a bizonytalan eredetű nevek közé célszerű besorolni. Többféle magyarázat vetődött fel *Ebedec* neve (1322: *Ebedicz*, Gy. 1: 438) kapcsán is (FNESz., TÓTH V. 2001a: 190),

azonban egyik sem igazán meggyőző. Ezek pontosításánál figyelembe kell venni a név egy-egy adattal jelentkező *Ebic* (1324: *Ebyz*) és *Abic(k)* (1324: *Abyck*) változatát is, mivel ezek a későbbiekben is élő formák: Lipszkynél magyarul *Ebedecz*, szlovákul *Obice*, németül *Obitz*. Az összefüggések megnyugtató tisztázásáig e névformákat helyesebb bizonytalan eredetűnek tartanunk.

Buzsic nevének ([1205–35]: *Busic*, 1294: *Busuch*, Gy. 1: 437) rekonstruálása ugyancsak bizonytalan, eredetét ismeretlennek tekintem, noha FEHÉRTÓI személynévi adatként veszi fel az előfordulásait (ÁSz.). Ismeretlen eredetű *Oszna* (1327: *Ozna*, Gy. 1: 426) és *Ulog* (1323: *Vlog*, Gy. 1: 483) települések neve is, amelyeknek újabb kori előfordulásait nem ismerjük.

A Zsitva felső szakaszának területéről valamivel több mikrotoponimát ismerünk, mint amennyit az alsó völgyéből, ám az időbeli eloszlása ezeknek is igen egyenetlen. A 11. századból, a Garamszentbendeki alapítólevélből a *Zsitva* neve mellett egyedül a *Zsikva* folyónév maradt fenn, a 12. századból is csupán további 2 adattal rendelkezünk, a 13. századból való az adatok zöme (25), és 14. századi újabb 3 adat.

A természeti nevek között a Zsitváé mellett legfeljebb még a *Tribecs* hegység neve (1113: *Trebisc*, az e részben következő nevek további adatait lásd KMHsz. 1., HA. 1: 59–64, HA. 4: 55–69) lehetett olyan, amelyet nem csupán az ezen a vidéken élők, hanem a valamelyest távolabb lakók is ismerhettek. A hegynév az ósszláv **terbi(ti) ~ *trebi(ti)* 'irt' ige *-išče* képzős, 'irtás' értelmű főnévi származékából alakult (ŠMILAUER 1970: 28–31, 180). Később a magyar és a szlovák alakban is a két szótag magánhangzója hangátvetés révén helyet cserélt. A magyar névformában megmaradt a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat.

A többi név ismertsége aligha terjedt túl a Zsitva-völgy térségén, sőt jó néhány közülük mindössze csak néhány településen lehetett használatos. E területen belül viszonylag szélesebb körben legfeljebb a több települést átszelő patakoknak, a Zsitva mellékvizeinek a neveit ismerhették. Ezek között többségben vannak azok, amelyeknek a neve szláv eredetű. A *Dervence* (1113: *Dreuenizza*, 1229: *Deruence*) Kosztolány és Lédec felől érkezik a Zsitvába. A név az ósszláv **dervo ~ *drъvo* 'élő fa, erdő' tőből — amelynek szlovák megfelelője a *drevo* — alakult a *-nica* helynévképzővel (ŠMILAUER 1970: 29–31, 53). A legkorábbi adat a név eredeti, szláv hangzását mutatja (de akár már ilyen formában is hangozhatott magyar ajkakon is), a bő évszázaddal későbbi említés azonban többrendbeli hangváltozáson átesett, adaptálódott magyar névformát mutat (vö. TÓTH V. 2001a: 189).

Taszár határában érte el a Zsitvát a *Sztranya* patak (+1209/17. sz.: *Stranya*). A név alapja az ósszláv **storna*, későbbi szlovák *strana* lehet, amely itt leginkább 'hegyoldal' jelentésben szerepelhet (ŠMILAUER 1970: 170). A *Topolnyica* neve (1324: *Thopolnica*) ugyanabból a szláv *topolъ* 'nyárfá' tőből származik, mint a

mellette fekvő *Tapolcsány* település megnevezése, ez esetben viszont a *-nica* képző járult a tőhöz (ŠMILAUER 1970: 29–31). A *Rohozsnica* (1284: *Rasnicha*, 1295: *Rohoznicha*) a vele azonos nevű település és Nemcsény mellett elhaladva balról ömlik a Zsitvába. A név tövében az ősszláv **rogozъ* 'nád' rejlik, ehhez járult hozzá a *-nica* képző (ŠMILAUER 1970: 28–31, 153). A víznév elsődlegességét a település nevéhez képest a név — e névfajta esetében igen gyakori — növénynévi eredete valószínűsíti. Az adatok a szlovákban lezajlott *g > h* változást jelzik, a név magyarba való átkerülésének kérdésére alább térek ki. A három szótagos formák a magyarban a magánhangzóközi *-h-* kiesését követő szótagösszevonást mutatják. E patak jobb oldali mellékveze a *Szinca* (1295: *Scinche*), amelynek tövében talán az ősszláv *sinъ* 'kék' melléknevet kereshetjük, amelyhez az *-ice* képző járulhatott (ŠMILAUER 1970: 29–32, 161), de szóba jöhetnek más szláv többlől való magyarázatok is (vö. TÓTH V. 2001a: 238).

A Zsitva egyik forrásának, a *Zsikvá*-nak a neve (1075/+1124/+1217: *Sikua*) magyar névhasználók nyelvében alakult ki, ugyanis a magyarban nem ritka a *t > k* változás, különösen mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként (KISS L. 1999: 83). Ugyanez a vízfolyás — vagy esetleg csak az alsó szakasza — viselhetette a *Kis-Zsitva* (1318: *Kywssytua*) nevet is. *Hecse* településen folyik át a *Hecse-patak* (1275: *Hetche potok*), ennek földrajzi köznév nélküli említését (1234/1364: *fluvius Hecha*) is ismerjük, ez azonban inkább 'Hecse (település) patakja' értelmű lehet. Harsány település vize, a *Kőrös* (1274: *Kevrus*) a magyar *kőrös* fanévből való, s ahogyan a település elsődleges neve is, magyar nyelvű névadókra utal. *Gímes* település patakját — latinra fordított előtaggal — *Kis-Gímes*-nek nevezték (1295: *Parvi Gymus*). Knyezsic határában említi a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált része a *Saracska* patak nevét (1075/+1124/+1217: *Sarraczka*), amelynek nyelvi azonosítása bizonytalan, talán a magyar *sár* földrajzi köznév képzős származéka (TÓTH V. 2001a: 231, SZÖKE 2015: 192–193). A nagyobb patakok nevéhez hasonlóan bizonyára viszonylag szélesebb körben ismerhették a *Csáki út* nevet (1327: *Czhaky ut*) is, amely a Zsitva és a Garam völgyét kötötte össze. Előtagja a Bars vármegyében birtokos *Csák* nemzetségre utal (TÓTH V. 2001a: 186).

A mikrotoponimák jó részét többnyire csak egy-egy település lakossága ismeri. Ebből adódóan az adott névközösség (azaz egy-egy település lakossága) aktuális nyelvhasználatát legközvetlenebb módon ez a helynévfajta tükrözi. Az egyes településekről rendelkezésünkre álló mikronevek a nyelvi eredet tekintetében nagyfokú egyneműséget mutatnak. Egyedül a kiterjedt hegyvidéki területekkel rendelkező Gímes határában találhatók szláv és magyar eredetű nevek is. Kétségkívül szláv eredetű a *Divény* hegy neve (1253: *Dyun*), amely szláv nyelvterületen többfelé előfordul. KISS LAJOS az ősszláv **divъjъ* 'vad' melléknév származékának tartja (FNESz. *Nagydivény*), ebből az *-inъ* helynévképzővel alakulhatott

(ŠMILAUER 1970: 28–31, 55). Etimológiája alapján szláv és magyar eredetű egyaránt lehetne a *Piliske* hegy neve (1253: *Plyska*, 1295: *Piliske*), mivel az alapjául szolgáló szláv tő, a **plěšb* 'kopasz (hegytető)' *pilis* formában a magyarba is átkerült (FNESz. *Pilis*). Az első névadat hangalakja azonban inkább szláv névadókra utal mind a szókezdő mássalhangzó-kapcsolattal, mind pedig a *-ka* (<összláv *-ьka*) képzővel (ŠMILAUER 1970: 28–31, 143). A 13. század végéről való adat palatális hangsora viszont már magyar névhasználókat jelez. Magyar alkotású név a *Szudina-fő* (1295: *Zudynefew*), amelynek előtagja a szláv **studьna*, szlovák *studňa* 'forrás' földrajzi köznév (ŠMILAUER 1970: 172), illetve bizonyára egy belőle alakult szláv helynév. Forrás neve lehetett a *Köz-patak-fő* (1295: *Kuzpotocfew*), jellegzetes hegyvidéki mikronév a *Kis-Köved* (1295: *Kuskued*), s ezek mellett még a *Keresztút* (1253: *keruztvth*) nevet ismerjük Gimes határából. Szepcsény lakóinak — noha a település neve szláv eredetű — magyar nyelvűségét mutatják az itteni mikronevek: *Eresztvény*, *Poklos-verem*, *Majs gája* (1234/1364: *Erezthwen*, *Poklos uerem*, *Moys Gaya*). Ez utóbbi névben a személynévi előtag a magyarba is átkerült szláv eredetű *gáj* 'erdő, liget' jelentésű földrajzi köznévhez kapcsolódhatott (TÓTH V. 2001a: 194, 220).

A magyar nyelvből származó mikronevek többségét olyan településekről ismerjük, amelyek magyar eredetű nevet viselnek. Hizer határában *Hizer-berek* nevű (+1209/17. sz.: *Hizerberek*) erdőt említenek, Bélád határában *Bérc* ([1272–90]: *Beerch*), illetve *Teknős* nevű völgy ([1272–90]: *Tekeneus*) szerepel, továbbá az ismeretlen eredetű nevet viselő *Vitazla* völgy ([1272–90]: *Witazla*). Aha határában *Berek* (1265: *Beruk*) és *Haraszt* (1265: *Harast*) nevű helyeket ismerünk, Harsányon pedig *Szakadat*-ot (1274: *Zakadath*). A Topolnyica patak Keresztúrhoz közeli forrását *Topolnyica-fő*-nek (1293: *Topolniche fev*) nevezték.

5. A fentiekben áttekintettük azokat a helynévi adatokat, amelyek a Zsitva völgyéből a korai ómagyar korból, azaz a 14. század közepe előtti időből fennmaradtak. Ebből az időszakból e nyelvi elemfajtan kívül a térségből csupán személynévi adatokkal rendelkezünk. Ezek tanúsága — sajátos nyelvi jellegük miatt — a tényleges nyelvhasználati viszonyokat illetően jóval kevésbé vehető figyelembe, mint a helyneveké, így vizsgálatuktól eltekintettem. (A nyelvi viszonyok elemzésébe való bevonásukhoz az eddig alkalmazott módszertan jelentős megújítására is szükség volna. Ennek elméleti háttérül a régi magyar személynévadás új szemléletű tárgyalása szolgálhat, amihez lásd TÓTH V. 2016.)

Az alábbiakban a Zsitva völgyének nyelvi viszonyait tehát a helynevek tanúsága alapján kísérelhetjük meg jellemezni. Ehhez kiindulásként célszerű áttekinteni azokat az eredményeket, amelyeket e témában a magyar tudományosság — elsősorban a nyelvtudomány és a történettudomány egyes részdiszciplínái — az eddigiekben közzétettek. Összességében megállapítható, hogy ezek az ismeretek meglehetősen gyérek és bizonytalanok, továbbá bizonyító anyagukat illetően is

szegényesek s olykor elavultak. Meg kell jegyeznünk, hogy a korábbi munkák — általában is és nem csak e térségre vonatkozóan — többnyire etnikumokról szólnak, de valójában nyelvekről, nyelvhasználókról fogalmaznak meg következtetéseket. Ez a leegyszerűsítés nem veszi figyelembe az etnikum és a nyelv bonyolult összefüggésrendszerét, ám ezt egy évezred időtávlatában nem is könnyű megtenni. Mivel az etnikumokra vonatkozó korábbi vizsgálatok is jórészt helynévanyag alapján folytak, ezért ezek megállapításait összevethetőnek tartom az általam hangsúlyozottan nyelvi síkon elvégzett vizsgálatok eredményeivel.

E kérdésben KNIEZSA ISTVÁN kutatásai játszottak meghatározó szerepet. A Magyarország népei a XI. században című munkájában közölt eredményeire és az ott alkalmazott módszereire alapoznak a későbbi munkák is. KNIEZSA a 11. századi Bars vármegyei viszonyokról azt állapította meg, hogy „a tiszta magyar nyelvterület” északi határa a Zsitva melletti Verebély és a Garam melletti Bars vonalán húzódott, s e vonaltól északra „egy széles sávot találunk, amelyen egyes magyar-tót lakosságot igazolhatunk” (1938: 376). A Nyitra és a Zsitva közti területen ez a egyes sáv Lédec, Knyezsic és Aranyosmarót magasságáig terjedt. A 11. századi nyelvi helyzetre vonatkozó megállapításait 17 helynévi adatra alapozza, ezek közül azonban csupán négy való a 11. századból, a Garamszentbenedeki alapítólevélből, további négy a 12. század legelejéről, a zabori oklevélből, a többi név csak a 12–13. században fordul elő először (közülük kettő a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részében). Az adatok nagy része településnév, de négy víznév és egy hegynév is van közöttük. KNIEZSÁNÁL kilenc név igazolja a magyarság jelenlétét (*Keszi, Gyarmat, két Kürt, Besenyő, Füss, Zsitva-tó, Tormás, Saracska*), hat a szlávokét (*Kosztolány, Knyezsic, Taszár, Zsitva, Dervence, Tribecs*), kettő pedig mindkét nyelv jelenlétére bizonyítékként szerepel (*Marót, Lédec*).

GYÖRFFY GYÖRGY a történeti földrajzában csupán azt állapítja meg, hogy „a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság főként az erdő és a síkság peremvidékén élt” (Gy. 1: 414). Ennek igazolására 15 szláv eredetű nevet sorol fel (*Zsitva, Tribecs, Dervence, Topolnyica, Rohoznica, Kosztolány, Lédec, Tapolcsány, Knyezsic, Kelecsény, Nemcsény, Taszár, Szelepcsény, Tajna, Verebély*), további kettőhöz pedig kronológiai értéket is hozzákapcsol: *Szelecsény* korai adatának az általa összsláv nazális magánhangzóra visszavezetett nazálisa szerinte „igen korai szláv telepítésre mutat, ami vagy a X. századi kalandozó hadjáratokkal, vagy István király hospes-telepítéseivel hozható kapcsolatba” (i. h.). Hasonló korú telepítés emlékének tartja (Aranyos)Marót nevét is. A Zsitva alsó völgyéről pedig azt állapítja meg, hogy „A magyarság 900 táján foglalta el a Kisalföldet és a D-i lankás-sík vidéken telepedett meg.” (i. h.). Ezt az állítást azonban konkrét érvekkel nem támasztja alá. Másutt — egy kissé más hangsúlyokkal — az alábbiakról szól: „A helynévanyag tanúsága szerint a síkvidék zömmel magyar, a hegyvidék

túlnyomórészt szláv lakosságú; vegyes lakosság élt a hegy és síkság érintkező területén és a nagy folyók völgyében” (Gy. 1: 423).

KISS LAJOS az Árpád-kori Magyarország földrajzi és társadalmi arculatát áttekintő tanulmányában lényegében véve megismétli GYÖRFFY idevágó megállapításait, csupán annyit módosít azokon, hogy *Verebély* nevét kiiktatja a szláv eredetű, szlávokra utaló nevek közül (1988).

Elméleti szempontból e kérdéskörben KRISTÓ GYULÁnak a középkori Magyarország nem magyar népeit bemutató monográfiája a legtanulságosabb. Az északi hegyvidék népesedési viszonyairól általában véve azt állapítja meg, hogy „Itt a szlávság egy része túlélte a magyar honfoglalást, és a 11. századtól kezdődően erre a szláv etnikumra rétegződött rá az egymásra torlódó telepítések révén az újabb és újabb szláv népesség.” (2003: 90). Ezt a helyzetet Bars vármegyére vonatkozóan is érvényesnek mondja, mivel szerinte „Barsban szintén megtalálható a magyar honfoglalás előtti időre visszavezethető, de legalábbis igen korai szláv helynévréteg” (2003: 95–96). Arról azonban nem szól, hogy az itt megadott időhatárok (a honfoglalás előtti és azt követő „igen korai” időszak, illetve a 11. század mint a betelepítések kezdete) milyen tényezők alapján állapíthatók meg, de vélhetően nyelvészetiekre gondol, mivel az „igen korai szláv helynévréteg”-et említi mintegy bizonyítékként. Arról is szól, hogy a megye legészakibb részének szlávokkal való betelepítése már „korán (alkalmasint a tatárjárást megelőzően) elkezdődhetett” (2003: 96). Ehhez szláv eredetű településneveket (*Hrussó, Ebedec*) hoz fel igazolásként. Az itteni telepek jó részét a betelepülőkhöz köti, de véleménye szerint néhány a szláv őslakossághoz is kapcsolható. Kronológiai vonatkozású állításaihoz azonban egyetlen esetben sem fűz bizonyító adatokat vagy más magyarázatokat.

Ezt annál is inkább furcsának vélhetjük, mivel munkájában az itteni szlávokkal kapcsolatos problémát általánosságban az alábbiak szerint látja: „A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az »őslakosokat« és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre.” (2003: 89).

Ez utóbbi gondolattal teljesen egyetértve az alábbiakban megpróbálom felvázolni azt a képet, amelyet a Zsitva völgyének korai ómagyar kori nyelvi viszonyairól az akkori helynevek alapján meg tudunk rajzolni.

6. A fentiekben elvégzett elemzések alapján egyértelműen megállapítható, hogy a Zsitva völgyében található korai ómagyar kori helynevek szláv és magyar nyelvű népesség jelenlétére utalnak. A nevek alapján meg lehet kísérelni, hogy meghatározzuk ezek területi és egymáshoz való kronológiai viszonyát s lehetőség szerint mindezek időbeli változását is. Ez a nevekben megmutatkozó nyelvi kölcsönhatások elemzésével valósítható meg leginkább.

A nevek keletkezési idejéről sajnos nem tudunk nyilatkozni, azaz abszolút kronológiát nem tudunk felállítani, mivel nincs olyan eszközünk, amelynek a segítségével az ómagyar kori nyelvi elemek — jelen esetben helynevek — létrejöttének az idejét pontosan meg lehetne határozni. Következtetésünk alapjául csakis a rendelkezésünkre álló adatok szolgálhatnak, mivel nem fogadhatjuk el azt a helynevekre vonatkozóan kialakított, korábban általánosan alkalmazott felfogást, amely bizonyos névtípusokhoz — a bennük megmutatkozó szemantikai és részben morfológiai jegyek alapján — valamiféle általánosan érvényes, az adatolástól független kronológiai paramétereket rendel hozzá (ehhez lásd HOFFMANN–TÓTH 2016).

Nagyon óvatosan lehet csak alkalmaznunk azt az általános nyelvtörténeti alapú módszertani eljárást is, amely a nevekben feltárható hangtani, morfológiai, lexikális jelenségeket a kronológiai meghatározás biztos, megingathatatlan alapjának tekinti, mivel ezeket az általános ismereteket is magából a forrásanyagból vonta le következtetésként korábban a tudományos elemzés. Ha pedig ezek fényében értékeljük (újra) az adott esetben vizsgálat alá vont adatokat, akkor a felhasznált tudásanyagot sem tudjuk meghaladni, vagyis elzárjuk az általános nyelvtörténeti tudásunk folyamatos korrekciójának a lehetőségét, éppen azt, amit az adott esetben elvégzett és ehhez hasonló vizsgálatok révén gondolunk megvalósíthatónak. Legtöbb eredménnyel ennek következtében az adatok egymáshoz való viszonyításának, szembesítésének a módszere kecsgett bennünket.

A Zsitva völgyét a magyar, illetve a szláv nyelvből származtatható helynevek alapján meglehetősen határozottan elkülönülő két térségre oszthatjuk. E két terület határa Verebélytől kissé északra található, s nagyjából kelet–nyugati irányban szeli ketté a folyóvölgyet. Ezt — ahogyan fentebb láthattuk — lényegében így állapította meg KNIEZSA ISTVÁN is, majd az ő nyomán bővebb adatállománnyal alátámasztva GYÖRFFY GYÖRGY is igazolta. Ez a két térség — amint azt írásom bevezető részében is jeleztem — természetföldrajzi szempontból is eltérő jellegű, aminek a középkorban az ott élők életmódjára is meghatározó befolyása lehetett.

A folyó völgyének alsó, déli térségében a *Zsitva* nevének kivételével csakis magyar eredetű helynevek (településnevek és mikronevek) találhatók. Még a bizonytalan eredetűek (*Fedemes*, *Örs*) is kétségtől a magyarból valók, mindössze két településnevet minősíthetünk ismeretlen eredetűnek (*Peced* ~ *Peted*, *Oboz*), de ezek megfejtése is — az egynemű névkörnyezetük alapján — valószínűleg a magyar nyelvben kereshető leginkább. Paradox módon a két betelepülő népességre utaló településnév (*Besenyő*, *Tót*) is a magyar nyelvű környezetet igazolja, az ide betelepülők nyelvi helyzetéről azonban nincs tudomásunk, az utóbbi települést később nem is említik a források.

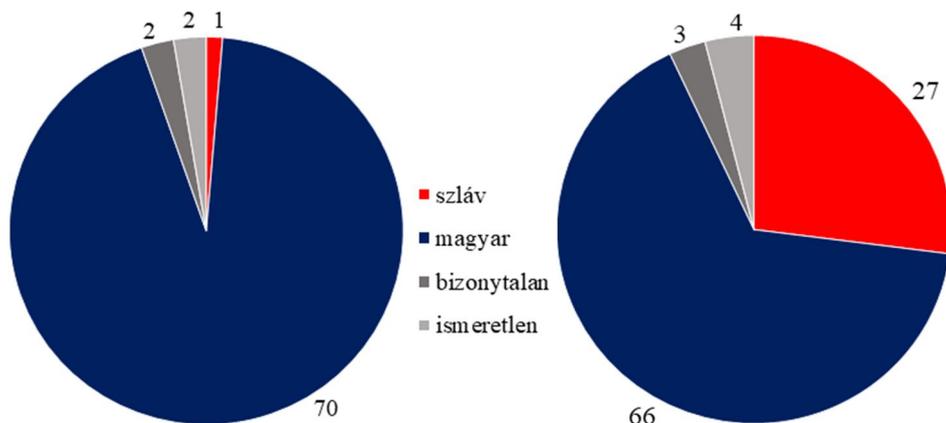
Az első forrásadatok ebből a térségből 1075-ből, a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századhoz köthető részéből valók, ám ezek a magyarság itteni megtelepülésének idejére vonatkozóan aligha szolgálhatnak támpontul. Erről a kérdéstről nyelvi adatok, nyelvészeti módszerek alapján sajnos nem tudunk nyilatkozni.

Leginkább abban bízhatunk, hogy a térség korabeli régészeti anyagának az itteni nyelv- és névtörténeti elemzéshez hasonló szisztematikus áttekintése nyújt majd olyan megbízható, korszerű ismeretanyagot, amit aztán megkísérelhetünk összekapcsolni a nyelvi adatokból származó információkkal.

A *Zsitva* nevének szláv eredete és környezetének magyar nevei önként kínálják azt a lehetőséget, hogy ezt a névmintázatot esetleg megfeleltessük a Bakonyalján tapasztaltaknak. Ott is azt állapítottuk meg ugyanis, hogy a szláv eredetű nevet viselő patakok (*Gerence, Tapolca, Bitva, Torna*) völgyében — legfeljebb egy-két, többnyire bizonytalan kivételtől eltekintve — magyar településnevek találhatóak. Ez a névmintázat ott kétségtelenül arra utal, hogy a magyarság rátelepült a térségben talált szláv nyelvű népeiségre, amely aztán később nyelvben magyarrá vált. Vajon nem ugyanez vagy ehhez hasonló folyamat zajlott-e le a *Zsitva* alsó völgyében is?

Ez a lehetőség nem zárható ugyan ki, de a névmintázatok lényeges különbségei alapján nem is nagyon valószínűsíthető. A *Zsitva* nevet ugyanis — a továbbiakban kifejtettek szerint — feltehetően nem ebben a térségben, hanem ettől északabbra ismerhette meg a magyarság az ott élő szláv nyelvű népeiségtől: a folyónév szláv eredete alapján tehát a völgy alsó térségében nem kell szláv nyelvű lakosságot feltennünk. Minthogy emellett a kisebb folyóvizek nevei is mind a magyar nyelvből valók (*Tormás, Nagy-ér, Szék-ér, Lüle pataka*), nincs okunk azt feltételezni, hogy a *Zsitva* alsó völgyében a magyarság bármilyen ott élő más nyelvű népeiségre települt volna rá.

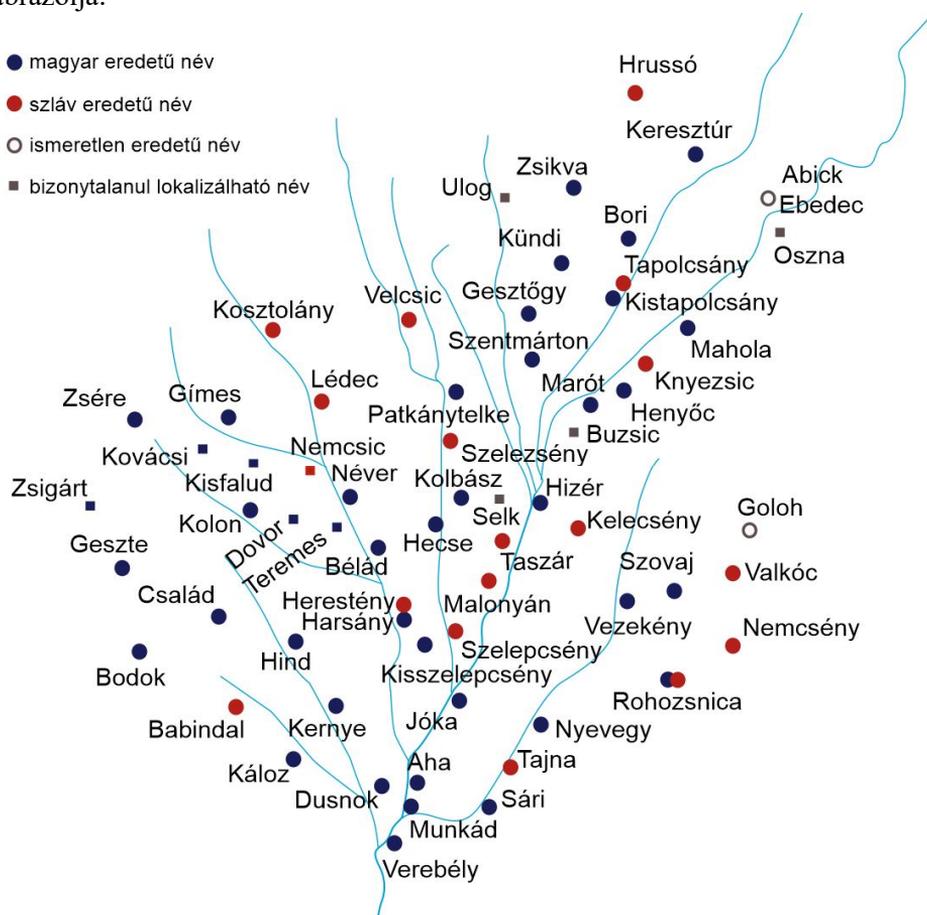
A magyar és a szláv eredetű nevek viszonya szempontjából teljesen más helyzetet tapasztalunk a *Zsitva* felső völgyében, beleértve az itteni mellékvizeinek a völgyeit is. A két névréteg arányait a *Zsitva* alsó és felső völgyében az alábbi két diagram mutatja.

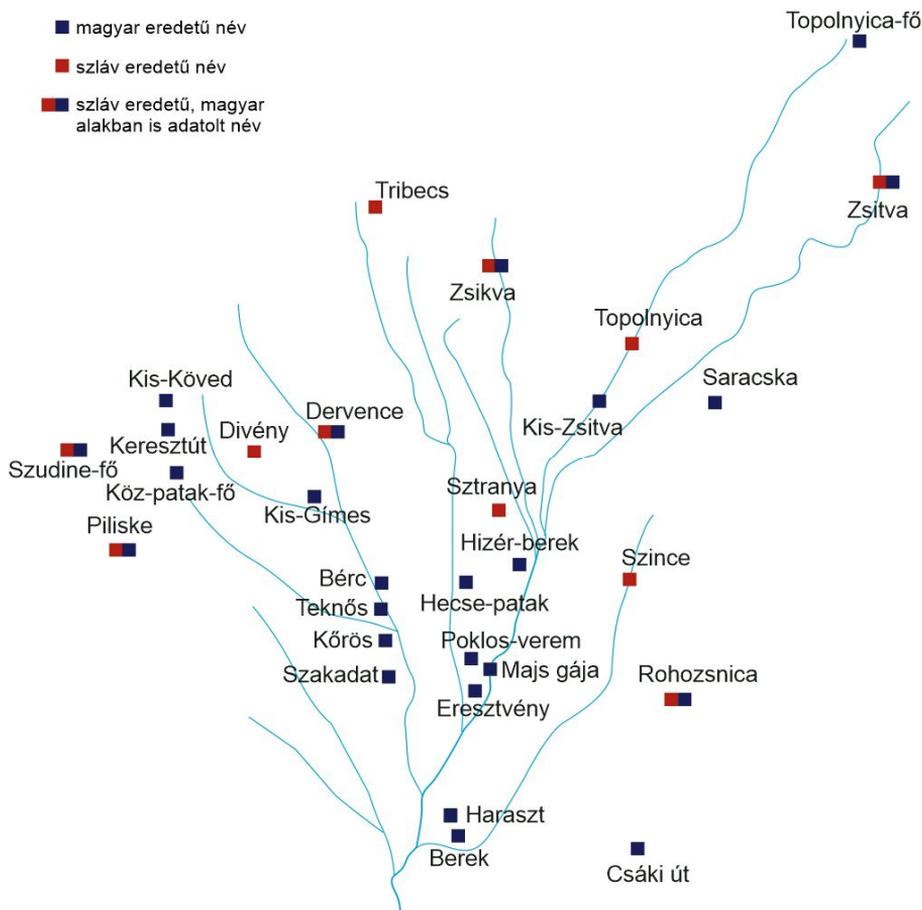
2. ábra. A magyar és a szláv eredetű nevek viszonya a *Zsitva*-völgy alsó (1. diagram) és felső (2. diagram) részén

A Zsitva felső térségében tehát magyar és szláv eredetű nevek is találhatóak, s a korai ómagyar kor egészére vonatkozóan a magyar nevek száma csaknem a két és félszerese a szlávokénak. Erről a területről nemcsak a ránk maradt nevek száma nagyobb, hanem valamivel több településről (65) is tudomásunk van, mint a folyó völgy jóval hosszabb alsó részén (53).

Amint azt a *Zsitva* nevének elemzése kapcsán jeleztem, szemantikai tartalma alapján valószínűsíthető, hogy a víznév itt, a felső völgy délebbre eső szakaszán, a Verebély és Marót közti részen keletkezhetett. Ezt a feltevést a szláv eredetű településnevek térbeli eloszlása és valamelyest az adatolásuk kronológiai paraméterei is alátámasztják. A 3. és 4. ábra két térképe a Zsitva felső völgye szláv és magyar eredetű településneveinek, illetve természeti neveinek a megoszlását ábrázolja.

3. ábra. A Zsitva felső völgye korai ómagyar kori településneveinek eredetbeli megoszlása

4. ábra. A Zsitva felső völgye korai ómagyar kori természeti neveinek eredetbeli megoszlása

A jelzett szakaszon több szláv eredetű településnév szerepel (*Taszár, Maholány, Szelepcsény*), továbbá Marót mellett északra *Knyezsic*, de ide vonható a folyóhoz egészen közel fekvő *Kelecsény* is. A térség adatolási viszonyai között ezek kifejezetten korai előfordulású neveknek számítanak: 1075 és 1209 között említik őket először. A Zsitva más szakaszán szlávból származó településnevet egyáltalán nem is találunk (legfeljebb a bizonytalan etimológiájú *Ebedec ~ Ebic* neve jöhet szóba az itt említettektől kissé északra). Mindez megítélésem szerint azt is jelzi egyúttal, hogy a Zsitva völgyébe megérkező és itt megtelepülő magyarság ebben a térségben találkozhatott először a szlávssággal, és vette át tőlük a *Zsitvá*-nak és a szlávok településeinek a megnevezéseit.

A két nép találkozásának az idejéről nyelvészeti eszközök segítségével nem tudunk semmi közelebbit mondani (az adatolás ebben a kérdésben is csupán mint

ante quem meghatározás vehető figyelembe). Ez esetben is a régészeti és a helynévi adatok tanulságainak az összevetésétől remélhetünk pontosabb ismereteket. Ennek jelen esetben nem csupán településtörténeti jelentősége lehetne, hanem fontos magyar hangtörténeti tanulságokkal is járhatna, mégpedig a [zs] hang történetét illetően. A [zs] hang ugyanis a magyar hangtörténetírás egybehangzó véleménye szerint idegen nyelvi (főleg szláv) átvételek hatására honosodott meg a magyar nyelvben, amelyhez belső nyelvi jelenségek (szótagszerkezeti változások, a zöngéesség szerinti hasonulás) is hozzájárulhattak (BÁRCZI 1958: 112, E. ABAFFY 2003: 313–314, GERSTNER 2018: 115–116). A [zs] magyar nyelvbeli megjelenésének az idejével kapcsolatban a szakirodalom — források híján és a hangjelölési problémáiból is következően — nem nagyon foglal állást, de inkább azt sugallja, hogy ez hosszabb, elhúzódó folyamat lehetett. Az a körülmény, hogy a *Zsitva* neve a magyarban [zs]-vel hangzik, azt jelzi, hogy a magyarba ez a név ezzel a hanggal került be a szlávból, és nem hanghelyettesítéssel történt az adaptációja. A korai adatok a helyesírás kiforratlansága miatt e kérdésben nem mérvadók, ugyanis a magyar helyesírásban sokáig nem különült el a [zs] és az [s] hangjelölése. Az érintkezés idejének a meghatározása tehát a [zs] magyar nyelvbeli — legalábbis az itteni nyelvjárásbéli — meglétének a kérdésében is perdöntő lehetne. Ez a problémakör érinti a [zs]-t tartalmazó további Zsitva-völgyi helynevek (*Knyezsic*, *Szelezsény*, *Zsikva*) ügyét is.

Az a körülmény, hogy a Zsitva felső völgyében a szlávok a magyarok betelepülését megelőzően is jelen volt, aligha lehet kérdéses. Ezt a *Zsitva* nevének átvételén kívül elsősorban az itteni folyónevek szláv eredete bizonyítja. Közülük legjelentősebb a Bars és Nyitra vármegye között határként szereplő *Dervence*, amelynek a felső folyása mentén fekvő három település (*Kosztolány*, *Lédec*, *Nemcsic*), valamint a velük határos *Velcsic* neve szláv eredetű. Ebbe a szláv névkörnyezetbe sorolható a térséggel nyugatról szomszédos Gímes határában említett két szláv eredetű hegynév, a *Divény* és a *Piliske* is, valamint a *Dervence* forrásvidékénél fekvő *Tribecs* hegység neve.

A folyóvölgy alsó részén magyar településnevek (*Néver*, *Bélád*, *Harsány*) utalnak a betelepülő magyarságra. A víznév átvételéből arra következtethetünk, hogy az itteni szláv telepek régebbiek a magyarokénál. A *Dervence* völgyének és a *Zsitva* völgyének fentebb említett szláv nevű települései között fekszik *Szelezsény*, amelynek a neve — mint azt korábban bemutattam — sziléziai betelepülőkre utal. E betelepülés a magyarság itteni megjelenését megelőzően történt, amit a falu — nyilvánvalóan a környező népesség által adott — nevének szláv eredete jelez. A szlávok korai ittlétére utal a falu határában folyó *Sztranya* patak szláv eredetű neve is.

A *Dervence* folyásától nyugatra, a Nyitra vármegyéhez tartozó részen magyar eredetű településneveket találunk, és magyarok (a fenti kettő kivételével) az itteni

mikrotoponimák, köztük a víznevek (*Körös, Kis-Gémes, Köz-patak*) is. A településnevek között az egyetlen szláv eredetű név *Babindal*-é, amely mikronévből keletkezett, és egy feltehetően magyar eredetű *Baba* településnévre megy vissza. Ennek igazolása azonban további településtörténeti vizsgálatokat kíván. Ez esetben *Babindal* neve a magyarok közé betelepülő szláv népességre utalhat ugyanúgy, mint a közeli *Herestény*-é is (ezt lásd alább). A Szelezsénnyel szomszédos *Marót* neve ugyancsak szláv betelepülőket jelez, a településnév magyar népnévvel (*morva*, illetve *marót*) való megjelölése azonban azt mutatja, hogy a morva telepések ide már magyar környezetbe érkeztek.

A Zsitva mentén található, szláv eredetű nevet viselő, fentebb tárgyalt települések térségéhez közvetlenül kapcsolódik a Zsitva mellékvizének, a szintén szláv nevű *Topolnyicá*-nak a völgye. A vízneven kívül a folyó mellett fekvő *Tapolcsány* neve is a szlávból való, mindkettő — kései adatolásuktól függetlenül — arra utalhat, hogy a szlávok ezen a területen is megelőzhette a magyarságot. Ha ez nem így lett volna, nem tudnánk választ adni arra a kérdésre, hogy a környékbeli magyar nevet viselő települések vélhetően magyar nyelvű lakossága kitől vette volna át a folyóvíz szláv eredetű nevét. A térség legészakibb településének, *Hrussó*-nak a neve talán csak azt követően került át a magyar nyelvbe, hogy lezajlott a szlovák *g > h* változás. Ez pedig valószínűleg azt jelzi, hogy a település esetleg csak a 12. század után létesülhetett, ugyanis a szomszédságában található magyar nevet viselő *Zsikva* településre már a 11. század végéről van adatunk. Ha *Hrussó* már ekkor létezett volna, a neve [g]-vel kezdődő formában került volna át a magyarba. A név magyar adaptációját változatos alakok (*Hurusó, Hursó*) jelzik. Ez esetben sem lehet azonban kizárni azt a lehetőséget — amelyet alább, a *Rohozsnica* név kapcsán mutatok be —, hogy a település korábbi ennél, és a *h*-val kezdődő névforma a folyamatos nyelvi érintkezés révén rögzült a magyar nyelvben. A víznevek esetében ez azonban talán valamivel nagyobb eséllyel vehető fel.

A Zsikva baloldali mellékvizeinek, a szláv eredetű nevet viselő *Rohozsnicá*-nak és a *Szincé*-nek a völgyében ugyancsak találunk szláv eredetű településneveket (*Valkóc, Nemcsény, Tajna* és esetleg *Rohozsnica* település). A víznevek tanúsága arra vall, hogy a szlovák ezen a területen is jelen lehettek már a magyarok megjelenése előtt. A hagyományos nyelvtörténeti felfogás szerint gondolkodva — és elfogadva a szlovák *g > h* változás időszakának a 12. századot — a *Rohozsnica* név átvételét a legkorábban a 12–13. század fordulójára vagy legfeljebb a 12. század második felére tehetnénk. Ez azt is jelenti, hogy a magyarság itteni megjelenésének idejét is erre az időszakra kellene helyezni, aminek a környékbeli magyar eredetű településnevek legkorábbi, a 13. század elejétől adatolható előfordulása meg is felelne. (A tágabb környezetben ugyanakkor jóval korábban megjelennek a magyar településnevek.) Ez a fajta nyelvtörténeti gondolkodás

azonban valójában nem vesz tudomást arról, hogy az egymással tartósan szomszédságban élő nyelvek használói — döntően egy kétnyelvű réteg közvetítésével — folyamatosan kapcsolatban állnak egymással. Így például a kérdéses nevet akár már korábban — amikor a szlávban még [g]-vel hangzott — is átvehette a magyarság, de a folyamatos nyelvi kapcsolat révén a szlovák nyelvbeli hangtani módosulását követhette a magyarok által használt forma hangalakjának a megváltozása is.

Ez az érvelés elsősre akár ellentétesnek is tűnhet azzal a megközelítéssel, amellyel a *Zsitva* nevének [zs]-vel való átvételét magyaráztam, valószínűtlennek tartva egy korábbi, hanghelyettesítéssel való átvétel lehetőségét. A *Zsitva* esetében azonban a nevet átvevő és használó magyarság jelentős csoportja — lényegében a folyóvölgy alsó szakaszán élők — nem volt közvetlen kapcsolatban szlávokkal. Ugyanez magyarázza (ráadásul ugyancsak a $g > h$ változás eseteként) a *Garam* nevének magyar nyelvű alakját is: a magyar nyelvhasználók szélesebb köre az átvételt követően már nem állt nyelvi kapcsolatban az átadó szláv nyelvű népeiséggel, ezért a magyar névalakban nem érvényesült a szlovákban később lezajlott $g > h$ változás (a *Garam* nevéhez lásd FNESz., TÓTH V. 2001a: 195–196, SZŐKE 2015: 169–170).

Az a nyelvi kölcsönhatás, amely a *Rohozsnica* alakulásában feltehető, de nem adatolható, más oldalról adatokkal is igazolható *Herestény* település névváltozataiban. A falunak a 13. század végéig csak a magyar eredetű *Harsány* nevet ismerjük, mégpedig magyar névkörnyezettel, vagyis két itteni magyar mikronévvvel (*Körös*, *Szakadat*) és a szomszédos települések magyar eredetű neveivel (pl. *Bélad*, *Néver*, *Hind*, *Bodok*, *Család*) együtt. A századforduló környékén azonban feltűnik a szláv eredetű *Harascán* ~ *Harast'an* név is, amely szláv növénynévből való képzés, de kialakulására hathatott a település magyar nevének a hangzása is. Már ezzel egy időben jelentkezik a név *Herestény* változata is, amely a magyar nyelvben lezajlott hangtani adaptációt jelez. A *Harsány* névforma később nem is fordul elő. Mindezek alapján valószínű, hogy a magyarok mellé itt szlovákok települtek, és ezt követően a két nyelvközösség egymással nyelvi kölcsönhatásban élt, s ez alakította — egymáshoz igazodóan — a település nevének módosulásait. Ugyanilyen jellegű nyelvi kapcsolatra utalhat az is, hogy *Taszár* neve sokáig váltokozva tűnik fel eredeti szláv (vegyes hangrendű) alakjában s emellett magyar nyelvű palatális és veláris formában is.

Amint azt már korábban jeleztem, nyelvészeti bizonyítékaink, érveink nincsenek arra vonatkozóan, hogy a magyarok mikor népesítették be a Zsitva felső völgyét. Az azonban figyelemreméltó körülmény, hogy e térség legészakibb, hegyvidéki részén már 1075-ben feltűnik *Zsikva* település, amelynek a neve nagy valószínűséggel magyar névadókra utal. A *Zsikva*, a *Topolnyica* és a *Zsitva* itteni szakaszának környezetében néhány kivétellel magyar eredetű településnevek

szerepelnek. A Dervencétől nyugatra fekvő, már korábban említett nyitrai részek mellett ez a térség mutatja a magyarság felső Zsitva-völgybeli jelenlétének legnagyobb sűrűségét. A többi térségben, a Dervence és a Zsikva közötti sávban és ennek délkeleti folytatásában, a Rohozsnica vidékén azonban vegyesen fordulnak elő magyar és szláv eredetű helynevek. Ahogyan a fentebb mondottakból kitűnik, a szlávok itt jórészt megelőzték a magyarságot, és a betelepülő magyarok a szláv települések közötti területeken hozták létre falvaikat.

A korábban hivatkozott munkáimban hasonló helyzetet mutattam be a Bakonyalja térségben, ám ott a magyarság nem vette át a kétségkívül ott élő szlávok településneveit, hanem maga nevezte el a falvait. Az itteni felső Zsitva-völgyi névmintázat viszont egymás mellett tartalmaz szláv és magyar településneveket is. Erre a nyilvánvaló különbségre egyelőre nem tudok magyarázatot adni. Ennek oka lehet időbeli eltérés, az adott nyelvhasználói csoportok létszámában mutatkozó különbség, de akár más, például birtoklástörténeti jellegű tényezők is meghúzódnak mögötte. Az okok feltárásában segítséget nyújthat az, ha további térségek névmintázatait hasonló módszerrel szintén áttekintjük. A kérdéskörben meghatározó jelentősége lehet a történettudományi és a régészeti kutatások legújabb eredményeivel való összevető elemzéseknek is.

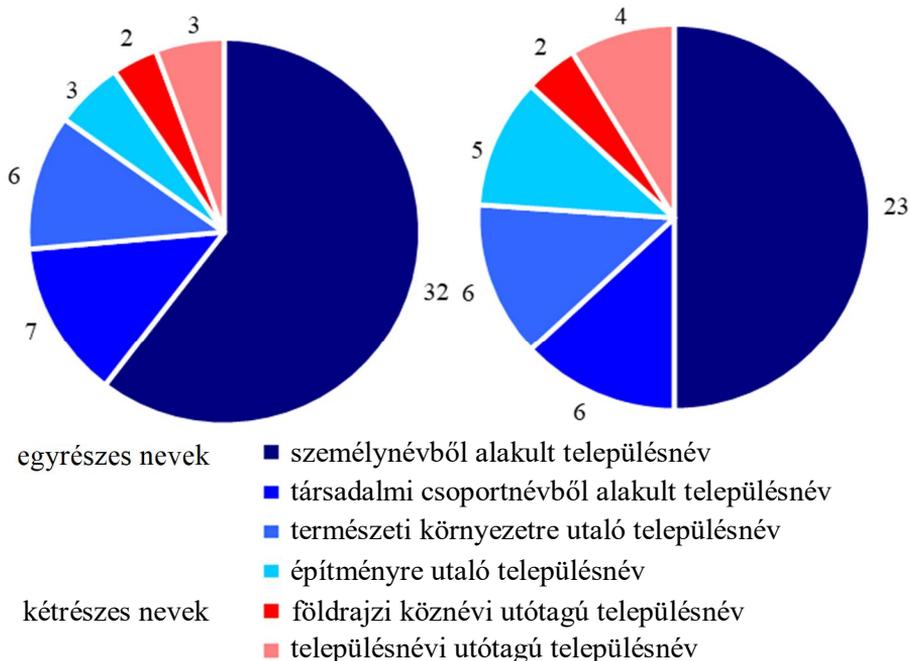
A magyarok jelenlétét ezen a területen az itteni szláv eredetű további településnevek magyar nyelvi adaptációja is meggyőzően mutatja. Csaknem minden olyan név esetében jelentkezik valamilyen jellegzetes magyar hangtani változás, amelynek eredeti szláv hangszerkezete eltér a magyar nyelvben szokásos formáktól. Hat névben mutatható ki hangrendi kiegyenlítődés (*Szelepcsény, Kelecsény, Nemcsény, Szelezsény, Kosztolány; Dervence*), ugyancsak hat esetben pedig — olykor csupán ideiglenesnek mutatkozva — szó eleji bontóhang betoldódása (*Szelepcsény, Szelezsény, Knyezsic, Hrussó; Dervence, Piliske*). Előfordul emellett a második szótag magánhangzójának labializációja (*Velcsic, Lédec*), a második szótag magánhangzójának kiesése (*Zsitva*), inetimologikus mássalhangzó betoldása (*Nemcsény*), magánhangzóközi [h] kiesése (*Rohozsnica*), $t > k$ változás (*Zsikva*), helynévképző adaptációja (*Valkóc*), morfémának felfogott névégződés elvonása (*Szelepcse*). Néhány olyan névben nincs csak nyoma a hangtani adaptációnak, amelynek a hangzós jellege mindenben megfelel a magyar nevek hangtani struktúrájának (*Malonyán, Tapolcsány, Tajna, Nemcsic, Babindal; Topolnyica, Szince*). Csupán két olyan nevet találunk, amelyben nem következett be olyan jellegű hangtani adaptáció, amely a többi név változása, illetve általános hangtörténeti tapasztalatok alapján várható lenne (*Tribecs, Sztranya*).

Megjegyzendő az is, hogy a nevek túlnyomó többsége már első említésekor a magyar nyelvi adaptáció révén kialakult formájában szerepel. Ettől csupán néhány esetben van eltérés: a Zsitva jobb oldali mellékvizeinek felső szakasza mellett fekvő *Kosztolány* és *Velcsic* neve előbb szláv alakban szerepel, és csak később

A fentiekkel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a szláv nevek magyar nyelvi adaptációjára vajon milyen nyelvhasználói környezetben kerülhetett sor. Erre általános szocioonomasztikai ismeretek alapján adható elvi jellegű válasz. A nevek átvétele megtörténhetett olyan helyzetben, hogy az adott településen szláv és magyar nyelvű lakosság is élt. Megtörténhetett másrészt a névadó szláv népesség nyelvcsereje, magyar nyelvűvé válása révén is. Mindezek mellett az is elképzelhető, hogy egy-egy szlávok lakta település neve a környező településeken élő magyarság nyelvében adaptálódott. Az oklevelek létrehozásában közreműködő írnokok a Magyar Királyság nyelvi presztízsvizonyainak megfelelően többnyire magyar nyelven rögzítették a neveket (ehhez lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 50–52). Ez pedig azt is jelenti természetesen, hogy a településnevek nyelvi jellegéből nem feltétlenül következtethetünk lakóinak nyelvi viszonyaira. Az egyes települések nyelvhasználatát jóval pontosabban, közvetlenebb módon jelzik viszont az ott használatban lévő mikronevek nyelvi formái.

7. A Zsitva-völgy korai ómagyar kori helynévmintázatát vizsgálva a figyelmeztet a fentiekben elsősorban a térségben jelenlévő két nyelvnek, a szlávnak és a magyarnak az elemzésére, kapcsolatának a bemutatására fordítottam. Tanulságos lehet azonban ezt a vizsgálatot olyan megközelítésben is elvégezni, hogy annak középpontjában a magyar helynévrendszer áll. Ehhez abból a megfigyelésből indulhatunk ki, hogy a helynévminták időben változást, térben pedig változatosságot mutatnak. Így lehetőség adódik arra is, hogy egyes korok és térségek helynévmintázatainak az összevetése révén is jellemezzük a különböző nyelvhasználói csoportokat. Mindezt annak a tudatában tehetjük, hogy ezek a megfigyelések nem csupán a nyelvet érinthetik, hanem a magyarság általános történetének a megismeréséhez is hozzájárulhatnak.

Mivel a névmintázatok vizsgálata nem önmagukban, hanem az egymáshoz való viszonyításuk által adhat jól értékelhető eredményeket, az elemzést az alábbiakban — az összevetés lehetősége végett — a Bakonyalja névanyagán lefolytatott vizsgálati szempontot alkalmazva végzem el (HOFFMANN 2019: 21–26). Ennek során a magyar eredetű településnevek két nagy szerkezeti csoportját, az egy- és a kétrészes neveket különítem el, ezen belül pedig az egyes szemantikai csoportok arányait vizsgálom. (Az elemzés további szempontok bevonásával gazdagítható, itt azonban csupán az a célom, hogy felvillantsam a névrendszertani elemzés termékeny voltát.) Az alábbi diagram a Zsitva két térségében az egyes névtípusok arányát mutatja.

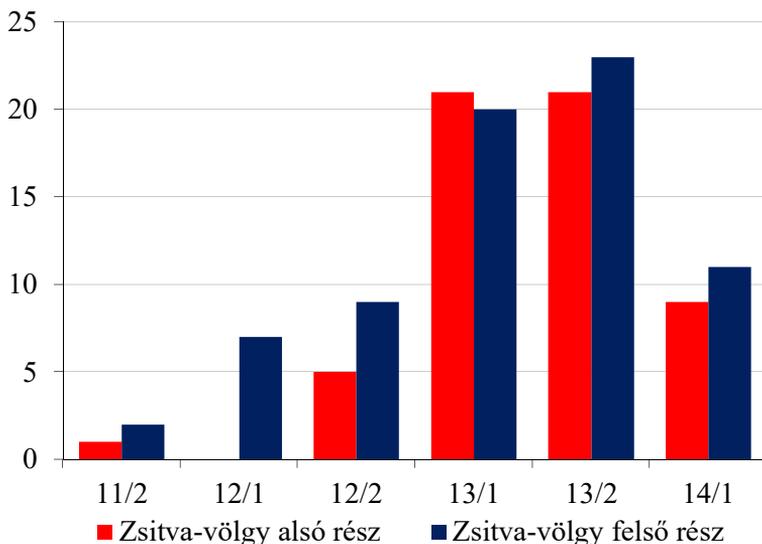

6. ábra. A Zsitva alsó (1. diagram) és felső (2. diagram) völgye magyar helynévtípusainak megoszlása

Megállapítható, hogy a Zsitva alsó és felső völgyének magyar névrendszere nagy fokú hasonlóságot mutat. Jelentősebb különbség mindössze a személynevekből alakult településnevek arányában mutatkozik: az alsó szakaszon a nevek 60%-a tartozik ide, a felső részen pedig a fele. Számában nem, de arányaiban jelentős az eltérés az épített környezetre utaló nevek (6% — 11%) és a másodlagos, kétrészes településnévi alaptagú nevek (6% — 9%) között. Ez összességében azt mutatja, hogy az alsó folyóvölgy névrendszere némileg archaikusabb jellegű, mint a felsőé: a személynévből alakult helynevek a társadalmi csoportnevekkel együtt ugyanis a településnév-rendszer legrégebbi rétegét adják, míg az épített környezetre utaló, valamint a kétrészes, különösen a másodlagos alakulású nevek a korai ómagyar kor második felében, sőt főképpen azt követően váltak jellegzetes névtípussá. A két névrendszerben megmutatkozó némi időbeli különbség mögött akár településtörténeti tényezők is állhatnak, erről többet azonban a nevek elemzése alapján nem tudunk mondani.

Felvetődhet az a gyanú, hogy a névtípusokban megmutatkozó eltérés nem az adatolás esetlegességéből, egyenetlen időbeli eloszlásából adódik-e. Az alábbi diagramon azt látjuk, hogy a településnévi adatok feltűnése milyen időbeli megoszlást mutat (fél évszázadonkénti bontásban). Ebből világosan kitűnik, hogy a felső folyóvölgy forráshelyzete kronológiai tekintetben kedvezőbb, mint az alsóé,

s ez egyúttal azt is jelzi, hogy ez utóbbi névrendszer archaikusabb jellege semmiképpen sem az adatok időbeli eloszlásával van összefüggésben.

7. ábra. A Zsitva alsó és felső völgy településnévi adatainak időbeli megoszlása

Arra a kérdésre, hogy ezek mögött az egyezések és különbségek mögött milyen (nyelvi, társadalmi, természeti stb.) tényezők húzódnak meg, jelenleg sajnos nem tudunk választ adni. Mindez pedig jelzi e módszer használatának a jelenlegi korlátait is, azt, hogy egyelőre viszonylag kevés ilyen szempontok szerint elemzett névanyag áll rendelkezésünkre. A relatív kronológia módszere abban az esetben tud kiteljesedni, ha a mainál jóval szélesebb körű lesz az összevetéshez felhasználható anyagok állománya. E vizsgálatok révén egyre több kérdés válik megválaszolhatóvá, de ezzel együtt egyre több, a magyarság múltjával kapcsolatos kérdést is hoz felszínre a kutatás.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helvényképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.

- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017a. Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények 5*: 47–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017b. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk. „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások 57*: 5–29.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150*: 257–318.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110*: 205–226.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv 84*: 129–155.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTI-
NIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évforduló-
ján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint
nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Népryelv* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955/1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. 2. kiadás.
Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2014. Az Őrs helynevek etimológiájáról. *Helynévtörténeti Tanul-
mányok* 10: 19–32.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar
Névtudományi Társaság Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest,
Lucidus Kiadó.
- K1 = A második katonai felmérés térképe.
[https://mapire.eu/en/map/europe-19century-
secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=-
436646.4064000179%2C5300039.607545369%2C4538486.890625535%2C652
3032.0601081895](https://mapire.eu/en/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=-436646.4064000179%2C5300039.607545369%2C4538486.890625535%2C6523032.0601081895)
- K2 = Az első katonai felmérés térképe.
[https://mapire.eu/en/map/europe-
18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=324505.06467862194%2C53
69979.687913253%2C5299638.361704174%2C6592972.140476073](https://mapire.eu/en/map/europe-18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=324505.06467862194%2C5369979.687913253%2C5299638.361704174%2C6592972.140476073)
- LIPSZKY, JOANNES 1806. *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai
Kiadó.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek
nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 5. Debrecen,
Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez*. A
Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtu-
dományi Társaság Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Anjou-kori személynévtár 1343–1359*. Budapest, Magyar
Nyelvtudományi Társaság.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1932. *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Príručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der sla-
wischen Toponomastik*. Praha, Academia.

- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Az Árpád kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15*: 21–48.
- VARSÍK, BRONISLAV 1990. *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.–12. storočí*. Bratislava, Vydateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 35–44.

Toponym Patterns in the Zsitva (Žitava) Valley during the Old Hungarian Era

The paper undertakes to clarify the linguistic relations of the Zsitva valley (a former tributary of the Danube, today that of Nyitra) during the early Old Hungarian Era (between 895 and 1350). This is necessary because we have only limited knowledge in this respect and what is more, it is based on theories and methods developed in the first half of the 20th century that have become outdated in this scholarly field. Thus the results of this study are important not only for the area under scrutiny but also from the perspective of developing new methods.

This approach proposes to use toponym reconstruction instead of toponym etymology as a methodological principle, which studies the name not only at its origin but analyzes it within a more complex system of relationships. Instead of an absolute chronology, a relative chronology is used in the analysis, which studies the circumstances of genesis and changes within the relationship of names to each other. At the same time, it wishes to involve the complete toponymic corpus of an era with a broader time frame.

The analysis presents different toponym patterns in the lower and upper regions of the Zsitva, in harmony with the differences in natural geography and

settlement history. In the lower valley of the river, besides the hydronym of a Slavic origin, we may find only settlement names and microtoponyms deriving from Hungarian, similarly to a study conducted in the Bakonyalja region, however, with a different historical background: in that case it has been proven that the Hungarians settled over the Slavs, while this is not an option here.

The name of the river could have been created in the upper valley of the Zsitva where settlement names of a Slavic origin can be found. It was in this area that Hungarians could have met the Slavs for the first time, with whom they lived together in the era under scrutiny, and in this process they also borrowed their river names and settlement names. The adaptation of the names into Hungarian is well indicated by the linguistic forms of the survived records. The analysis provides insights into this linguistic interaction as well as the Hungarian and Slavic settlement process. The typological comparison of the Hungarian toponymic corpus of the two areas indicates that the toponym pattern of the lower river valley is of a more archaic type than that of the upper valley of the Zsitva.

The received results and the applied methods may be refined further by similar analyses carried out in other regions, as well as their comparison with the contemporary archeological culture of the areas in question.

A Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveinek névrendszertani vizsgálata*

1. A garamszentbenedeki apátságot I. Géza alapította meg 1075-ben. Az alapítás tényéről az apátság ugyanebben az évben keletkezett alapítólevele tanúskodik, mely megnevezi az apátság gazdag királyi adományait: az apátság birtokait, földjeit, vizeit, településeit, birtokainak határait, erdőit, szolgálait, kápolnáit (DHA. 1: 213–218). Az eredeti oklevél sajnos nem maradt ránk, azonban 1124-ben készítették az eredeti alapján egy átiratot, majd erről készült egy újabb átirat 1217-ben (SZŐKE 2015: 23, DHA. 1: 204–205). Ez az utóbbi maradt fent az utókor számára. Az alapítólevél átirata fontos nyelvemlékünk, ugyanis közel 280 helynévi szórványt tartalmaz, amelyből az apátság birtokait mintegy 240 névadat jelöli meg. Gazdag szórványanyaga ellenére azonban ez az oklevél egészen a legutóbbi időig alig került a kutatók érdeklődésének középpontjába. Ez részben azzal magyarázható, hogy a kutatók figyelme főképpen a hiteles oklevelek felé fordult, hiszen elsősorban ezekből tudunk kronológiailag is hiteles, megbízható következtetéseket levonni nyelvünk korabeli állapotára, helyesírására és egyéb jellemzőire vonatkozóan (SZŐKE 2015: 16).

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelét nemcsak átirat jellege, hanem más körülmények miatt is nehéz vizsgálni. Az oklevelet ugyanis 1237 körül olyan részekkel bővítették ki, melyek az eredeti változatban még nem szerepeltek. Ezeket a betoldott részeket nevezzük interpolációknak. Az interpolált oklevelek sajátos helyzete abból fakad, hogy az átirat és a hamis oklevél jellemzőit is magukon hordozzák (SZŐKE 2015: 8). 1270 után tovább módosították az oklevél szövegét, s csökkenteni a diploma hitelességét még az is, hogy az 1124-es és az 1217-es átirat lejegyzése csak jóval a megjelölt dátum után, 1270 körül történt meg (SZŐKE 2015: 23, 57). Nyelvtörténeti s azon belül névtörténeti elemzéseink során ezért két évszázadot is figyelembe kell vennünk: az eredeti oklevél keletkezésének idejét (a 11. századot), illetve a ránk maradt átirat interpolációjának az idejét (a 13. századot).

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

A kutatók eltérő állásponton vannak abban a kérdésben, hogy mennyire használhatók, illetve használhatók-e egyáltalán az ehhez hasonló források a nyelv- és névtörténeti vizsgálatokban. A Garamszentbenedeki oklevél nyelvtörténeti forrásértékéről közzétett monográfiájában SZŐKE MELINDA ezzel összefüggésben azt emelte ki, hogy a hamis oklevelek, illetve az átíratok nem vizsgálhatók eredményesen a hiteles oklevelekre kidolgozott módszerekkel, hanem ezek speciálisan erre az oklevéltípusra kialakított módszertan alkalmazását követelik meg. Ennek révén azonban jó esélyeink lehetnek arra, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú forrásokat is a nyelvtörténeti-névtörténeti kutatások szolgálatába állítsuk. Ez pedig azért különösen fontos, mert a magyar írásbeliség kezdeti időszakából csekély mennyiségű forrásanyaggal rendelkezünk, így a kutatóknak meg kell próbálniuk minden lehetséges forrást felhasználni. SZŐKE MELINDA fentebb idézett monográfiája e téren is fontos fordulóponthozott. Ő mutatott rá ugyanis arra, hogy a nem hiteles források vizsgálata során kapott eredmények értékelése nagy körültekintést igényel, annál is inkább, mivel az átírások és a hamisítások célja sokszor a tulajdonjog meghamisítása volt. Ennek érdekében a hamisítók törekedtek a hamisított kor nyelvi sajátosságait visszaadni, így ha mindezt figyelmen kívül hagyjuk, a megírás korára és a hamisítás korára vonatkozó következtetéseink is torzulhatnak (SZŐKE 2015: 8, 21–22). A hamis, illetve az átírt oklevelek tulajdonnévi anyagának elemzéséhez ezek miatt a körülmények miatt is speciálisan erre a célra kifejlesztett módszerekre van szükség.

2. Amint azt a fentiekben kiemelttem, a Garamszentbenedeki alapítólevél nyelvi anyagát érintően két kronológiai síkot érdemes elkülönítenünk: az eredeti oklevél kiadásának idejét, azaz a 11. századot, illetve azt az időszakot, amikor az interpoláció megtörtént, vagyis a 13. századot. E két kronológiai síkot a *Diplomata Hungariae Antiquissima* című művében GYÖRFFY GYÖRGY meg is kísérelte szétválasztani (DHA. 1: 212, lásd még Gy. 1: 418). Ehhez igyekezett olyan támpontokat is megadni, amelyek a kronológiai síkok elkülönítésében eredményesen vehetők figyelembe. E támpontok közül a legfontosabbakat az alábbiakban összegzem. Erre azért van szükség, mert a névtörténeti vizsgálat során is szem előtt tartandó az, hogy egy-egy helynévi szórvány az oklevél 11. századi (eredeti) részéhez tartozik-e, s ezáltal felhasználható a 11. század nyelvének megismeréséhez, vagy pedig utólag került bele, ez esetben ugyanis az adott elem a 13. századhoz köthető kronológiai síknál veendő figyelembe, s erre a korra vonatkozóan szolgálhat forrásul a nyelvtörténeti kutatások számára.

Az apátság néhány hely birtoklásának ügyében perbe keveredett. GYÖRFFY elsőként ezt a körülményt használta fel az oklevélrészek és a bennük lévő nevek elkülönítéséhez, hiszen a perekre nem lett volna szükség, ha a kérdéses területek nevei az eredeti oklevélben is szerepeltek volna. Így tehát azok a nevek, melyek miatt az apátság perben állt, nagy valószínűség szerint csak később kerültek bele az oklevélbe.

1209-ben készült egy pápai összeírás az apátság birtokairól. Mivel pedig ez a forrás az eredeti, 1075-ös oklevelet vette alapul, GYÖRFFY szerint azok a nevek, amelyek nem szerepelnek ebben az összeírásban, szükségszerűen az eredeti oklevélben sem szerepelhettek.

A településtörténet is nagy segítségünkre lehet annak megállapításában, hogy mely nevek kerültek bele később az oklevél szövegébe. A Garam völgyében három helységhez kapcsolódóan vámot is birtokolt az apátság (*Goznica, Gelednek, Keresztúr*). Ezek a települések az eredeti oklevél keletkezésének idején (1075-ben) nagy valószínűséggel még ritkán lakott területeken feküdtek, így kétséges, hogy I. Géza éppen ezeket adományozta volna vámként az apátságnak.

Az elkülönítésben az is hasznunkra lehet továbbá, ha megvizsgáljuk a szövegben azt, hogy a lejegyző a 11. vagy a 13. században elterjedt latin szavakat használja-e a fogalmak lejegyzésére. Ezt a támpontot azonban körültekintően kell kezelnünk, hiszen — mint fentebb jeleztem — az átírás ténye maga is befolyásolhatta azt, hogy az oklevélíró melyik formával élt.

Nemcsak efféle külsődleges, hanem belső, tisztán nyelvtörténeti fogódzók is segítségünkre lehetnek az egyes szórványok kronológiai síkhoz kötésében. Ilyen fogódzó lehet például az, hogy az adott elemek tartalmaznak-e véghangzót, hiszen a nyelvtörténészek véleménye szerint a véghangzók teljes eltűnése a 13. század közepére már lezajlott (E. ABAFFY 2003: 322). Erről a támponttól azonban maga GYÖRFFY is azt tartotta, hogy nem tekinthetjük teljes mértékben megbízhatónak. A véghangzó nélküli formák ugyanis nem feltétlenül azt mutatják, hogy ezek az alakok az interpoláció időszakában kerültek bele az oklevélbe, hiszen a véghangzók eltűnése már az ősmagyar korban elkezdődött (BÁRCZI 1967: 108, 146, E. ABAFFY 2003: 321). Ez pedig azt jelenti, hogy véghangzó nélküli formák megjelenhettek a lejegyzésben már I. Géza idején is.

Egyes szórványok kronológiai hovatartozására az adott helynévi szórvány utótagja alapján is következtethetünk. A *-falu* utótag a 11. században ismereteink szerint még nem volt használatos, a településnevekben csak a 13. századtól vált jellemzővé, így a *Mikolafalu* és a *Sárófalu* szórványok esetében GYÖRFFY úgy gondolja, hogy ezek a településnevek az interpoláció időszakában kerülhettek bele az oklevélbe. A kérdésről több szakember is kifejtette a véleményét (ennek összefoglalását lásd SZŐKE 2015: 41), és ezek között az a SZŐKE MELINDÁTól származó elképzelés is szerepel, amely szerint az említett településnevek nemcsak az interpolációhoz köthetők, hanem az is előfordulhatott, hogy az eredeti oklevélben szereplő *Mikola* és *Sáró* egyrészes névformák egészültek ki az interpoláció alkalmával a *-falu* utótaggal. (E fogódzókról, támpontokról részletesebben lásd SZŐKE 2015: 41–43.)

Az itt röviden összefoglalt támpontok segítségével az oklevél eredeti szövegrésze és az interpoláció alkalmával utóbb bekerült szövegrészek megnyugtatóan

szétválaszthatók (ehhez lásd *DHA*. 1: 204–212 és *SZÖKE* 2015: 56–66), így erre a névrendszertani elemzésben is bátran támaszkodhatunk.

3. A továbbiakban a Garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványainak rendszertani elemzését helyezem a vizsgálataim középpontjába. Névrendszertani elemzést egy-egy oklevél kapcsán mások is végeztek már a korábbiakban: a Tihanyi alapítólevélről *HOFFMANN ISTVÁN* (2010: 226–232), a Tihanyi összeírásról és a Százdi alapítólevélről pedig *KOVÁCS ÉVA* közölt névrendszertani leírást (2015: 199–203, illetve 2018: 108–113). A Garamszentbenedeki alapítólevél esetében az analízis során *SZÖKE MELINDA* monográfiájára támaszkodtam. Ez a monográfia sok kérdést feldolgoz ugyan, és a helynévi szórványok alapos történeti-etimológiai vizsgálatát is elvégzi, de céljaiból adódóan (az oklevél nyelvtörténeti forrásként kezelése áll a középpontban) névrendszertani leírást nem tartalmaz. Az elemzésekben figyelmet fordítok arra, hogy az oklevél két kronológiai síkjához tartozó nevek bemutatását e kronológiai rétegek szerint végezzem el, rávilágítva arra is, hogy az adott időszakban a névrendszerben történtek-e szembetűnő elmozdulások.

A Garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványanyagának rendszertani alapú elemzéséhez az elméleti keretet a *HOFFMANN ISTVÁN* által kidolgozott több szempontú helynévizsgálati modell (1993/2007) szolgáltatja. E modell megalkotása előtt is készültek helynévelemzésre használatos tipológiai leírások (pl. *BENKŐ* 1947, *LÓRINCZE* 1947, *KÁZMÉR* 1957, *INCZEFI* 1970, *KÁLNÁSI* 1996), ezek azonban — részben éppen a sokféleségükből adódóan — nemigen alkalmasak arra, hogy a segítségükkel végzett helynévizsgálatok eredményeit egymással megnyugtatóan összevethessük. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy mindegyik kutató a saját helynévanyagából kiindulva — azaz tisztán empirikus közelítésmóddal — hozta létre a tipológiáját. A korábbi elemzési modellekben emellett gyakran keveredett egymással a leíró és a történeti szempont, azaz — bármennyire is fontosak a fent említett munkák a névkutatás történetében — nem alakult ki belőlük egységes, koherens és ellentmondásoktól mentes szemléleti keret. A *HOFFMANN ISTVÁN* által kidolgozott helynévelemzési modell abban tér el az előbbiektől, hogy konkrét névanyag ismeretében ugyan, de elméleti alapon közelít a helynevekhez, s úgy igyekszik megalkotni több szempontú tipológiai leírását, hogy bennük az elemzési szintek és az azokhoz tartozó kategóriák egyértelműen elkülönüljenek, s a tipológia segítségével aztán ne csak az egyes helynévrendszerek váljanak leírhatóvá, hanem azok egymással is összehasonlíthatók legyenek. A modell lehetőséget biztosít arra, hogy használatával az egész magyar helynévrendszerről, annak bármely időszaki állapotról, illetve a változásairól megállapításokat tegyünk. A leírási keret három elemzési szinten tartja a neveket elsődlegesen vizsgálhatónak: a leíró (szerkezeti) elemzés két szintje, a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szint mellett a keletkezéstörténeti

elemzés különül el benne (lásd ehhez bővebben HOFFMANN 1993/2007: 53–162). Ezt a leírási keretet alkalmazták a fentebb említett nyelvemlékek rendszertani leírásához is a kutatók, ami azért lényeges szempont, mert ez a körülmény az eredményeket könnyedén összemérhetővé teszi.

A Garamszentbenedeki alapítólevél két kronológiai síkjához tartozó neveket egymástól elkülönítve elemzem, így van ugyanis leginkább lehetőségünk arra, hogy a két réteg között esetlegesen megmutatkozó névrendszertani eltéréseket kitapinthatassuk. A Garamszentbenedeki alapítólevél közel 280 helynévi szórványt tartalmaz: ez 150 hely 156 névvariánsaként jelentkezik az oklevélben. Közülük azonban a névrendszertani elemzésbe — az alább kifejtett okok miatt — csupán 131 névformát tudtam bevonni: a 11. századi kronológiai síkot 82 név képviseli, a 13. századi kronológiai sík kapcsán pedig 49 elnevezéssel számolhattam.

Az elemzésbe bevonható nevek számának jelentős csökkentését több körülmény magyarázza. Egyrészt az, hogy ugyanazon nevek többszöri előfordulásaira nem voltam tekintettel, az ilyeneket csak egyszer vettem figyelembe (bár az adatokat az elemzésben természetesen feltüntettem). Kizártam másrészt az analízisből azokat a neveket, amelyek olvasata, nyelvi azonosítása bizonytalan, s ezáltal az etimológiája megfejthetetlen. Az ilyen névadatok ugyanis névrendszertani szempontból egyáltalán nem, vagy csak bizonyos tekintetben (például a névstruktúra kérdésében) hasznosíthatók. A *Gcohlu*, *Zebeli*, *Zirega* és *Wolue* adatok esetében például csak a név szerkezetét (egyrészes vagy kétrészes név) és a szöveggörnyezet alapján a jelölt hely fajtáját (természeti vagy műveltségi név) tudjuk megállapítani. Az *Archisti*, *Lughta* és *Unuri* adatok (és szöveggörnyezetük) még erre sem nyújtanak lehetőséget, így ezekkel az adatokkal a névrendszertani vizsgálataim során egyáltalán nem számoltam.

Kizártam a névrendszertani elemzésből néhány olyan adatot, amelyek csak latinul szerepelnek az oklevélben. Nem került bele az elemzésbe ezért az Erdély megjelölésére használatos *Ultra silvam* adat. A *Sancti Benedicti* és *Sancti Martini* adatok több szempontból is problematikusak, hiszen valószínűleg inkább a templom védőszentjére utaltak csupán (s a templom megjelölései voltak a forrásban), ilyen módon pedig az sem tudható ezekről az adatokról, hogy magyar helynévként használatosak voltak-e az adott korban. A latin közzszo és genitivusban álló személynév kapcsolatából álló adatokat szintén figyelmen kívül hagytam. A *puteum Dirsidei*, *sepulturam Gunreidi*, *puteum Hotuandi* és *sepultura Uetcudi* adatok tulajdonnévi státusa, helynév volta erősen kérdéses: ezek a latinosított megjelölések az adott hely közzszo körülrásai is lehetnek. Az említetteken kívül további olyan latin adatok is előfordulnak az oklevélben, amelyek ugyancsak a tulajdonnévi, helynévi státuszuk bizonytalan volta miatt mellőzendők: a *villam Bissenorum* és a *monte presbiteri* előfordulások például ilyenek. Más esetekben azért nem tudunk egyes adatokat megbízhatóan bevonni az elemzésbe, mert a

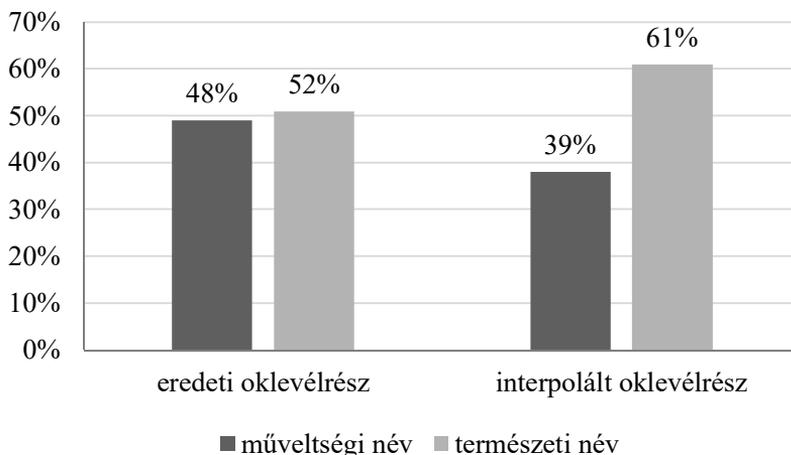
latin említések többféle magyar névformát is rejthetnek. Bár a *villa Martini* adat mögött jó eséllyel gyaníthatunk magyar településnevet, mégsem számoltam ezzel az adattal, mert *Márton*, *Mártoni* és *Mártonfalva* típusú magyar nevet egyaránt rejthet a latin fordítás. Noha hasonló probléma jelentkezik a *Nove Civitatis* említés esetében is, ezt az adatot mégis hasznosítani tudtam a kétrészes településneveknél, mivel csak annyi a kérdéses, hogy *Újváros* vagy *Újvár* névformát takar-e a latin megjelölés, a kétrészes településnévi jellege nem vitatható.

Vannak azonban olyan, az alapítólevélben csakis latinul jelentkező nevek, amelyek annak ellenére, hogy latin formában szerepelnek, mégis bekerültek a névrendszertani elemzésbe. Ezek a nevek a *Duna* (*Danubium*, *Danubii*, *Danubio*), a *Garam* (*Gran*, *Grane*, *Grana*) és a *Fehérvár* (*Alba*) elnevezések, melyekről más források alapján tudjuk, hogy biztosan voltak magyar megfelelőik, s azok nyelvi szerkezete is egyértelmű, így pedig a névrendszertani elemzéshez is hasznosítani tudjuk őket (mégpedig *Duna*, *Garam* és *Fehérvár* néven elemezve). A latinizáló, de magyar névformából létrehozott nevekkel szintén számoltam a névrendszertani vizsgálat során, hiszen maguk a latinizált formák tanúskodnak a magyar névformák létéről: pl. *Strigoniensi Esztergom* megjelölésére, *Colocensi Kalocsa* előfordulásaként. A félfordításokat is igyekeztem hasznosítani a névrendszertani elemzés szempontjából. Ez két helynevet érint, a *Nagy-Alpár* (*maioris Alpar*) és a *Nagy-Szék* (*magnam Zecum*) neveket, amelyeket kétrészes magyar nevekként vettem figyelembe. Azon nevek, amelyek a magyar formájuk mellett latinra fordítva is bekerültek az oklevélbe, nem okoztak nehézséget, hiszen a magyar formákra az elemzés során biztosan támaszkodhattam: *piscina Rotunda* és *Kerektou*; *Lutea piscina* és *Sarustou* (vö. SZŐKE 2015: 174). Ezeket a körülményeket mérlegelve állt egybe végül az a 131 nevet tartalmazó állomány, amire alapozva a rendszertani leírást elvégeztem.

4. A névrendszertani leírás során mindenekelőtt érdemes figyelemmel lennünk arra, hogy természeti vagy műveltségi nevekre vonatkozik-e az elemzésünk, ezek létrejöttét ugyanis nem ugyanazok a tényezők befolyásolják (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 117). A természeti nevek közé az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, a műveltségi nevekhez pedig az ember alkotásainak helynévszerű megnevezéseit. Természeti névnek tekinthetők például a víznevek, az erdők, hegyek, völgyek stb. nevei, míg a falvak, városok, utak megnevezései, az épületek, településrészek stb. nevei a műveltségi nevek közé tartoznak. Az 1. ábrán az oklevél műveltségi és természeti neveinek a megoszlása látható.

A rendszertani vizsgálatok első lépéseként azt mutatom be, hogy az oklevél eredeti, 11., illetve interpolált, 13. századi rétegében milyen műveltségi és természeti nevek szerepelnek (a névfajták részletes analizisét azonban nem itt, hanem írásom egy későbbi pontján végzem el). Az adatközlésben a problémás olvasatú

neveket, névrészeket ? követi. Az ejtésvariánsokat () jelzi. Ha a névnek a forrásban latin vagy latinizáló alakja szerepel, akkor a magyar névalakot [] fogja közre. A címszavak után zárójelben, dőlt betűkkel olvasható a nevek oklevélbeli előfordulása. Amennyiben egy név többféle lejegyzéssel is szerepel az oklevélben, akkor azokat itt mind feltüntettem. Az adatok közlésében, illetve a nevek címszóalakjának meghatározásában SZŐKE MELINDA munkájának szövegközlésére és szótári egységére támaszkodtam (vö. 2015: 43–56, 155–208).

1. ábra. *A műveltségi és a természeti nevek aránya az oklevél eredeti és interpolált részében*

A műveltségi neveket a Garamszentbenedeki oklevélben (ahogyan a legtöbb korabeli forrásban) jórészt a birtokok, települések nevei képviselik. Az oklevél 11. századi rétegében az alábbi műveltségi nevek szerepelnek: [Alpár] (*Alparienses*) Bars (*Borsu, Bors*), Besenyöd(i) (*Besenendi*), Bőd (*Benildi*), Csany (*C(hon)u, Chonienses, Chonu*), Csejt(i) (*Cehti*), Dobo(s)z (*Duboz*), Füzegey (*Fizegi, Fizeg*), Gégey (*Gegu, Gegnienses*), Gyógy (*Gehgi*), [Kalocsa] (*Colocensi*), Kesztegey (*Caztech*), Kesztlöc (*Kestelci*), Lél (*Lelu*), Ludány (*Ludan*), Melényhalom ? (*Melinhalmu*), Mélyér (*Meler*), Pél(y) ~ Pelő (*Pelu*), Pográny (*Pagran*), Sági (*Sagi*), Sáp(i) (*Sapi*), Szanda (*Zunde*), Szántó (*Samto*), Szoboszlóvásár (*Zobuzlou wasar*), Szolnok (*Zounuk*), Szőlös (*Sceulleus*), Taszár (*Tazzar*), [Udvard] (*Hudwordiensium*), [Újváros] (*Nove Civitatis*), Varsány (*Wossciani, Wosscianorum*), Zsemmlér (*Semlar*), Zsikva (*Sikua*). Település és egyben vár elnevezéseként állnak a következő névalakok: Bihar (*Bichor, Bichari*), [Csongrád] (*Cernigradenses, Cernigradensium*), [Esztergom] (*Strigoniensi*), [Fehérvár] (*Albensium*), Komárom (*Camarrun, Camarienses*), [Vác] (*Wacensis*).

Az oklevél interpolált, 13. századi rétegében az alábbi műveltségi nevek tűnnek fel, ugyancsak birtokok és települések neveiként: Baka (*Baka*), Bálvány

(*Balwan*), Belleg (*Bilegi*), Braján (*Braian*), Füss (*Fius*), Geletnek (*Gelednuk*), Goznica (*Goznucha*), Kakat (*Kokot*), Keresztúr (*Kerestur*), Knyezsic (*Knesecz, Kenesech*), Kovácsi (*Kouachi*), Kürt (*Kurth*), Mikolafalu (*Mikolafalu*), Rikács(i)-ártánd (*Rikachiartand*), Sári (*Sari*), Sárófalú (*Saroufalú*), Tajna (*Taina*), Tolmács (*Talmach*), Torda (*Turda*).

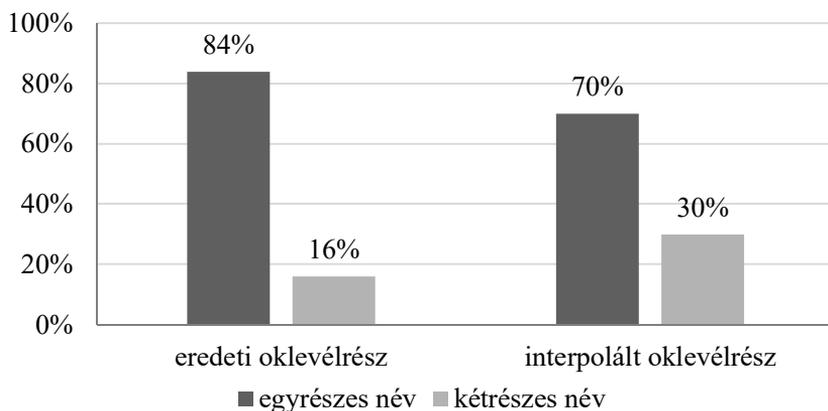
A természeti nevek névfajta szerinti megoszlása jóval színesebb képet mutat. A természeti nevek között az oklevél 11. századi síkjában legnagyobb számban vízneveket (folyóvizek, állóvizek, vízzel kapcsolatos egyéb helyek megnevezései) találunk: Aranyos (*Aranas, Aureus*), Árok (*aruch*), Bokor (*Bocur*), [Duna] (*Danubium, Danubii, Danubio*), Füzegy (*Fizegi, Fizeg*), [Garam] (*Gran, Grana, Grane*), Kompa (*Compa*), [Körös] (*Crys*), Kurca (*Curice, Curicea*), Ladoméra (*Radmera*), Mély-ér (*Meler*), [Nagy]-Alpár (*maioris Alpar*), Nyitra (*Nitra*), Sarok? -ér (*Surchuer*), Tepla (*Tapla*), [Tisza] (*Tiza(m), Tize, Ticia*), Torna (*Tornova*), Ug-ér ~ Huku-ér (*Hucu, Huger*), Vág (*Wag*), Vajjas-ér (*Woioiser*), Zsikva (*Sikua*); Csany-tó (*Cunutou*), Fige (*Fige*), Kerek-tó (*piscina Rotunda, Kerektou*), Kondora (*Cundura*), [Nagy]-Szék (*magnam Zecum*), Szil (*Scilu*), Szirega ? (*Zirega*); Kengyel (*Kengelu*), Keskeny (*Kesekun*), Pata ? (*Pote*), Szék (*Zecu*), Vág töve (*Wage-tuin*), Zsitva töve (*Sitouatuin*). Kiemelkedések neveire jóval ritkábban akadunk ebben a kronológiai rétegben: Gyúl (*Gcohlu*), Naszály (*Nazal*), Saruly (*Sorul*), Taka (*Taka*); völgyet jelöl meg a Szebély ? elnevezés (*Zebeli*); erdők neveként állnak a Sosolgy (*Susolgi*) és a Tergudi (*Tergudi*) elnevezések.

Az oklevélbe az interpoláció alkalmával természeti nevek ugyancsak bekerültek. A 13. századi réteghez kapcsolható természeti nevek között is a vízre utaló névadatok vannak jelen a legnagyobb számban: Fenyő-sevnice (*Feniosaunicza*), Gáj (*Gai*), Lis(z)na (*Lisna*), Prestuc ~ Prisztuc (*Prestucz*), Sarac(s)ka (*Sarraczka*), Tormás (*Tarmas*), Zsitva (*Sitoua(m)*); Ecse ? tava (*Ecetoua*), Egres (*Egres*), Eperjes (*Haperies*), Ér töve (*Ertue*), Fehér-tó (*Feirtou*), Fül ? (*Filu*), Halastó (*Halastou*), Horgas (*Horgas*), Hosszú-ér (*Hosiouer*), Kék-tó (*Kektou*), Kis-Tisza (*Kustiza*), Köbi ? (*Keubi*), Nándor-tó (*Nandurtou*), Osztora (*Ostra*), Ördög ? sara (*Orduksara*), Sáros-tó (*Lutea piscina, Sarustou*), Sokord (*Sokord*), Sulymos (*Sulmus*), (Wolue) (*Wolue*). Kiemelkedést jelölnek a Csúz (*Chus*), Plesivice (*Plesiucze*), Vidricki (*Wydrizki*) nevek; erdőként szerepel a Szurkos ? -cser elnevezés (*Surkuscher*).

Ahogy az az 1. ábráról leolvasható, a Garamszentbenedeki alapítólevél eredeti részéhez tartozó neveknek az 52%-a természeti név, 48%-a pedig műveltségi név. A két fő helynévfajta tehát közel azonos arányban van jelen az oklevél ezen részében. Az oklevél interpolált részében található helyneveknek ellenben a 61%-a tartozik a természeti nevek közé, s a neveknek csupán a 39%-a műveltségi név. A természeti és műveltségi nevek arányában a két oklevélrész tehát nagy eltérést jelez. A természeti nevek magasabb arányú jelenléte a 13. századi oklevélrészben

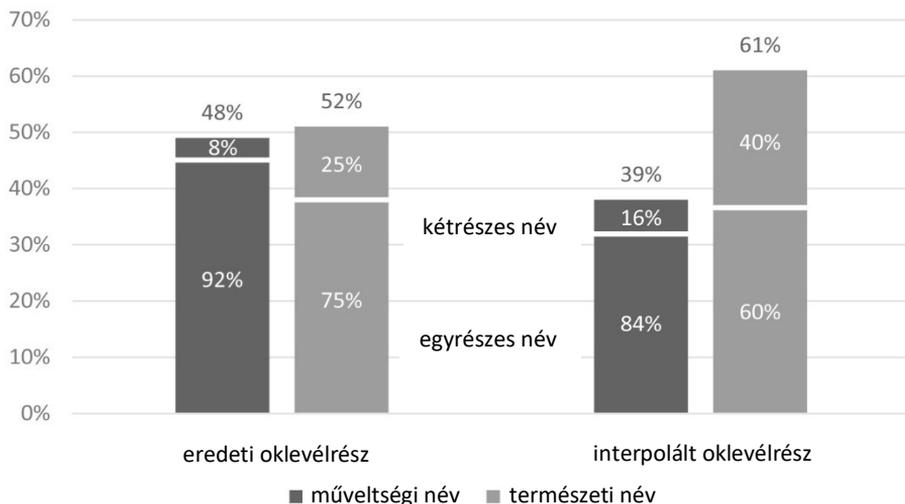
azzal a körülménnyel áll összefüggésben, hogy az interpoláció során a birtokokat a határleírásukkal együtt rögzítették, illetve több, az oklevélben már eleve szereplő birtokot a határleírásukkal kiegészítve említettek, s ez az eljárás azzal az eredménnyel járt, hogy a 13. századi interpoláció során több természeti névvel gazdagodott az alapítólevél (vö. SZŐKE 2015: 69–79).

5. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő helynevek névrendszertani elemzése során fontos bemutatnunk a két kronológiai sík kapcsán az egyrészes és a kétrészes helynevek arányát is. A helynevek ugyanis az itt alkalmazott elméleti keretben csak egy- vagy kétrészesek lehetnek. Egyrészesnek akkor tekinthető egy helynév, ha benne a megnevezett helyre vonatkozóan csak egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki, míg a kétrészes nevek két információt árulnak el az adott helyről. Egyrészes tehát például az *Eperjes* halastó neve, a *Hosszú-ér* viszont kétrészes névformának tekintendő, mivel a hely kiterjedésére (*hosszú*) és a hely fajtájára (*ér*) is történik utalás benne. A 2. ábra a két névstruktúra arányát mutatja be az eredeti és az interpolált oklevélrészben.

2. ábra. A névszerkezeti típusok megoszlása az oklevél eredeti és interpolált részében

Amint az a 2. ábrán egyértelműen látható, az oklevél eredeti részében és az interpolált nevekkel kiegészült részében is az egyrészes nevek dominálnak. A Garamszentbenedeki alapítólevél eredeti, 11. századi szövegében található helyneveknek a 84%-a egyrészes névforma (pl. *Besenyődi*, *Kengyel*), a kétrészes nevek aránya pedig 16% (pl. *Csany-tó*, *Szoboszlóvásár*). Az oklevélbe a 13. században betoldott részek helynevei körében 70% az egyrészes nevek aránya (pl. *Füss*, *Sári*), míg a kétrészes elnevezések 30%-ot tesznek tesznek ki (pl. *Kis-Tisza*, *Rikács(i)ártánd*). Ezeket az összefoglaló számadatokat ugyanakkor érdemes valamelyest differenciáltabban néznünk, s a korábban elkülönített fő helynévfajtákra is figyelemmel lennünk a névszerkezeti jellemzőket illetően is. A következőkben ezért külön tárgyalom a műveltségi és a természeti nevek névszerkezeti és szemantikai jellemzőit, továbbra is ügyelve a két kronológiai réteg elkülönítésére.

3. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása a természeti és a műveltségi nevek körében az oklevél eredeti és interpolált részében

5.1. Az oklevél eredeti részében szereplő műveltségi nevek 92%-a egyrészes. A 11. századi egyrészes műveltségi nevek többsége a hely birtokosára utal, mint például a *Bőd*, *Csany*, *Gég* és *Ludány* nevek. Funkcionális-szemantikai szempontból ezek a nevek képviselik a leggazdagabb csoportot, hiszen a 35 egyrészes műveltségi név több mint felét (51%-át) teszik ki. Ez a magas arány azzal a már korábban említett körülménnyel magyarázható, hogy a műveltségi nevek többnyire birtokok, települések megnevezései, és ezeket a helyeket gyakran a birtokosuk után nevezték el. A hely birtokosa mellett az ott lakó emberek is szolgálhatnak a névadás motivációjaként, bár az ilyen típusú nevek jóval kisebb számban találhatók meg a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századi részében. Négy ilyen név szerepel az oklevélben: a népnevet tartalmazó *Besenyőd(i)*, esetleg a *Csejt(i)*,¹ *Varsány*² és a foglalkozásnévi *Szántó*, ez az egyrészes műveltségi nevek 11%-át fedi le. Jelentősnek mondható még az egyrészes műveltségi nevek körében a megnevező funkciót betöltő elnevezések (más nyelvből átkerült jövevénynevek) kategóriája: *Csongrád*, *Esztergom*, *Kesztölc*, *Pográny*, *Taszár*, *Zsemlér* (17%). A hely más helyhez való viszonyát fejezik ki a *Füzegy*, *Melényhalom*, *Mélyér*, *Sági* és *Zsikva* nevek (14%). Egyéb funkcionális-szemantikai jellemző is

¹ A név összefüggésbe hozható ugyan a *cseh* népnévvel, de valószínűbb, hogy személynévi eredetű az elnevezés (SZÓKE 2015: 162).

² A *Varsány* név a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott alán (jász) néptörődék nevének többes számából alakult (SZÓKE 2015: 206).

megjelenik szórványosan egy-két névben: a *Szőlős* név az ott levő növényzetre vagy szőlőművesekre, az *Udvard* név pedig az ott levő épületre, udvarházra utal.

A 11. századi műveltségi nevek között mindössze három kétrészes elnevezést találunk (bár közülük kettő csak latinul szerepel az oklevélben). A *Fehérvár* névforma 'fehér színű vár', *Újváros* 'a környezeténél újabb település', *Szoboszlóvársár* pedig 'egy bizonyos *Szoboszló* nevű személy vásáros faluja' formában írható le szemantikai szempontból.

Az interpolált oklevélrészben szereplő műveltségi nevek 84%-a egyrészes. Közöttük szintén a hely birtokosára utaló nevek képviselik a legjelentősebb arányt (31%), bár ez közel sem olyan kiugróan magas, mint azt az eredeti oklevélrészben láthattuk. A *Baka*, *Belleg*, *Kakat*, *Tolmács* és *Torda* nevek fejeznek ki a hely birtokosára való utalást. A *Geletnek*, *Goznica*, *Knyezsic* és *Tajna* településnevek mint jövevénynevek megnevező funkcióban állnak. Egyéb szemantikai jegy szórványosan jelentkezik csak a 13. századi réteg egyrészes településnevei körében. Az ott lakó emberek foglalkozására utal a *Kovácsi*, a törzsi hovatarozás emlékét őrzi a *Kürt* elnevezés. A Szent Kereszt tiszteletére szentelt templom állt *Keresztúr*-on, és talán az ott lévő növényzetre utalhat a *Füss* (azaz 'füves, fűs') elnevezés. A *Bálvány*, *Braján* és *Sári* nevek esetében többféle névadási motiváció is felmerülhet, ezek szemantikai szerkezetét ezért nem lehet egyértelműen meghatározni.

A 13. századi műveltségi nevek között kétrészesek az előtagjukban a település birtokosára utaló *Mikolafalu* és *Sárorfalu* nevek. Kétrészes továbbá a *Rikács(i)ártánd* név, mely az Ártánd nevű település Rikács melletti fekvését fejezi ki (SZÖKE 2015: 190).

5.2. A 11. századi természeti nevek háromnegyede egyrészes, s ezek igen jelentős hányada (80%-a) víznév. A 11. századi egyrészes természeti nevek csaknem fele megnevező szerepben álló jövevénynév: *Duna*, *Garam*, *Kompa*, *Körös*, *Kurca*, *Naszály*, *Nyitra*, *Tepla*, *Tisza*, *Torna*, *Vág*, *Zsikva*. A hely birtokosára utaló nevek is megjelennek, de számuk nem olyan jelentős, mint a műveltségi nevek esetében, ahol a birtokok kapcsán fontos tulajdonviszonyt megerősítő szerepet tölthetett be az, ha a birtoknak és a tulajdonosának a neve azonos volt. A természeti nevek körében a birtokosra utalnak a *Kondora*, *Pata*, *Taka* és *Tergudi* nevek. A hely fajtáját jelöli meg az *Árok* és a *Szék* elnevezés, mindkettő vízrajzi név. A *Kengyel* és a *Keskeny* nevek a hely alakjára, a *Füzegy* és a *Szil* víznevek pedig az ott levő növényzetre utalnak. Az *Aranyos* víznévben a hely anyaga tükröződik, a *Bokor* víznév a mellette fekvő Bokor településről kaphatta a nevét. A szemantikai elemzés szempontjából bizonytalanul (többféleképpen) ítéltethők meg a *Fige*, *Ladoméra* és *Saruly* nevek; a *Gyül*, *Sosolgy*, *Szebély* és *Szirega* név motivációs hátterét pedig nem ismerjük.

A természeti nevek közül 41 található az eredeti oklevélrészben (58%), negyedik kétrészes elnevezés: a *Csany-tó*, *Kerek-tó*, *Mély-ér*, [*Nagy*]-*Alpár*, [*Nagy*]-*Szék*, *Sarok? -ér*, *Ug-ér* ~ *Huku-ér*, *Vág töve*, *Vajas-ér* és *Zsitva töve*. A részfordításos [*Nagy*]-*Alpár* és a [*Nagy*]-*Szék*, illetve a *Mély-ér* nevek a hely méretére utalnak. Település melletti fekvés tükröződik a *Csany-tó* és az *Ug-ér* ~ *Huku-ér* víznevekben. A *Vág töve* és a *Zsitva töve* nevek a folyó torkolatát nevezik meg. Alakjáról nevezték el a *Kerek-tó* halastavat, a *Vajas-ér* halászhely pedig a zsíros felszínű vize után kapta a nevét. A *Sarok-ér* elnevezés mögött rejlő névadási szándék ma már nem deríthető fel.

A természeti nevek közül 30 szerepel a 13. századi, interpolált oklevélrészben (42%). Közülük 18 egyrészes elnevezés (60%). Ezek egy részéhez az ott lévő növényzet szolgáltatja a névadási indítékot: *Egres*, *Eperjes*, *Sulymos*, *Tormás*. A *Gáj*, *Plesivice* és *Zsitva* jövevénynevek megnevező szerepben állnak. Ugyancsak megnevező szerepük lehetnek a *Lis(z)na*, *Osztora*, *Prestuc* ~ *Prisztuc* és a *Sarac(s)ka* nevek is, amennyiben ezek szintén szláv eredetű jövevénynevek, de esetükben más szemantikai tartalom (belső névadás) is feltételezhető. Birtoklásra utalhat a *Csúz* név, a *Horgas* halastó pedig a víz alakjáról (vagy esetleg a halászat során használt horogról) kaphatta a nevét. A *Fül*, *Köbi*, *Sokord*, *Vidricki* és *Wolue* nevek funkcionális-szemantikai háttere nem deríthető fel, az utóbbinak az olvasata sem világos.

A 13. századi természeti nevek között szép számmal találunk kétrészes neveket is (40%), az előtagjukban sokféle szemantikai tartalommal. A tó vizének színe tükröződik a *Fehér-tó* és a *Kék-tó* elnevezésekben. A *Hosszú-ér* víznév a hely méretére, a *Halas-tó* név pedig (amennyiben kétrészes névként tekintjük) a hely funkciójára utal. Az adott hely anyaga fejeződik ki a *Sáros-tó* névben. Birtokosra utal az *Ecse tava* név, növényzetre a *Fenyő-sevnice*. Lokális viszony jelenik meg az *Ér töve* és a *Kis-Tisza* névben. A *Nándor-tó*, *Ördög sara* és a *Szurkos-cser* nevek többféle szemantikai jegyet is kifejezhetnek. Legvalószínűbbnek az tartható, hogy a *Nándor-tó* a *nándor* népnévről vagy a *Nándor* településnévről kapta a nevét: az előbbi esetben az ott lakókra, az utóbbi esetben pedig lokális viszonyra utalva. Az *Ördög sara* név az *ördög* és a *sár* főnevek összetételével keletkezett: az ilyen nevek szemantikai szerkezete nem egészen egyértelmű (vö. az *Ördög-árok* típusú nevek szerte a Kárpát-medencében). A *Szurkos-cser* pedig (amennyiben helyes az olvasat) a *szurok* 'gyanta' jelentésű főnevet és a *cser* fanevet tartalmazza, de felvethető az is, hogy a *szurokfű* növényről kapta a nevét az erdő: a csererdő fának jellemzőjére vagy az aljnövényzetre utalva.

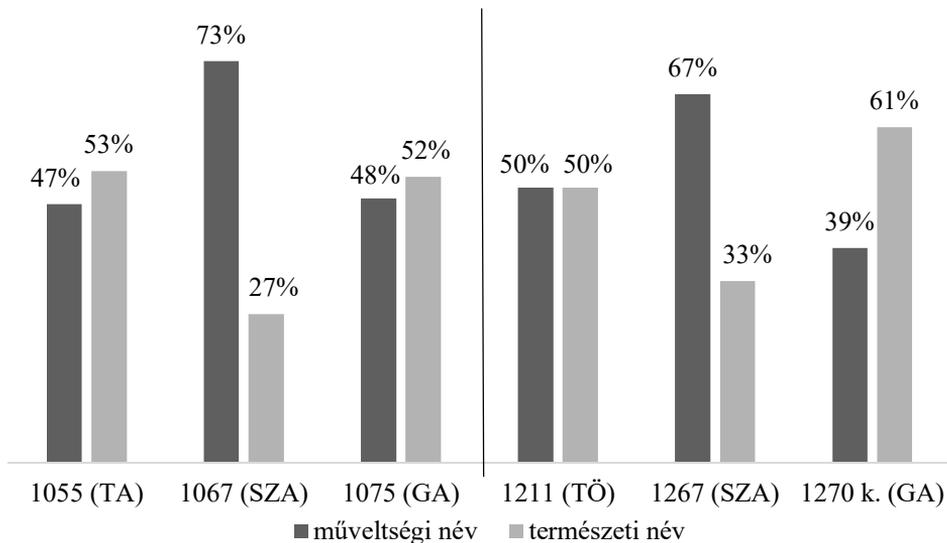
5.3. A Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveinek funkcionális-szemantikai elemzéséből a fentiek alapján a következő fontosabb tanulságokra, tendenciákra mutathatunk rá. Az oklevél műveltségi nevei csaknem kivétel nélkül birtokokat, településeket neveznek meg, e névfajta egyedei néhány névtől eltekintve

mindkét kronológiai síkon egyrészesek, és jelentős arányban a település birtokosának nevét viselik. A természeti nevek leggyakrabban álló- vagy folyóvizek megnevezései, és bennük sokféle szemantikai tartalom jelenik meg. Az analízis a felszínre hozta azt is, hogy a 13. századi oklevélrészben jelentősen megnőtt a kétrészes nevek aránya, ami a természeti nevek arányának növekedésével magyarázható. Feltűnő változás ugyanis, hogy míg az eredeti, a 11. századi oklevélrészben a természeti neveknek csak az egynegyede kétrészes, az interpolált, a 13. századi oklevélrészben a természeti nevek esetén ez az arány már 40%-ot tesz ki. A kétrészes nevek aránya — jóval kevesebb névadat mellett ugyan — a műveltségi nevek körében a duplájára (8%-ról 16%-ra) nőtt.

6. A Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveinek névrendszertani tanulságait érdemes összevetni más oklevelek ilyen természetű vizsgálatának az eredményeivel. A Garamszentbenedeki alapítólevél eredeti oklevélrésze a Tihanyi alapítólevéllel (1055) és a Százdi alapítólevél 11. századi részével (1067), interpolált része pedig a Tihanyi birtokösszeírással (1211) és a Százdi alapítólevél 13. századi részével (1276) hasonlítható e szempontból össze. Az alábbiakban ezt az összevetést végzem el, csakis a főbb jellemzőkre térve ki, és az írásomban a fentiekben alkalmazott szempontokat követve.

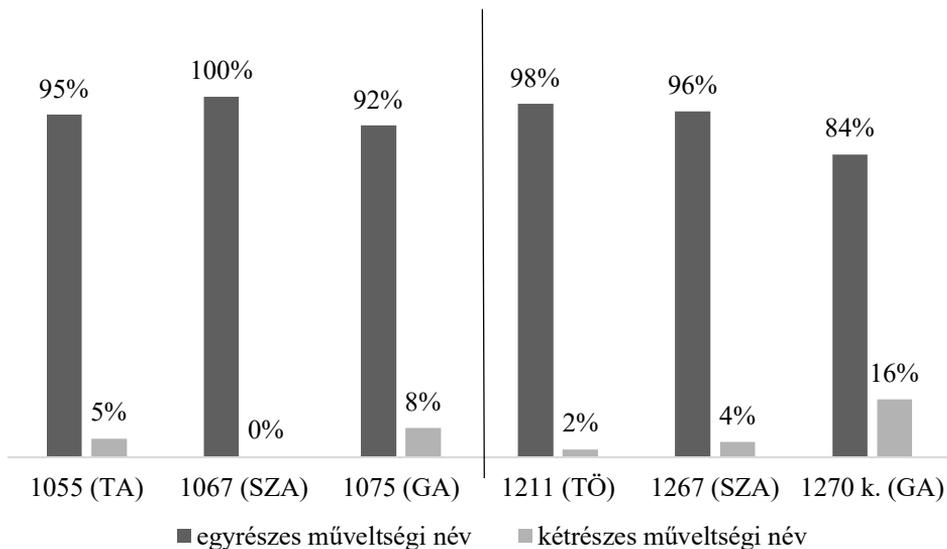
A műveltségi és a természeti nevek viszonyát tekintve azt láthatjuk (4. ábra), hogy a két helynévfajta aránya a Garamszentbenedeki alapítólevél eredeti oklevélrészében közel azonos (48–52%), a Tihanyi alapítólevélben ez az arány a nagy valószínűséggel tulajdonnévként értékelhető adatokat figyelembe véve hasonló az előzőbbihez (47–53%),³ a Százdi alapítólevél 11. századi részében pedig a műveltségi nevek magas aránya figyelhető meg (73–27%). A Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált nevei között a természeti nevek vannak többségben (61%), a Százdi alapítólevél 13. századi részében pedig éppen fordított képet látnunk, a műveltségi nevek fordulnak elő nagyobb arányban (67%), míg a Tihanyi birtokösszeírás nevei között a természeti és műveltségi nevek aránya kiegyensúlyozott (50–50%). Ezek a jellemzők persze főként azzal vannak összefüggésben, hogy egy-egy oklevélben (vagy oklevélrészben) milyen „stratégiával” rögzítették a birtokok neveit: felsorolásszerűen vagy a határjárásukkal együtt. Ez utóbbi esetben — mint láthattuk — a természeti nevek aránya is nagyobb az adott forrásban. Hosszabb időtávra vonatkozóan azonban ez a szempont is tanulságos eredményeket hozhat: jól mutatja ugyanis az oklevélírás gyakorlatának alakulását.

³ Ha azonban az összes szórványadatot vesszük figyelembe, ez az arány 40–60%-ra módosul.

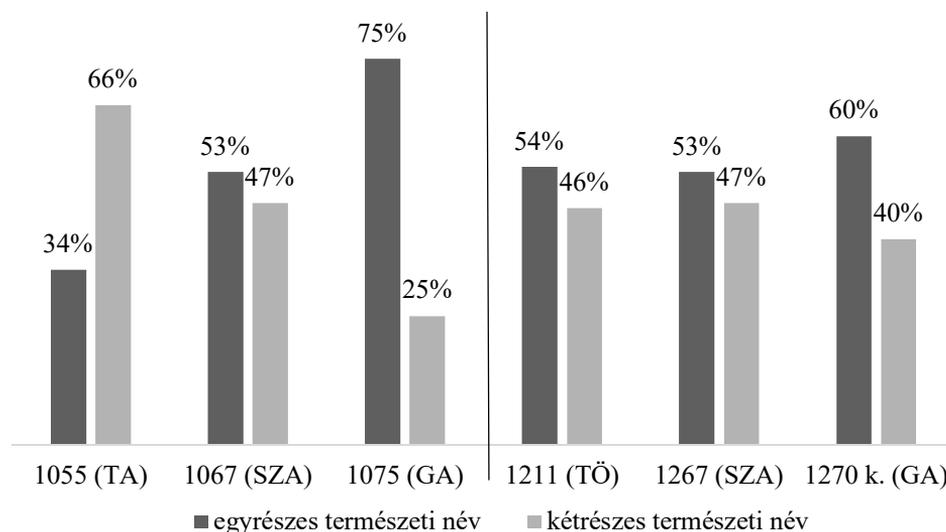
4. ábra. A természeti és a műveltségi nevek aránya a vizsgált oklevelekben

A műveltségi nevek (közülük kiemelten csak a településnevek) 5. ábrán látható összevetéséből az a tanulság fogalmazható meg, hogy a településnevek mind-egyik oklevélben túlnyomó többségben (a Százdi alapítólevél 11. századi részében kizárólag) egyrészesek. E névfajta egyedei közül a legnagyobb arányban a Garamszentbenedeki alapítólevél interpolált része tartalmaz kétrészes településneveket.

5. ábra. Az egyrészese és kétrészes településnevek aránya a vizsgált oklevelekben

A természeti nevek szerkezetét vizsgálva kiegyensúlyozottabb kép tárul elénk. A 6. ábra legfőbb tanulságait abban összegezhetjük, hogy a Tihanyi alapítólevél kivételével mindegyik forrásban az egyrészes természeti nevek többségben, de ez a fölény jobbra csak mérsékelt a kétrészesekkel szemben. Feltűnően különbözik a fő tendenciáktól egyrészt a Tihanyi alapítólevél, ahol a kétrészes természeti nevek nagyfokú dominanciáját tapasztaljuk, másrészt a Garamszentbenedeki alapítólevél mindkét kronológiai síkján, ahol viszont minden forrásnál nagyobb arányúnak mutatkozik az egyrészesesség a természeti nevek esetében. Ennek a háttérben az a körülmény is ott áll, hogy az oklevél nagy számban tartalmaz — az apátság és birtokai földrajzi helyzetéből adódóan — jövevényneveket (elsősorban szláv eredetű vízneveket), amelyek pedig a magyar helynévrendszer elemeiként minden esetben egyrészesek.

6. ábra. Az egyrészes és kétrészes természeti nevek aránya a vizsgált oklevelekben

Az 5. és 6. ábra együttes elemzése azt is jelzi egyébként, hogy míg az egyrészes természeti nevek a Garamszentbenedeki alapítólevélben képviselnek legmagasabb arányt, a településneveket tekintve pedig épp ebben az oklevélben találjuk — bármely kronológiai síkot nézzük is — a legtöbb kétrészes névformát.

Az elemzések legfontosabb tanulságaként végül arra mutathatunk rá (s ezt jól tükrözi az 5–6. ábra), hogy a 11–13. század időszakában a magyar helynévrendszer karakterét a településnevek egyrészesége határozta meg, a természeti nevek esetében viszont a két névszerkezeti modell alapvetően kiegyensúlyozott képet mutat, bár ettől vidékenként lehettek akár nagyobb mértékű eltérések is.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Második kiadás: Budapest, Tinta Kiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szalmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványa 67. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

The Onomatosystematical Study of Toponyms in the Founding Charter of Garamszentbenedek

The Founding Charter of Garamszentbenedek (1075/+1124/+1217) is one of our key linguistic records as it features close to 280 toponyms. At the same time, it is interesting linguistically also because it is an interpolated charter, which means that the 11th-century charter was expanded with such parts in the 13th century that

had not been included in the original. I have associated the toponyms found in the charter with chronological layers based on clues related to historical linguistics, settlement history and other areas, whereby one of these layers is represented by the time of writing the original charter, the 11th century, and the other with that of the interpolation, i.e., the 13th century. I analyzed the toponyms of the Founding Charter of Garamszentbenedek from an onomatosystematical perspective by linking them with chronological layers. I included 131 name forms in my study, 82 names coming from the 11th-century layer and 49 from the 13th. The significant reduction in the number of names included in the study compared to the complete toponymic corpus of the charter may be explained by several reasons. During the analysis, I disregarded the multiple appearances of the names and considered them only once. I excluded those names from the analysis the reading of which is uncertain and I did not use those names either that were recorded in the charter only in Latin.

In the analysis, I first studied the proportion of civilizational and natural names. In the case of the 11th century, I have found that this ratio was almost identical (48% civilizational, 52% natural names). However, in the case of names from the 13th century, the proportion of natural names appeared to be higher, with 39% of the names being civilizational and 61% natural. The reason for such an increase may be that in the process of interpolation the names were complemented with their boundary descriptions, and thus newer natural names were added to the charter. I also examined the proportion of single-component and two-component names in the Founding Charter. Single-component names were present in a higher proportion in both chronological layers but the dominance of single-component names had decreased somewhat by the 13th century. I also analyzed the toponyms of the Founding Charter of Garamszentbenedek from a functional-semantic perspective. I have found in the case of both chronological layers that most frequently the civilizational names were of a single-component type and they referred to the owner of the place. Names with a designating function also appeared in a significant proportion (as there are a lot of adapted names in the charter), along with names referring to people living there and the relationship of the place to other places. In the case of natural names, the highest proportion among name types was represented by hydronyms in the case of both chronological layers. Single-component names were typical in both the original and the interpolated parts of the charter in the case of natural names, but in the 13th century the proportion of two-component natural names increased significantly compared to the 11th century.

I also expanded the onomatosystematical study of the toponyms in the Founding Charter of Garamszentbenedek with the results of studies of other charters. I compared the original part of the charter with the Founding Charter of Tihany

(1055) and the 11th-century section of the Founding Charter of Százd (1067), while the results of the interpolated charter with the Tihany Census (1211) and the 13th-century section of the Founding Charter of Százd (1267). As the first step of such a comparison, I examined the proportion of natural and civilizational names in the above charters, then I compared the ratio of single-component and two-component settlement names. The comparison has shown that settlement names are most frequently of the single-component type in the examined charters, while the natural names show a slight dominance of single-component names with the exception of the Founding Charter of Tihany.

A Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynevééről*

1. A Szent István korára visszahamisított Pécsváradi oklevelet (1015), illetve II. Géza átiró oklevelét (1158) a 13. század első felében jegyezheték le, amelyhez egyéb források mellett minden bizonnyal a 11. századi Szent István-kori hiteles alapítólevelet, illetve a század végéről származó összeíró oklevelet is felhasználtak. Ezek az oklevelek (a hiteles alapítólevél, illetve az összeíró oklevél) önállóan nem, csak a hamis oklevélbe szerkesztve maradtak fenn. Emiatt nem lehetünk teljesen biztosak a létezésükben, de számos érv szól amellett, hogy a hamis oklevél kiállításakor felhasznált források között a pécsváradi apátság hiteles okmánya, illetőleg az összeíró oklevele is helyet kapott (vö. például GYÖRFFY 1969: 203, KRISTÓ 2000: 317, 320). Az alapítólevél legrégebbi szövegét, azaz a 13. századi hamis oklevelet a 15. század legelejéről fennmaradt többszörös átiratból ismerjük. Az elmondottakat figyelembe véve a Pécsváradi oklevelet a következőképpen datálhatjuk: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. (DHA. 1: 67–68).

Ahhoz, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú Pécsváradi oklevelet nyelvtörténeti forrásként felhasználhassuk, az alapítólevél szövegeit egyenként kell feltárnunk abból a szempontból, hogy az egyes elemek a 11., a 13. vagy a 15. századi kronológiai réteghez tartoznak-e inkább, azaz az eredeti hiteles oklevélben is szerepeltek már, vagy csupán a hamisítás korában, esetleg a hamis oklevél átirásának korában kerültek bele a szövegbe, illetőleg hang- és helyesírás-történeti jellegzetességeik alapján melyik század nyelvi elemei közé sorolhatjuk őket.¹

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

¹ Ha szigorúan vennénk a nyelvtörténeti szempontból lehetséges kronológiai réteg kijelölését, akkor egy negyedik, a 14. századból származó réteggel is számolnunk kellene a Pécsváradi oklevél kapcsán, a 15. század eleji átirást ugyanis megelőzte egy 14. századi (1323-as) is. Véleményem szerint azonban egy ennyire differenciált osztályozás nagyobb mértékben nehezítené meg a szövegek értékelését, mint amennyi haszonnal járna, ezért erre a negyedik rétegre nem leszek tekintettel az oklevél elemzésekor. Legfőbb célom ugyanis az, hogy meghatározzam, mely elemek tartozhatnak a forrásszegény 11. század kronológia rétegéhez, és melyeknek a lejegyzése mutat a későbbi századokra (vö. SZÓKE 2015: 24).

A Pécsváradi alapítólevél névformái közül GYÖRFFY GYÖRGY kettőt (*Sorlogys*, *Scedluc*) az ősmagyar koriak² közé sorolt (1977: 236, 1988: 21, 2001: 99). A vélhetően 11. századi formában szereplő és *Sarlós*-ként azonosítható *Sorlogys* helynevet egy korábbi tanulmányomban vizsgáltam meg (SZŐKE 2019), ezúttal pedig a másik, a *Scedluc* településnevet kívánom nyelvtörténeti módszerekkel elemezni.

A 41 települést mint adományt felsoroló Pécsváradi alapítólevél tizennyolcadikként említi a *Scedluc* nevűt: „octavdecima *Scedluc*” (DHA. 1: 74). Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájában GYÖRFFY GYÖRGY a Baranya megyét feldolgozó részben *Szedluk*³ utaló címszóval megemlíti ugyan a helyet, de azt a szomszédos Tolna megyébe lokalizálja (Gy. 1: 382).⁴ A Korai magyar helynévszótár mint a Baranya megyei Szedlec település adatát szerepelteti a *Scedluc* szórványt (KMHsz. 1: 251).

Szedluk ~ *Szedlec* település nincs sem a mai Tolna (TMFN.),⁵ sem pedig Baranya megyében (BMFN.). Baranyában találunk viszont egy *Szellő* nevű települést (vö. BMFN. 2: 255–261, FNESz. 2: 550), ami ráadásul a megyének éppen azon a részén helyezkedik el, ahová az alapítólevél birtokfelsorolása alapján a *Scedluc* névvel jelzett település is jó eséllyel lokalizálható. A mai Szellő Pécsváradtól délre, délkeletre található, ott, ahol a hamis Pécsváradi oklevélben közvetlenül *Scedluc* után említett települések (Nevegy, Szilágy, Pall, Somló) is fekszenek (DHA. 1: 74, Gy. 1. Baranya megye térképvázlata, BMFN. 2: 257). Minthogy pedig a Pécsváradi alapítólevél és az oklevelek általában a településeket nem önmagukban és véletlenszerűen, hanem birtoktömbökként veszik sorra, a *Scedluc*-ként említett helyet is Pécsváradtól délre, délkeletre célszerű keresnünk. Ezek alapján úgy tűnik, hogy GYÖRFFY GYÖRGYnek — a fentebb említettől később írott munkáiban — igaza lehet abban, hogy az oklevélbeli *Scedluc* a mai *Szellő* település nevének legkorábbi említése lehet (GYÖRFFY 1977: 236, 1988: 21, DHA. 1: 19, 2001: 99, vö. FNESz. 2: 550).

² Ehhez máris érdemes hozzáfűznünk, hogy a 15. századi átiratban ránk maradt hamis oklevélből — amelynek eredeti példánya a 13. században készült, amikor a 11. század eleji alapítólevelet, illetve a 11. század végi összeírást vélhetően bedolgozták a latin szövegbe — nyelvi szempontból semmi esetre sem lehet a honfoglalást megelőző ősmagyar korra, legfeljebb csak a 11. század elejére következtetni.

³ SÖRÖS PONGRÁC (1905: 865), GÁLLOS FERENC (1988: 45) és KISS GERGELY (1999: 51) *Szedlok* névvel utal a településre.

⁴ A kötetekhez készült egyik cédulára (ahol Baranya, Tolna és Somogy megye is szerepel kérdőjellel) ezt írta GYÖRFFY GYÖRGY: „nem lehet Szellő, mert Szántó -γ-t nem tüntet fel”. Ezúton is köszönöm Nógrády Árpád szíves segítségét, hogy megtekinthettem a településre vonatkozó cédulákat.

⁵ Az alapítólevél több Tolna megyei települést is említ, de mindegyik távol esik a szövegben a *Scedluc* néven (tizennyolcadikként) rögzítettől: Zomba harmadik településként, Szekszárd negyediként (DHA. 1: 73, 515, 505), Solyag pedig harminkilencedikként szerepel (DHA. 1: 75, 506).

A településnév további adatai: +1015/+1158//XV.: *Sedluth*, +1015/+1158//XVII.: *Sedlucz*, +1015/+1158//XVIII.: *Sedluz* (DHA. 1: 74), +1158//1403//PR.: *Scedluc* (Vat. I/4: 574), 1564: *Szelljo* (HORVÁTH–TIMÁR 1973: 77), 1710 k.: *Szehluh* (REUTER 1969–1970: 148, BMFN. 2: 255: 1716 k.), 1773 (BMFN. 2: 256), 1804 (REUTER 1969–1970: 148): *Szellő*.

2. GYÖRFFY GYÖRGY a történeti földrajz első kötetének megjelenése után közel egy évtizeddel, az Árpád-kori szolgálonépekről írt tanulmányában említi először, hogy *Szellő* falu neve talán korai szőlőtelepítésre utalhat (1972: 278). Pár évvel később a Szent István királyról írott monográfiájában fejt ki részletesen, hogy a Pécsváradi alapítólevél — itt már [*szedlük*]-ként olvasott — szórványa a mai Baranya megyei Szellő falut nevezi meg. A helynevet nem a *szél* ~ *szellő* lexémára vezeti vissza, hanem a bolgár-török eredetű *szőlő* szavunkra (vö. csuv. **šidläk* ~ **šidläy* > magy. **šidläy*, TESz., LIGETI 1986: 29), amelynek korai alakját⁶ látja megjelenni az elemzett helynévben (1977: 236, vö. 1988: 21, DHA. 1: 19, 2001: 99).

A település nevének a magyar *szél* ~ *szellő* szóból való esetlegesen felmerülő magyarázatát nyelvtörténeti és névrendszertani okokból is szinte teljes bizonyossággal elvethetjük. A levegőmozgás jelentésű *szél* szavunk csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, amely a magyar nyelvbe **šäl* ~ **šäl* alakban adaptálódhatott. A *szellő* ennek a szónak a magyarban alakult kicsinyítő képzős származéka (TESz., EWUng., WOT.). Egy, a török eredetű *szél* szóra visszavezethető helynévnek tehát nehezen képzelhető el a Pécsváradi oklevélben szereplő [*szedlük* ~ *szedluc*] formája. Nem támogatja a névnek ezt az eredeztetését az sem, hogy *szél* lexémát találunk ugyan a helynevekben, főként a nevek utótagjaként szerepelve, de ezekben a 'vminek a széle' jelentésű *szél* mint földrajzi köznév ismerhető fel: például *Nagy-szél* (1257: „hinc exit virgultum ad locum qui *Nogscel* dicitur”, OklSz. 905) és *Kender-szél* (1325: „terrorum arabilium *Kendur Zeel* nuncupatarum”, OklSz. 905). A *Szél* önmagában is megjelenik helynévként, településnévként (vö. 1327: *Zel*, Gy. 4: 297), de ebben is inkább a 'vminek a széle' jelentéstartalom tehető fel. Csak néhány névalak (vö. WOT. *szél*) esetében vetődhet fel több más lehetőség mellett a légmozgásra utaló motiváció: például a képzős formát mutató Baranya megyei *Szeles* település neve (1181: *Zeles*, Gy. 1: 397) tarthat ide (az említett nevek magyarázatához lásd még a FNESz. *Drágszél*, *Szélgyöp*, *Szélmező*, *Szélsgeszeg*, *Szélpartló*, *Temenceszél* szócikkeit).⁷

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY szerint a lexéma *szedlüh* formában adaptálódhatott a nyelvünkbe (vö. 1977: 236): *gh*-val jelölve vélhetően *γ*-re utalt, tehát bizonyára *szedlüh* átvévő alakra gondolhatott (vö. DHA. 1: 19).

⁷ Hegynevek esetében ugyanakkor légmozgásra való utalással nagyobb eséllyel kell számolnunk (vö. KISS L. 1999: 129, TÓTH V. 2001b: 64, RESZEGI 2011: 131–132): lásd például *Szeles-domb* 'huzatos hely' (HeMFN. 1: 35, KISS L. 1999: 129), *Szél-hegy* 'nagyon széljárta hely' (HeMFN. 1:

2.1. A természeti környezet egy jellemző körülményére, az ott lévő növényzetre utaló településnevek ugyanakkor gazdag elemszámú csoportját alkotják az ómagyar kori településneveknek. A mintegy 1000 ómagyar kori növénynévi alapú településnévre épülő vizsgálatában GALLASY MAGDOLNA száznál is több növény nevéet azonosította, közöttük ráadásul az *alma* és az *éger* után a *szőlő* jelenik meg a leggyakrabban településnevek lexémájaként (1989: 86–87). Korán felmerült a szakirodalomban, hogy ezeknek a neveknek a nagy része nem közvetlenül növénynévből származik, hanem egy vele alakilag azonos víznévből, azaz a *Füzes*-féle nevek esetleg egy növénynév > víznév > településnév többszörös metonímia révén jöhettek létre (vö. KNIEZSA 1943–1944/2001: 15). A víznévi előzmény azonban leginkább olyankor vethető fel, amikor a helységnevekben vízinnövények nevei fedezhetők fel (BENKŐ 1947: 260). A Baranya megyei településsel esetleg összefüggésbe hozható alapnév (tehát például víznév, hegynév vagy erdőnév) nem adathozható a forrásokból,⁸ és tekintve hogy a *szőlő* nem vízinnövény, a vizsgált településnév — amennyiben valóban a *szőlő* szóból magyarázható — feltehetőleg nem lokális viszony kifejezésére szolgál, hanem közvetlenül a település növényzetére, esetleg az ott végzett tevékenységre, a szőlőművelésre utal (vö. HOFFMANN-RÁCZ-TÓTH 2018: 331, 335).

Az egyház- és államszervezés idején a szőlőművelés egyre nagyobb teret nyert Magyarországon, jelentőségét emelte, hogy az egyházi közösségek mindennapi életéhez — például a keresztény liturgia miatt — elengedhetetlen volt a bor. Szent Benedek Regulájában azt találjuk továbbá, hogy minden bencés szerzetesnek jár naponta minimum egy hemina (három deciliter) bor (vö. SOLYOSI 1998: 17, 2012: 312). A környék természetföldrajzi viszonyairól, a szőlőművelés lehetőségeiről a hamis Pécsváradi oklevélből is szerezhetünk információt: a szolgálonépekről szóló oklevélrész például említ 110 szőlőművest⁹ („ministris, qui serviunt [...] vinitoribus CX”, DHA. 1: 72), ami azt jelzi, hogy szőlő is volt az apátság, azaz Pécsvárad környékén. Baranya megye Árpád-kori történeti földrajzi leírása is arról tájékoztat, hogy „a hegyek D-i lejtőin Pécs-Pécsvárad vonalában, Harkány és Villány, továbbá Baranyavár és Kőszeg között a szőlőművelés volt az egyik fő termelési ág” (Gy. 1: 260). A Pécsváradtól délre fekvő Szellő település

160, KISS L. 1999: 129), ahogyan más időjárási körülmények is kifejeződnek e helynévfajta egyedeiben: pl. *Árnyék-mál* (Gy. 2: 208, 310, RESZEGI 2011: 131), *Fagyos-oldal* (SZABÓ T. 1942: 12, KISS L. 1999: 129). Azt is érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy a középkori hegynevekről írt monográfiájában RESZEGI KATALIN egyetlen ide vonható, a *szél* 'légáramlat' köznévvvel kapcsolatba hozható példát sem említ (2011).

⁸ Ez még önmagában persze nem jelenti azt, hogy nem is léteztek ilyen nevű helyek, pusztán adattokkal nem tudjuk igazolni ezt a lehetőséget.

⁹ A nagyszámú szőlőműves adományozását, illetve azt, hogy a szolgálonépek felsorolása elején említik őket, GALLOS FERENC a hamisítással kapcsolja össze (2001: 123).

határában lévő nevek, illetve denotátumaik tanúsága alapján a szőlőtermelés a 20. században is virágzott a településen (*Erdő-szöllő, Ásó-szöllők ajja*, BMFN. 2: 260).¹⁰ A település egykori és mai természeti környezete egyaránt alátámasztja tehát a *Scedluc* névadat GYÖRFFY-féle, a *szőlő* közszóval összefüggő értelmezését.

2.2. A *szőlő* növénynévnek egyes vidékekről (éppen a Baranya megyével szomszédos Tolna megye déli részéről is) adatolható a település mai nevével azonos *szellő* formája is (MTsz. 2: 599, vö. WOT.).¹¹ Amennyiben az elemzett név valóban növénynévi eredetű, úgy a település mai nevében a *szőlő* közszó tájnyelvi változata fedezhető fel. MUNKÁCSI BERNÁT a *szőlő* növénynév egykori hangzásáról szólva szintén említ a mai helynévhez hasonló tájnyelvi (*szillé, szél-lé, széllő*) alakokat (1882: 60–61).

A *szőlő* közszó szócikkében a TESz. (3: 794), az EWUng. (2: 1455), illetve a WOT. (2: 818–822) sem szerepelteti a Pécsváradi oklevél adatát,¹² hanem a Garamszentbenedeki alapítólevél *Szőlős* helynevét (1075/+1124/+1217: *Sceruleus*, DHA. 1: 213, 214) idézik első előfordulásként.

A *szőlő* a csuvasos jellegű ótörök jövevényszavaink közé tartozik (BÁRCZI 1958a: 77, BENKŐ 1967: 282, ZSILINSZKY 2003: 202, GERSTNER 2018a: 252), a jelentése a mainál ('gyümölcsként fogyasztott és bor készítésére használt, ősszel érő fürtös bogyótermés') általánosabb 'bogyó' volt (vö. TESz. 3: 794, WOT. 2: 818–822). BERTA ÁRPÁD — a korai török jövevényszavainkról RÓNA-TAS ANDRÁSSal együtt készített impozáns kötet (a WOT.) munkálatai során — úgy látta, hogy a *szőlő* növénynevet nem kellően indokolt a biztos török etimológiájú szavaink közé sorolni. Véleménye szerint a legnagyobb problémát az okozza, hogy a közös eredetre visszavezetett szavak nem kétséget kizáróan mutatnak közös etimónra (2005: 73–75). Az addigi eredeztetés helyett sokkal inkább a *szőlő* belső magyar fejlemény voltát tartja elképzelhetőnek, azaz egy régi magyar *szöv, szöl, szöll* ige-ő képzős igenévi származékaként tekint rá, és a jelentését a növény szövevényes, kusza indázatára vezeti vissza (i. m. 76). A hat évvel később megjelent kézikönyvben ugyanakkor ennek a BERTA-féle elképzelésnek a szemantikai hátterét problematikusnak minősíti RÓNA-TAS ANDRÁS, s a *szőlő*-t török eredetűként veszi számba (WOT. 2: 822).

¹⁰ A 20. század második felének helynévgyűjteményét közreadó BMFN. arról tájékoztat, hogy az említett helyek mellett a környéken vannak olyan szőlőtermő vidékek is, amelyeknek a nevében ez a sajátosság nem tükröződik: pl. *Ásó-högy* (BMFN. 2: 260).

¹¹ Az Új magyar tájszótárban, illetve A magyar nyelvjárások atlaszában a *szőlő* tájnyelvi alakjai között nem szerepel a *szellő* (ÚMTsz., MNyA., vö. FKnt.).

¹² A TESz. *séd* szócikkében azonban feltűnik a Pécsváradi oklevél *Scedluc* adata is (3: 506). A téves lexikális azonosítást mutatja, hogy ezt az adatot az EWUng. szerkesztői már nem szerepeltetik a *séd* szócikkében (vö. HOLLER 2009: 23).

A magyar szót sokáig a csuvas alakból (vö. csuv. *šjrla* 'bogyó') szabályosan következő őstör. **jidlāk* ~ **yidlāk*-ra vezették vissza, és közvetlen előzményének a csuvas **šidlāk* ~ **šidlāy* alakot tekintették, amely a magyar nyelvbe **šidlāy* formában adaptálódhatott (vö. például GOMBOCZ 1907: 358, 1924: 63, HORGER 1912: 453, BÁRCZI 1958b: 104, TESz. 3: 794, LIGETI 1986: 29). A *szőlő* szónak ezt a származtatását LIGETI LAJOS a török nyelvtörténet oldaláról cáfolja, nem tartja ugyanis elképzelhetőnek azt, hogy amíg a szókezdő hang a középcsuvas normáihoz igazodott, addig a szóbelseji *d* változatlanul megőrizte volna őstörök jellegét. Az őstörök **yidlāk* szóból kiindulva a magyar *szőlő* közvetlen forrása-ként csak egy **šidlāk*, esetleg **širlāk* alakot tehetnénk fel, LIGETI szerint ezek azonban nehezen egyeztethetők össze a *szőlő* korai *Sceuleus*-féle származékadataival (vö. ehhez még GOMBOCZ 1906: 145). Megoldásként LIGETI azt javasolja, hogy a *szőlő* szót magyarázva az őstörök **yiglāk*-ból kikövetkeztethető közép-csuvas **šiyllāk* alakból induljunk ki (1986: 29, 79, 294). LIGETI elképzelését részben a WOT. szerkesztői is elfogadták: a *szőlő* lexéma előzményeként a keleti őtörök **yeglek* (> **yelek*)¹³ alakot szerepeltetik, de közvetlen előzményként a nyugati őtörök **jeley* (> **čeley*) alakot veszik fel. A magyarba adaptálódott formát pedig **šeley* (> **seley* ~ **selley*) alakban határozzák meg (2: 818–822). Korábban a TESz. a magyarba került csuvas alakként szintén a **šilāy* (esetleg **šidlāy*)¹⁴ formát rekonstruálta (3: 794), az EWUng.-ban azonban a szó közvetlen előzményeként a LIGETInél látható **šiyllāk* szerepel (2: 1455).

A WOT.-ban olvasható **šeley* alakból a korai *Sceuleus*, illetőleg *Zeuleus*-féle (további *Szőlő*, *Szőlős* adatokhoz lásd KMHsz. 1: 268, OklSz. 938–939, ÉGETŐ 1980: 74–75) származékok (vagyis a *szőlő* alapszó) szabályos hangváltozásokkal (a szóvégi *y* vokalizációjával, a diftongus monoftongizációjával, az elsőszótagi magánhangzó labializációjával) levezethetők: **šeley* > *szēlü* (vö. pl. 1193: *Celeu*, OklSz.) > *szőlő* (pl. 1210: *Sceuleus*, OklSz.). A szó belseji *dl* mássalhangzó-kapcsolat miatt a Pécsvaradi alapítólevél *Scedluc* neve viszont ebbe a hangváltozási folyamatba nem illeszthető be (még egy lehetséges [szēdlü] hangalak esetén sem).

2.3. A *Szőlős* nevek egy jelentős része vélhetően nem közvetlenül növénynevből alakult ugyan, hanem a 'szőlőművelő' jelentésű foglalkozásnévből (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 285), de oklevélbeli előfordulásait ettől függetlenül felhasználhatjuk a *szőlő* lexéma egykori alakváltozatainak a feltérképezéséhez is, hiszen a foglalkozásnév, amiből a településnevek alakultak, a növény nevéből

¹³ A WOT-ban szereplő **yeglek* a magánhangzók kivételével megegyezik a LIGETInél szereplő **yiglāk* alakkal (vö. 1986: 29, 79, 294).

¹⁴ A TESz-ben feltűnő **šilāy* szintén csak a magánhangzók tekintetében különbözik a WOT. **šeley* alakjától.

származik. GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (Gy.), illetve CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs.) című munkájának köteteit átvizsgálva azt találjuk, hogy egyedül a Bars megyei *Szölös* neve olvasható *ll-s* formában (*Sceulleus*), a többi adatban *l-t* találunk.¹⁵ A *Sceulleus* formát a Garamszentbenedeki oklevél (1075/+1124/+1217) tartalmazza két ízben.¹⁶ A *szőlő* szavunkból közvetlenül vagy közvetve alakult helyneveink között — a Pécsváradi oklevél (1015) *Scedluc* neve után — az interpolált Garamszentbenedeki oklevél hiteles 11. századi rétegéhez tartozó *Sceulleus* tekinthető az első (1075) ismert előfordulásnak. A következő hiteles, eredeti oklevélben fennmaradt¹⁷ *Szölös* adat csak a 12. század közepéről való: 1156: *Sceuleus* (Gy. 4: 471). Ezt követően a szóbelseji mássalhangzót tekintve az összes előfordulás hasonló képet mutat.

Az interpolált oklevelek hiteles részében található helynevek nyelvtörténeti forrásértékét éppúgy nehéz meghatározni, mint a hozzátoldott részben szereplőket, az interpoláció korának nyelvi sajátosságai ugyanis a kiegészített oklevélben már megtalálható nevek újbóli lejegyzésében is megmutatkozhattak (vö. SZÓKE 2015: 56–60). Az átnézett nagyszámú adat alapján azonban úgy tűnik, hogy az interpolált Garamszentbenedeki oklevél 13. századi (DHA. 1: 212) keletkezésekor (illetve a megelőző és a következő évszázadban) a *szőlő* növénynevében rövid *l* szerepelt, ezért az alapítólevél *Sceulleus* nevének lejegyzését a szóbelseji mássalhangzó tekintetében jó eséllyel köthetjük a 11. századhoz (1075). Felvetődhet tehát, hogy a *szőlő* szavunknak esetleg az *ll-s* (és nem az *l-s*) volt az elsődleges alakváltozata. A növénynevében az *l > ll* (másodlagos) nyúlása a 15. századtól kezdődően jelentkezik (OkI Sz. 938–942, KOCÁN 2020: 331–335).

A *szőlő* szavunkat tartalmazó történeti helynevek adatsorába egy *dl > ll (> l)* (1015: *Scedluc* > 1075: *Sceulleus* > 1168: *Scevevs*) változást feltételezve az elemzett név is beilleszthető (vö. GOMBOCZ 1907: 358, KARA 1912: 221, NÉMETH 1912: 452, BENKŐ 1953: 52, K. PALLÓ 1959: 250, TESZ. 3: 794). HORGER ANTAL — a Pécsváradi oklevélből, illetőleg a Garamszentbenedeki oklevélből származó példákat feltehetően nem ismerve — a 20. század elején nem kérdőjelezi meg, hogy a magyarba átkerült alak a **sīdlāy* lehetett, csak a mai *szőlő*-nek az ócsuvas etimonból való fejlődését látja problémásnak, abból ugyanis törvényszerűen *szēllő* fejlődött volna, de a legrégebbi nyelvemlékeinkben ezzel szemben

¹⁵ Ezt egyéb források (OkI Sz. 938–942, ÉGETŐ 1980: 74–75) adatai is megerősítik.

¹⁶ A Bars megyei település későbbi említéseiben viszont már szintén *l* található (SZÓKE 2015: 198). A *Sceulleus* két előfordulása közül az egyik a 11. századi oklevélben is benne lehetett, a másik viszont csak a 13. századi interpoláció során került bele a szövegbe (i. m. 44).

¹⁷ Van egy adat a 12. század első feléből is, de ez csak 15. századi többszörös átíratban maradt fenn: 1113/1246/1410: *Zoulous* (Gy. 4: 471).

szélé, szélő, szőlő formákat találunk. A *dl > ll (> l)* változást, amit e szóalak kapcsán néhány évvel korábbi munkájában még feltételezett (1909: 400), ekkor már valószínűtlennek gondolta (1912: 453).

A *dl > ll* változás a korábban említett lehetséges csuvas alakok közül a **šidläy* létjogosultságát támogathatja meg. A magyar nyelvbe adaptálódott lexéma szóvégi spiránsa a vokalizálódást követően a megelőző magánhangzóval kettőshangzót alkotva monoftongizálódott (BÁRCZI 1958b: 134, E. ABAFFY 2003: 302, GERSTNER 2018b: 113).¹⁸

A környék természeti adottságairól, illetve a helynévről mondottakat összegezve a Pécsváradi alapítólevél *Scedluc* nevét a mai Baranya megyei *Szellő*-vel azonosíthatjuk, ami a *szőlő* növénynévből származik. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a *Scedluc* név is (részben) a Pécsváradi alapítólevél 11. századi nyelvtörténeti forrásértékű elemei közé sorolható a korábban elemzett *Sorlogys*-sal együtt. A szóbeljei *dl* mellett a szó végén megjelenő mássalhangzó szintén a 11. század elejére mutat. A spiráns általános *h* jele (vö. KOROMPAY 2003: 285, 2018: 87) helyett itt az ebben a hangértékben ritkább *c* szerepel (BÁRCZI 1958b: 122).¹⁹ Valószínű ugyanakkor, hogy a *Scedluc* lejegyzése mégsem minden tekintetben a feltehető 11. századi eredeti formát tükrözi: erre mutat az *sz* hang *sc* jele vagy a spiráns előtti második szótagbeli, vélhetően *ö* hangot jelölő *u* betű is.²⁰

2.4. A Pécsváradi alapítólevél egy 17. századi és egy 18. századi átiratában az elemzett névhez igen hasonló alakok (*Sedlucz* és *Sedluz*) tűnnek fel (DHA. 1: 74), miközben a 16. században más forrásokból *Szellő* település neve már *Szelljyo* (HORVÁTH-TIMÁR 1973: 77, vö. GYÖRFFY 1972: 278). A 17. századi, illetve a 18. századi iratok előzményeül nem I. Károly 1323. évi oklevele, hanem II. András 1228. évi okmánya szolgált. Az 1220 környékén hamisított oklevelet egymástól függetlenül többen is átirták, de ezek közül az 1323. évi I. Károly-féle változat maradt fenn a legkorábbról, ezért alapvetően ezt a változatot használjuk a nyelvtörténeti elemzéseinkhez (vö. DHA. 1: 65). Az a körülmény, hogy az 1228. évi oklevelet átiró kései okmányok a névalakot szinte változtatás nélkül az alapítólevél

¹⁸ Az itt bemutatott folyamattal nem egyeztethető ugyan össze, de a *-d-* nélküli feltehető török előzmények miatt fontos megemlítenünk, hogy a tulajdonnevek körében az *ll > dl* elhasonulásos folyamatra is találunk példát: például *Villám > Vidlám* szőlőhegy (KISS L. 1995: 9, FNESz. 2: 762).

¹⁹ Az oklevél *Sorlogys* nevében *g* jelöli ezt a hangot (DHA. 1: 75, SZŐKE 2019: 94). További *c-s* jelölésmódra Anonymusnál találunk példákat: *Hulec* [Üley] (TÓTH V. 2012: 54, BÁRCZI 1958b: 111).

²⁰ A 11. századra vonatkoztatható okmányok szélesebb körű feltárása után érdemes lehet a két kor hangjelölését és -állapotát tükröző szórványok csoportjába besorolt helyneveket újra megvizsgálnunk. Nem zárható ki ugyanis, hogy bizonyos hangjelölési módokat korábban azért soroltak a későbbi századokhoz, mert a helyesírás-történeti vizsgálatokba a 11. századból csak meglehetősen csekély számú oklevelet vontak be.

általunk vizsgált szövegében megtalálható formában jegyezték le, szintén arra utalhat, hogy ez a névalak az alapítólevél egy korai változatából származik.²¹

3. Az Abaúj–Csongrád vármegyéek korai ómagyar kori névanyagát tartalmazó KMHsz. 1.-ben két *Szedlec* nevű település szerepel: az itt elemzett Baranya megyei mellett egy Abaúj megyei település²² tartozik ide (KMHsz. 1: 251). Ez utóbbinak csak a 14. század elejéről ismerjük az első adatait, ezek viszont nagy hasonlóságot mutatnak az alapítólevél névformájával: 1323, 1347: *Zedlech*, 1323/1390: *Scedluch* (Gy. 1: 144, KMHsz. 1: 251). Ez azonban csak véletlen egybeesés, mivel az etimológiai szakirodalom szerint ez az abaúji településnév egy szláv helynévre vezethető vissza (vö. pl. cseh, szlk. *Sedlice*), s a magyarba a név **Sedlce* 'kis falu, falucska' > **Sedlec* formában adaptálódhatott (TÓTH V. 2001a: 136, FNESz. 2: 538).

A szláv helynév alapja a szláv *sedlo*, *selo* 'ülés, telepedés, falu' jelentésű szó (ŠMILAUER 1970: 158–159).²³ A Baranya megye földrajzi nevei kötet a településnévnek a 18. század elejéről idézve a legrégebbi előfordulását (1716 k.: *Szehluh*) ugyancsak felveti a szláv, itt konkrétan a szerb-horvát eredet lehetőségét. Egy ilyen származtatás mellett a mai *Szellő* név a *szellő* főnévhez való hasonulás eredményeként jöhetett létre (BMFN. 2: 256).

Az alaki hasonlóság (*Scedluc* – *Scedluch*), illetve a környéken található szláv helynevek alapján (vö. például *Nógrád*, FNESz. 2: 242, *Szajk*, FNESz. 2: 512) elképzelhető ugyan, hogy a Pécsváradi alapítólevél szórványa az abaúji *Szedlec*-cel azonos etimológiai háttérrel jellemezhető, s az oklevél egy [szedluc] hangalakú nevet rögzített, úgy látom azonban, hogy jóval több érv szól e település nevének a *szőlő* növénynévből való származtatása mellett. A fentebb mondottak ezt még akkor is alátámasztják, ha a nagyszámú *Szőlős* település mellett egyébként *Szőlő* nevűt alig ismerünk. Hont megyében van például egy *Szőlő* (1324: *Zeuleu*, Gy. 3: 255), de a korábbi adatai ennek a településnek szintén *Szőlős* formájúak.²⁴

²¹ A *Sorlogys* (> *Sarlós*) név kapcsán is azt tapasztaltam, hogy a 17. és 18. századi átiratok nagyfokú hasonlóságot mutatnak az alapítólevél általunk vizsgált 15. századi változatával (vö. SZÖKE 2019: 93).

²² Ma Reste település határának helynevei között találjuk meg az egykori *Szedlec* település nevét (Gy. 1: 144).

²³ BOROVSKY SAMU (1894: 80), majd az ő nyomán VIRÁGH RÓZSA (1931: 79) több helynevet (*Szelezsán*, *Szelnica*, *Szelec*, *Szelecske*, *Szelcsák*, *Szelcsova*, *Szeleste*, *Szelestény*, *Szelistye*, *Szelény*, *Szeli*, *Szele*), köztük a *Szellő* nevet is erre a szláv szóra vezeti vissza.

²⁴ A kérdés megoldásához nem visz ugyan közelebb minket, mégis fontos szót ejtenünk arról, hogy KENYHERCZ RÓBERT a témánkba vágó névpáron mutatta be az eredeti oklevelek és átiratok közötti viszony egyik jellemző sajátosságát. A Szepes megyei *Szedlicska* nevű földterület kapcsán az egyik ártirt oklevélnek (1290/1313: *Zedlichke*) fennmaradt az eredetije (1290: *Scellyske*) is. Sokáig az eredeti 1290. évi oklevél *Szöllöské*-nek olvasott szórványát tartották helyesnek az ártirtban szereplő *Szedlicská*-val szemben. KENYHERCZ RÓBERT viszont meggyőzően bizonyítja

Az abaúji *Szedlec* és a Baranya megyei *Szellő* példája ilyen módon azt is jól mutatja, hogy a korai okleveles adatok azonos lejegyzésű formái (*Scedluch* és *Scedluc*) mögött is rejtőzhet különböző etimológiai előzmény.

4. A fent leírtak fontos tanulságaként arra kell rámutatnunk, hogy a *Scedluc* szórvány — a korábban elemzett *Sorlogys* mellett — helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt a Pécsváradi oklevél korai rétegéhez tartozik. Ezek a névalakok hang- és helyesírás-történeti szempontból (részben) a 11. század elejére (Szent István korára) mutatnak, azaz támogató érvként szolgálhatnak az 1015. évi hiteles oklevél létezése mellett is. A bizonytalan kronológiai státuszú Pécsváradi oklevél *Scedluc* adata és a Garamszentbenedeki alapítólevél *Sceulleus* szórványa jelentik tehát az itt mondottak értelmében a *szőlő* növénynévnek a legkorábbi előfordulásait.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1953. Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 37–62.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar szókészlet eredete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 259–351.
- BERTA ÁRPÁD 2005. Szőlő. In: FELFÖLDI SZABOLCS szerk. *Abhivaadana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, Szegedi Egyetem, Ökortörténeti Tanszék. 73–80.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- BOROVSKY SAMU 1894. *A honfoglalás története. A művelt közönség számára*. Budapest, Franklin Társulat.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

egyrészt azt, hogy a *Szöllőske* olvasat helyett sokkal valószínűbb a *Szelliska*, másrészt pedig azt, hogy a romlott formát ezúttal az eredeti oklevél tartalmazhatja, amelyet az átírás során felismeretek és javítottak (KENYHERCZ 2016: 22–25).

- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉGETŐ MELINDA 1980. Középkori szőlőművelésünk kérdéshez. *Ethnographia* 91: 53–78.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- I. GALLASY MAGDOLNA 1989. Növénynevi alapú régi településneveink. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 83–93.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 1988. *Fejezetek Pécsvárad történetéből.* Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 2001. Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: FÜZESI MIKLÓS szerk. *Pécsvárad.* Pécsvárad, Pécsvárad város Önkormányzata. 103–197.
- GERSTNER KÁROLY 2018a. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 249–270.
- GERSTNER KÁROLY 2018b. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1906. A bor. *Magyar Nyelv* 2: 145–152.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 357–370.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1924. Sömör. *Magyar Nyelv* 20: 60–63.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1969. A magyar egyházszerkezet kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18: 199–225.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1988. Szent István történeti kutatásunkban. In: GLATZ FERENC–KARDOS JÓZSEF szerk. *Szent István és kora.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 18–22.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2001. Szent István király és a pécsváradi apátság kapcsolata. In: FÜZESI MIKLÓS szerk. *Pécsvárad.* Pécsvárad, Pécsvárad város Önkormányzata. 97–101.
- HeMFN. I. = PELLE BÉLÁNÉ szerk. 1970. *Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125. Budapest.

- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegsyt Beatae Elizabeth* – lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében. *Magyar Nyelv 105*: 17–29.
- HORGER ANTAL 1909. Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai (Második közlemény). *Nyelvtudományi Közlemények 39*: 383–417.
- HORGER ANTAL 1912. Bolgár-török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv 8*: 446–458.
- HORVÁTH J. GYULA–TIMÁR GYÖRGY 1973. XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). In: SZITA LÁSZLÓ szerk. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei Levéltár évkönyve 1972*. Pécs, Baranya megyei Levéltár. 7–127.
- KARA FERENC 1912. Az *ll* hang történetéhez. *Magyar Nyelvőr 41*: 221–222.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 7–44.
- KISS GERGELY 1999. A Pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházi jogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században. In: HOMONNAI SAROLTA–PITI FERENC–TÓTH ILDIKÓ szerk. *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievizitikai PhD konferencia előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 49–64.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1999. Hegynevek a történelmi Magyarországon. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK. 117–132.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. *Kelet-Magyarország helynevei*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2020. *Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, Kézirat.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 279–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–98.
- KRISTÓ GYULA 2000. Szent István pécsváradi okleveléről. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk. „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 307–321.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk. 1893–1901. *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1882. Török kölcsönszók. *Magyar Nyelvőr* 11: 56–61.
- NÉMETH GYULA 1912. Nyelvünk régi török jövevényszavai. *Magyar Nyelvőr* 41: 452–455.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- K. PALLÓ MARGIT 1959. Hungaro-Tschuwaschica. *Ural-altaische Jahrbücher* 31: 239–258.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REUTER CAMILLO 1969–1970. Gyűjtés Baranya középkori településtörténeti adattárához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15: 133–154.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 1998. Szőlőművelés Magyarországon a középkorban. A honfoglalástól a 14. századig. *História* 20/5–6: 17–20.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 2012. Szőlőbirtok és oklevéladás a középkori Magyarországon. In: BARÁTH MAGDOLNA–MOLNÁR ANTAL szerk. *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár. 311–323.
- SÖRÖS PONGRÁC 1905. Pécsváradi bencés apátság. *Katolikus Szemle* 19: 862–881, 951–967.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. Kolozsvár, Minerva Nyomda.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2019. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevééről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TMFN. = VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖGH FERENC–PAPP LÁSZLÓ szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez. *Magyar Nyelvjárások* 50: 51–76.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV.* Budapestini, 1885–1891.
- VIRÁGH RÓZSA 1931. *Magyar helységnevek eredete. A magyar helynév-kutatás eredményei.* Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loan-words in Hungarian.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlettörténet. [Az ősmagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 173–203.

On the *Scedluc* Toponym of the Charter of Pécsvárad

The Charter of Pécsvárad forged for the age of St. Stephen (1015) was probably recorded in the first half of the 13th century, using the authentic 11th-century founding charter from the era of St. Stephen among other sources, along with the survey charter from the end of the century. These charters (the authentic founding charter and the survey charter) have not survived on their own, only as part of the forged charter. We know the oldest section in the founding charter, i.e., the 13th-century forged charter, from a document surviving from the 15th-century after multiple copies. We may date the Charter of Pécsvárad the following way: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.

We can use the Charter of Pécsvárad with an uncertain chronological status successfully as a source in historical linguistics if we analyze the records of the founding charter individually and in this process explore whether the specific data belong to the 11th, 13th or 15th century chronological layer of the charter, i.e., whether they had been present already in the original authentic charter, or were added only later, at the time of forgery or when the charter was copied; we also need to examine which century the linguistic elements belong to based on their historical phonological and orthographic features.

Of the toponyms in the Founding Charter of Pécsvárad listing 41 settlements as donations, in my paper I analyze the *Scedluc* name, confirming that it may be identified as *Szellő* settlement in Baranya County today and that it derives from the *szőlő* ‘grape’ plant name.

After concluding the comprehensive analysis of the name form from the perspectives of historical phonology and orthography, we have discovered several phenomena indicating the early 11th century (the age of St. Stephen). This is a significant circumstance because on the one hand it supports the existence of the authentic charter from 1015, while, on the other hand, it also means that the *Scedluc* record of the Charter of Pécsvárad represents the earliest mention known so far of the *szőlő* ‘grape’ plant name (which is a Chuvash type Old Turkic loan word; cf. Chuv. **šidläk* ~ **šidläy*).

Pannónia keleti része is karoling fennhatóság alatt állt a 9. században?

A történettudomány véleménye korábban megoszlott a címben feltett kérdésben (Cs. Sós 1973: 31). A pécsi, kaposszentjakabi és visegrádi ásatások legújabb elemzései azonban bizonyították, hogy Pannónia karoling fennhatóság alá tartozó területe lényegesen nagyobb kiterjedésű volt a korábban feltételezettnél. A fenti kérdésre így már eleve igennel válaszolhatunk. Az alábbiakban azt szeretném megvizsgálni, vannak-e erre további bizonyítékok, különösen a tekintetben, hogy a salzburgi érsekség térítési tevékenysége kiterjedt-e, illetve kiterjedhetett-e a szűkebb Balaton-környéki területeken túlra, Pannónia keleti vidékére egészen a Duna és a Dráva vonaláig. A *Conversio* 13. fejezetében találunk adalékokat arra, hogy Adalwin érsek 865-ben ezen a területen is szentelt templomokat. Ezzel összefüggésben a szöveg saját templommal rendelkező földesurat említ, akinek a neve már 850 körül kiemelt helyen szerepelt.

1. *Unzat* — név és származás

Az *Unzat* névről a legtöbb tanulmányban mindössze annyi olvasható, hogy sem germán, sem szláv névként nem azonosítható, hanem a feltételezések szerint talán avar vagy bolgár eredetű lehet. A név viselőjének elsőként WOLFRAM munkája szentel méltó figyelmet (2013).

Liupram, Salzburg érseke 850-ben *Pribina* „erődített településére” érkezett, hogy Isten anyja, Szűz Mária tiszteletére szentelje az ott emelt templomot, valamint okirattal is véglegesítse egy bizonyos *Dominicus* nevű pap *Pribina* szolgálataiba és Salzburg egyházi joghatósága alá történő átvételét. A megállapodás létrejötténél tanúként jelen volt *Pribina* kíséretének 32 tagja, akiket a *Conversio* név szerint felsorol, *Chezil*-lel, *Unzat*-tal és *Chotemir*-rel kezdődően (*Conversio* 11., WOLFRAM 2013: 74–75).¹ *Unzat* a második helyen áll, közvetlenül *Pribina* fia után.

¹ A tanúk névsorában harmadik helyen szereplő karantán fejedelem, *Chotemir* többszöri említése a *Pribiná*-val való szoros kapcsolatra enged következtetni (vö. WOLFRAM 2013: 188, MITTERAUER 1960: 691, 723).

Chezil és *Unzat* még egyszer szerepel ugyanebben a sorrendben. Cividale evangéliumos könyvében a következő bejegyzés olvasható: *Cozil*, *Uuozet* és *Margareta*.²

Unzat harmadik említése a *Conversio* 13. fejezetében található: *Liupram* utóda, *Adalwin* érsek 864 karácsonyán *Chezil* „újabbán *Mosapurc*-nak nevezett” székhelyére érkezett (*Conversio* 13., WOLFRAM 2013: 78–79), azt követően több templomot is szentelt. Ezek közül az utolsó a szent *Margareta* szűz tiszteletére épült templom *Spizzun*-ban, a szentelés pontos dátuma január 14. A rövid időtartamra tekintettel e templomszentelések csak a Balaton közelebbi környezetében lokalizálhatók.

Az ezután felsorolt templomszentelésekre későbbi időpontban került sor, ami feltételezni engedi, hogy már távolabbi területen található településekről van szó. Ezek között két olyan helység is található, *Termperch* és *Cella*, amelyet az arra utaló támpontok egész sora alapján Pannónia délkeleti részén kellene keresnünk. Erre a későbbiekben még részletesen visszatérünk. „*Termperch*-ben [*Adalwin*] szent *Lörinc* tiszteletére szentelt templomot. [...] Az azt követő időkben is felkereste a területet bémálás és prédikálás céljából, és ennek során eljutott a *Cella* nevezetű helyre is, amely *Unzat* birtoka, s ahol egy templom várt szentelésre. Ezt [a templomot] szent Péter apostolfejedelem tiszteletére szentelte fel, és saját papot is helyezett oda.”³

A *Chezil* és *Unzat* nevek közös említése nem véletlen. *Pribina* hozzátartozói-ként a 850. évi tanújegyzék élén szerepelnek, és Cividale evangéliumos könyve (vö. WOLFRAM 2013: 188) ugyanabban a sorrendben említi őket. *Chezil* *Pribina* idősebb fia, aki a morvák által meggyilkolt apját 860-ban követte a trónon. Habár *Unzat* származását és hovatarozását tekintve sehol nem találunk adatot, feltételezhető a családi kapcsolat. MITTERAUER szerint *Unzat* *Chezil* öccse lehetett. WOLFRAM azonban kételkedik ebben, mivel *Chezil* és *Unzat* első említése között 17 év telt el, így kettejük anyja aligha lehetett azonos. Amikor *Pribina* viszályba keveredett *Ratbod*-dal (a bajor „keleti tartomány” prefektusával) és a bolgárok országába menekült, magával vitte fiát, *Chezil*-t is (*Conversio* 10., WOLFRAM 2013: 72–75). A szöveg feleséget nem említ, hitvese valószínűleg már meghalt. WOLFRAM joggal feltételezi (2013: 188, 280), hogy *Unzat* *Pribina* fia lehetett egy olyan avar vagy bolgár asszonytól, akit *Pribina* a bolgároknál töltött idő alatt,

² *Adalwin* 865. január 14-én *Margaretáról* nevezett templomot szentelt *Spizzun*ban. „Kézenfekvő, hogy ebben összefüggést lássunk; lehetséges, hogy *Margareta* *Unzat* felesége, vagy a két féltestvér közelebbi rokona volt.” (MITTERAUER 1960: 723, BETHMANN 1887: 119, WOLFRAM 2013: 188).

³ E szöveghely arra enged következtetni, hogy *Adalwin* két, esetleg három alkalommal járt valamely, a Balaton vidékén kívül található területen. *Adalwin*-t valószínűleg *Unzat* hívta meg, hogy szentelje fel az arra előkészített templomot.

a harmincas években vett feleségül (Conversio 10., WOLFRAM 2013: 73). Ezt feltételezve *Unzat* az első említés idején, 850 körül legfeljebb 16 éves lehetett.

A 850-beli tanújegyzék neveinek nyelvi értelmezése (sorrendben 13 szláv, azt követően 18 germán név) összességében nem jelentett nehézséget, kivéve *Unzat* nevét.⁴ Ennek megfigjtéséhez szeretnék az alábbiakkal hozzájárulni.

A név kéttagú összetett szó, eredetét tekintve hibrid. Az utótag végső soron az iráni *zād ~ zāde* származéka. A mai irániiban a *-zāde* végződés igen gyakran előfordul tulajdonnevekben, pl. *Hassanzadeh* 'Hasszan fia'. A két alakváltozat (azonos jelentéssel) iráni jövevényszóként megtalálható a türk nyelvekben a Nyugaton beszélt oszmán-töröktől egészen a türk nyelvterület keleti részén — főként a mai kínai Xinjiang tartományban (Kínai Turkesztánban) — élő ujjurig egyrészt köznévi 'személy, (rangos) személyiség' jelentésben, másrészt tulajdonnévként is. A *-zat* írott alak a szóvégi *-t*-vel például a mai törökben és ujjuriban szabályosan jeleníti meg a szóvégi mássalhangzó zöngétlenedését, amelyre a *-de* végződésű alak esetében nem kerül sor. Az *ün* [yn]⁵ kiejtésű *Un-* előtag jelentése 'hang, hírnév, tekintély'. A név ezek szerint a következőképpen értelmezhető: *Unzat* 'hírnévvel született, hírneves' (vö. még az analóg módon képzett oszmán-török *harām-zat* 'bűnben született, fattyú' összetétellel).⁶

A dunai bolgár nyelv a nyelvtudományban leginkább elfogadott nézet szerint a türk nyelvek ogur ágához tartozik. A türk népek évszázadokon keresztül iráni kulturális hatás alatt álltak, amelyet nyelveik, többek között a dunai bolgár is tükröznek. A dunai bolgárban, amelynek elemei csekély számban maradtak fenn, magára a névre, valamint az összetétel két tagjára a források nem tartalmaznak adatot. Eddig a még egyetlen élő ogur nyelvben, a csuvasban sem találtam erre vonatkozó támpontot. Az *ü* [y] hang ugyan létezik a csuvasban, ám úgy tűnik, hogy a [z] és [ʒ] zöngés réshangok — jelenlegi ismereteink szerint — csak jövevényszavakban fordulnak elő magánhangzó előtt. A csuvas mai nyelvállapota

⁴ Azt felismerték, hogy az *Unzat* nem germán, s nem is szláv név, így valamely avar vagy török idiómából próbálták eredeztetni. Vannak szórványos értelmezési kísérletek, azonban egyik sem kielégítő. ZÖLLNER (1950: 262, 124. megj.) a nevet (tévesen *Uzant* alakban írva) a tör. *uzun* 'hosszú' jelentésű szóval hozza összefüggésbe.

⁵ Az *ü* [y] magánhangzóra az ófn.-ben nem volt külön graféma, pusztán *u*-ként jelölték. Az *Uuozet* alakváltozat az írásmód hallás utáni és írásbeli bizonytalanságát tükrözi.

⁶ STEUERWALD (1974: 974): *ün*: 1. 'hang, hangzás, kiáltás'; 2. 'hírnév, tisztesség, tekintély', a szóból képzett melléknév pedig az *ünli* 'híres, tisztelt, megbecsült, tekintélyes'; 1281. old.: *zat* 'született', *zati* 'személyhez tartozó, személyt illető'. НАДЖИП-РАХИМОВА (1968) az írásmódot (az Oroszországban szokásos módon) cirill betűkkel és (kínai szokás szerint) arab betűkkel adja meg. Az átírás az arab ábécét követi. A [зат] (a Deutsch-Morgenländische Gesellschaft [DMG] átírásában: z't) és [задә] (DMG: z'dh) írott alakok alatt pontosan ugyanaz a magyarázat szerepel, mégpedig magyarra fordítva a következő: „összetett szavak utótagjaként 'valamihez tartozó, valahol született' jelentésben”. A *-t* írásmód a szó végi mássalhangzó zöngétlen ejtésének felel meg (mint a törökben).

azonban nem azonosítható a dunai bolgáréval. Általánosságban a dunai bolgár vonatkozásában is feltételezik az iráni hatást. Amennyiben a név ogur ágból törté-
nő eredeztetése nem szolgálna konkrét támponttal, gondolhatunk arra is, hogy
valamilyen oguz-török idiómához rendeljük hozzá, ami azt is bizonyítaná, hogy
a bolgárok és/vagy avarok között oguz-török csoportok is jelen voltak.

2. A Pannónia dél-keleti részén feltételezett templomos helyek

2.1. Cella

Unzat mint saját templommal rendelkező földbirtokos szerepel a *Conversio* 13. fejezetében, 865 körül (lásd fent). Már többen megkísérelték kideríteni, hol helyezkedhetett el az *Adalwin* által felkeresett *Cella* birtok, illetve település, ahol az említett templom várt felszentelésre. Cs. Sós (1973: 35–36, térkép, 6. ábra) a *Cella* nevet egy (Mohács melletti) *Cselej*-jel hozza összefüggésbe. Az e nézetet képviselő szerző bizonyára GYÖRFFY (Gy. 1: 293) adataira támaszkodott, amikor *Cselej*-t az 1236/1239-ből származó történeti forrás alapján — „cum essemus in domo *Chelei* prope Danubium”, azaz „amikor *Chelei* házában voltunk a Duna közelében” — arra a helyre teszi, ahol a *Csele* patak a Dunába torkollik, és a *Chelei* nevet viselő személyt annak névadójának gondolja.⁷ A név *-i* végződése a településnévhez kapcsolt melléknévképző lehet, amely az egy adott településhez való tartozást jelöli; ez a település esetünkben *Csele*. E település neve a középkorban *Csele* és *Cselej* alakban váltakozva tűnik fel, ez utóbbi névforma *-j* helynévképzővel alakulhatott: a képzős és képző nélküli formák váltakozása meglehetősen gyakori volt a régiségben. A patak ugyancsak a *Csele* nevet viseli, de elnevezését valószínűleg a településről, és nem személyről kapta. A település minden valószínűség szerint a középkorban Mohácstól kb. 6 km-re északra (azaz a Dunától nem messze) létezett a mai Somberek határában a mai *Cseli*, *Cselin*, *Csalina*, *Cselefalva*, *Csellefalva*, somberekai ném. nyj. *Tschalie* [tʃa'li:] és további változatokban élő dűlőnevek által jelölt területen (vö. BMFN. 2: 188). Az *a* tőhangzójú (disszimilált) alakok német nyelvjárási átnevezésekként értelmezendők.

A *Cella* Karoling-kor előtti földrajzi név, amely a vulg. lat./rom. **cella* [ˈtʃɛla], esetleg [ˈtʃɛlə, tʃɛlːɐ] '1. a. kamra, b. pince, c. lépsejt; 2. kápolna, kis kolostor, szerzetesi cella' szóval áll kapcsolatban. A [ts] > [tʃ] a keleti neolatin nyelvekben bekövetkezett hangváltozás és [l:] > [l] a vulgáris latinban bekövetkezett rövidülés. A magyar nyelv a magánhangzó-harmónia szabályai szerint vette át a szót, azaz [a] vagy [ɐ] > [ɛ] változással, ami *Csele* [ˈtʃɛlə] alakot eredményezett.

⁷ A FNESz. a fent említett és további források alapján szláv személynévből eredezteti a *Csele(j)* helynevet.

A középkorban a szomszédos *Szebény* (korábban *Zebegény*) községhez tartozó *Zebegényföld puszta* elnevezésű földrészleten Szent Mihály főangyalról nevezett bencés kolostor állt (vö. pl. 1251/1271: t. abb-is de *Zubugun*, 1278: t. mon-i de *Zebeguen*, 1346: Grisogono abb-e mon-i B. Mychaelis archangeli de *Zebegen*, Gy. 1: 408). Jóllehet a kolostor a 14. század közepén a Dunakanyarba (Visegráddal szembe) helyezte át székhelyét és ott a *Zebegény* helynevet továbbra is viselte, feltételezhetjük, hogy az azután is fennmaradt egykori kolostorépületben egészen a mohácsi csatáig spirituális élet folyt. A török korban a kolostor volt a török őrőség székhelye.⁸ Ma már csak az alábbi képen látható rom emlékeztet rá.

1. ábra. Az egykori zebegényi (később: szebényi) bencés kolostor romja a mai Somberek határában

A mai *Csele* dülönévnek és változatainak a Karoling-korban már létező (általam a 2. jelentésváltoztatban értelmezett) *Cella* helynévből történő eredeztetése,

⁸ „Gálos Tomás házai, Báli kezében *Szeben puszta* határában a magas hűdzset (= török jogbiztosító irat) szerint kettő darab, *Gvardiján háza, palotája* a monostorban *Szeben pusztán*” (1591-ben keletkezett defter részlete, BMFN. 2: 109, Szebény). Dülönévek: *Gardianwiesen, Gardián Rétek* stb. (BMFN. 2: 188, Somberek). A szó a tör. *gardijan* 'őrőség, őr' (STEUERWALD 397) átvétele. A terület korábban Szebényhez tartozott, ma Somberekhez (BMFN. 2: 188). GYÖRFFY a romban az egykori dobokai vár maradványát feltételezi (vö. Gy. 1: 298), amire eddig nem találtam további támpontot (vö. BMFN. 2: 188). Az említett műben szereplő, adatközlőktől származó közlések szóbeli hagyományra támaszkodnak, egymástól eltérőek és részben ellentmondanak a történelmi tényeknek is.

valamint a kolostor létezése az illető helyen megerősíti annak valószínűségét, hogy ott az ókeresztény korból származó szakrális hely állt, amelyet helyreállítottak, és amelyet *Unzat* előkészített az *Adalwin* általi felszentelésre. Az lehetséges volna, hogy a különböző hosszúságú téglák és a rom maradványai egy korábbi épület bontásából származnak. Ez is azt támasztaná alá, hogy a 9. századi templom a korábbi ókeresztény örökséghez kapcsolható.⁹ Annak alapján, hogy ezen a helyen kolostort létesítettek, feltételezhető, hogy a magyar honfoglalást követően is keresztények éltek itt.

2.2. Termperch

A *Termperch* (Thermberg) helynév nem tévesztendő össze a Német Lajos frank uralkodó 860. évi salzburgi adománylevelében (D LD.102) és a későbbi császári oklevelekben előforduló *Ternperch* névvel (vö. *Tern-*: szl. *trьнь* 'tövisbokor, sövény', SCHUSTER 1989: 391). E helynév valószínűleg a Balaton vidékén kerecsendő.

A *Term-* (vs. *Tern-*) előtag is más értelmezést kíván meg. A név egybecsengése a topográfiai lelettel amellet szól, hogy *Termperch*-et a mai *Terehegy* helynévvel hozzuk összefüggésbe. *Terehegy* Baranya megyében található, 1977-ben csatolták közigazgatásilag a termálfürdőjéről ismert szomszédos Harkányhoz.

A BMFN. szerint „A község a régi időben járhatatlan ingoványok közt emelkedett. Híd nélkül bele járni lehetetlen volt, ezért némi részben biztos lakhelyet adott. A helység közepén emelkedik egy domb, melyről nem tudhatni, hogy a természet vagy emberkéz műve-é? melyen most a helység temploma áll. E domb mellett épület, fundamentumok és emberi csontok találtak. Igen hihető, hogy a régi időben erősség volt itt. A [datközlőink] sz[erint] régen Terehegy-nek is nevezték, mert jól termő vidék volt.” (2: 747, Terehegy). Az utolsó mondat igen csak naiv népetimológia, az adatközlő vagy a közlést feldolgozó személy kitalációja.

HAAS a következőképpen ír róla: „1823ban t. i. posványások kiszáritása végett gróf Batthyányi Antal, mint a ' falu ' akkori földes ura, árkokat huzatván, némelly napszámosok, kik e' posványos iszapos árkokban dolgoztak, 's már régóta

⁹ A magyarok keresztény hitre térítése után röviddel megalapították az első bencés kolostorokat az ország területén. „Habár a letelepedéskor a bencés kolostorok helyének megválasztására vonatkozóan nem voltak előírások, elmondható, hogy előszeretettel telepedtek meg olyan helyen, ahol már korábban is — akár pogány — szent hely létezett. (Szent Benedek első kolostora *Subiaco*-ban Néro elhagyott palotájában jött létre, *Montecassino* pedig korábbi pogány kultikus hely volt.) *Pannonhalmáról* azt tartja a hagyomány, hogy szent Márton imádkozott itt a ‚mons sacer‘-en és a közelben született. *Zalaváron* [*Mosaburg*] több templom és egy bazilika alapjait tárták fel. *Pécsett* [*Quinque Basilicae* > *Quinque Ecclesiae*] ilyenek az ókorból fennmaradt keresztény sírhelyek, *Szombathelyről* [*Savaria*] ugyanez elmondható.” (a pannonthalmi bencés apátság főapátja, Msgr. VÁRSZEGI ASZTRIK számomra megküldött, 2002.1.16-án kelt közlésének német fordításából).

térfájásban szenvedtek, — szembetűnőleg érezték a' fölfakadott meleg források' jótékony hatását; mely esetet ők másoknak is elbeszélvén, számosan jelentek meg a' köznépben 's használták ezen iszapos meleg vizet fürdésre. Az uraság látván az oda tolduló sokaságot, a' legbővebb forrást kitisztíttatta és fürdőszobákat állítván, közhasználatúvá tette." (1845: 333).

A helyszín felkeresésekor értesültem arról, hogy az idősök a szájhagyományból tudtak még kellemetlen kénes szagú meleg mocsarokról, amelyek télen sem fagytak be, és csak a talaj feltöltése után tűntek el. Erre az időszakra emlékeztet a nem messze található *Büdös-tó* dülő neve (BMFN. 2: 749).

A régészek longobárd fibuleletekről és avar kori sírok feltárásáról számolnak be (BÁNDI szerk. 1979: 392, 398). Ezen felül a hely nem messze fekszik egy regionális római úttól, amely a római Antianae (Kő) – Nagyharsány – Siklós – Sopianae vonalon haladt (BÁNDI szerk. 1979: 293). A meleg mocsarak között kiemelkedő domb különösen a népvándorlás bizonytalan évszázadaiban szolgálhatott ideális menedékként. Ugyanezért építtette Pribina Mosapurc várát egy mocsarakkal körülvett, s ezáltal védett magaslaton.

Az egykori lakosok számára kézenfekvő lehetett, hogy a helyet a két legfontosabb földrajzi jellemzője alapján nevezzék el; talán már a rómaiak is így tettek: **Thermarum Mons*, talán gör. **θερμόν ὄρος* (*θερμός* 'meleg', *ὄρος* 'hegy'). A *Conversio*-ban előforduló *Termpersch* ennek ófn. megfelelője volna, és elképzelhető lenne, hogy a *Conversio* írnoka lefordította a nevet. A név előfordul hibrid jövevényszóként (előtag: hangalak átvétele, utótag: tükörszó) **Teremhegy* alakban; vö. 1332: p-em hereditarium *Theremheg* vel al. nom. *Wruus* vocatam in C-u Barana (Z. 1: 399–400, Gy. 1: 353),¹⁰ 1687: *Ter hegye* (BMFN. 1: 747), 1696: *Terehegy* (BMFN. 1: 1332). A *Termpersch* vagy hasonló szóból történő származtatása egyszerű és valószínű. A *Term-* > *Terem-* magánhangzó-betoldás megfelel a magyar nyelv hangtani adaptációs szabályainak. Hasonló átvételek: fr. *berme* és ném. nyj. *perme* > m. *perem* '(út)padka';¹¹ alán > oszét *wärm* > m. *verem* 'verem, gödör, barlang' (TESz.); kfn., kném. *turn, torn* > m. *torony* (TESz.).

A *Term-* > *Terem-* hangzásbeli egybeesését nem értelmezem feltétlenül úgy, hogy a *Terem-* előtagot a népetimológia a magyar *terem* köznévvvel azonosította, melynek régebbi jelentése 'ház, otthon, palota', de ez a lehetőség sem vethető el, különösen, hogy a magyar helynevekben a *terem* lexéma egyáltalán nem volt ritka. Valószínű azonban, hogy a *Terem-* előtag később nem rendelkezett a helybeliek számára azonosítható szemantikai tartalommal, különben a további hangfejlődés nem eredményezhette volna az 1696 óta adatolt, kötött és értelmezhetetlen *Tere-* morfémát.

¹⁰ E névalak, amelyet GYÖRFFY a Palotabozsok mellé lokalizált Feloros egyszeri előfordulású névvaltozatoként említ, újabb kori adatolás híján további vizsgálatokat igényel.

¹¹ A TESz. a *perem* szót a kfn. *brēm*-ből eredezteti.

Az előtag másként — *Term-* 'terminus, határ' jelentésben — történő értelmezése kizárható, mivel ez a szó, amennyire sikerült megállapítanom, az ófn. szótárakban nem fordul elő. A *-hegy*, illetve korábbi alakban *heg* utótag (ahol az írásmód a palatalizációt nem tükrözi) a ném. 'Berg' szó megfelelője.

Szent Lőrinc patrocíniuma GYÖRFFY szerint nem ritkán római folytonosságra utal (KLEBEL 1928: 376). A helynév értelmezése alapján ugyan feltételezhető, de a régészet mindeddig nem bizonyította, hogy a helyen Karoling-kori templom vagy azt körülvevő sírkert lett volna. Szent Lőrincel mint névadóval csak a mintegy 30 km-re fekvő Szentlőrincen találkozhatunk a 13. századtól kezdődően, amely elnevezés eredetileg a templomos lovagrend kolostorának templomát jelölte. Ez a körülmény indította KLEBELT arra, hogy *Termperch*-et a Baranya megyei Szentlőrincel hozza összefüggésbe (HWb. Grenzdeutschtum 672, 114 térkép. Nyugat-Magyarország a 9. században, KLEBEL Összeállítása alapján). BOGYAY és CS. SÓS *Termperch*-et a Balaton környékén feltételezik (valószínűleg azért, mert azonosítják *Ternperch* helynévvel, amely az előzőekben kifejtettek szerint a Balaton környékén létezett).

3. Összegzés

A 9. század 60-as évei a nagy átalakulások időszakát jelentették Pannónia keleti szélén. A szomszédos Bolgár Birodalomban a lakosság nagy része már keresztény hitre tért, a Duna innenső oldalán e folyamat valószínűleg még inkább előrehaladott volt. I. Borisz bolgár uralkodó 863-ban keresztelkedett meg bizánci rítus szerint, ám nem sokkal később már Rómához fordult azzal a kéréssel, hogy küldjenek országába alkalmas papokat és püspököket. Borisz és Német Lajos tárgyaltak a morvák elleni szövetségről, ennek során Tullnban találkoztak egymással, és szóba került a keresztény hittérítés terén nyújtandó támogatás is. A salzburgi érsekség e területen kifejtendő missziós tevékenységének előfeltételeit csak a keresztény hitnek a helyi lakosság (szlávok, avarok) körében történő még nagyobb elterjedése, valamint a politika alakulása teremtette meg; Adalwin az így kínálkozó lehetőséget viszonylag rövid időtartamban használta ki térítő tevékenységre.

Azt, hogy a kereszténység nem halt ki az avar kor végére, alátámasztják a szóban forgó területen fellelt keresztény szimbólumok is (vö. TÓTH E. 2013).¹² *Pribina* szláv fejedelemsége nagyobb kiterjedésű volt, mint eddig feltételeztük, és lehetséges, hogy *Unzat* mint földbirtokos messzemenő önállósággal rendelkezett a keleti területen. Származása és neve alapján valószínűleg erősebb kapcsolata lehetett a nem szláv (avar vagy bolgár) lakosság maradványaival.

¹² A tanulmányban a szerző többek között egy Görcsönydobokáról származó korongfibulát is tárgyal, melynek képét is közli.

Irodalom

- BÁNDI GÁBOR szerk. 1979. *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs, Baranya Monográfia Sorozat.
- BETHMANN, C. L. 1887. Die Evangelienhandschrift von Cividale. *Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde* 2: 111–128.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- BOGYAY, THOMAS VON 1960. Die Kirchenorte der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung. *Südost-Forschungen* 19: 52–70.
- Conversio = lásd WOLFRAM, HERWIG 2013.
- D LD.102 = Die Urkunden der Deutschen Karolinger. Reichsinstitut für ältere deutsche Geschichtskunde. Szerk. KEHR, PAUL. – 1. = D LD = Die Urkunden Ludwigs des Deutschen. Berlin, 1934. Különösen a 102. oklevél, 147.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAAS MIHÁLY 1845. *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécsset.
- KLEBEL, ERNST 1928. Die Ostgrenze des Karolingischen Reiches. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 21: 348–380.
- MITTERAUER, MICHAEL 1960. Slawischer und bayerischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit. *Carinthia I* 150: 693–726.
- НАДЖИП, Э. Н.–РАХИМОВА, Т. Р. 1968. *Уйгурско–русский словарь*. Москва, Рипол Классик.
- SCHUSTER, ELISABETH 1989. *Die Etymologien der Niederösterreichischen Ortsnamen*. Historisches Ortsnamenbuch von Niederösterreich 8. Wien.
- CS. SÓS, ÁGNES 1973. *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- STEUERWALD, KARL 1974. *Türkisch–Deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- TÓTH ENDRE 2013. Titkos keresztények az avar korban. In: TÓTH ORSOLYA–FORISEK PÉTER szerk. *Ünnepi kötet Gesztelyi Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 203–220.
- WOLFRAM, HERWIG 2013. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*. Harmadik, alaposan átdolgozott kiadás. Ljubljana–Laibach, Hermagoras Verlag.
- ZÖLLNER, ERICH 1950. Awarisches Namensgut in Bayern und Österreich. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 58: 244–266.

Was the Eastern Part of Pannonia Also Under Carolingian Rule in the 9th Century?

Recent archaeological excavations have confirmed the formerly disputed question that during the 9th century the extensive area of Pannonia was under Carolingian rule. The paper further substantiates this finding with the examination of documents related to the missionary activities of the Archdiocese of Salzburg, thus confirming that the rule of the Carolingian Dynasty extended all the way to the Danube and Drava. In the 13th chapter of *Conversio*, we can find data that in 865 Archbishop Adalwin consecrated churches in this area as well.

In connection with this, the text mentions a squire named *Unzat* with his own church, whose name had already appeared in earlier documents as well. Publications have already established that he could be the son of Pribina, however, the origin of his name could not be explained. The paper explains the *Unzat* personal name with hybrid compounding, with the meaning 'born with fame'. The first constituent could be the Danubian Bulgarian *ün* [yn], with the *zād* ~ *zāde* second constituent attached to it, which was ultimately of Iranian origin appearing at several places in Turkic languages.

The church of *Unzat* was located on an estate called *Cella*. This name originates from the times prior to the Carolingian era, and it derives from the vulgar Latin **cella* 'chapel, monastic cell' word. By means of regular phonological changes, the name assumed the *Csele* form in Hungarian, and this name still exists today close to Szebény (formerly Zebegény) village, where a Benedictine monastery used to stand.

The place called *Temperch*, also mentioned in *Conversio*, can also be localized in Baranya County, and it can be identified with the name of *Teremhegy* settlement belonging to Harkány today. The former Latin name of this place known for its hot water springs could be **Therमारum Mons*, while *Temperch* could be its Old High German counterpart, which could be created as a result of a partial translation by a scribe (by translating the second constituent), similarly to the Hungarian *Teremhegy* name form.

Halászhelyek nevei a régi magyar nyelvben*

1. A halászhelyek kutatása kapcsán szembevetendő, hogy noha a tárgyi néprajz igen jelentős eredményeket tud felmutatni ebben a tárgykörben, a nyelvészeti ismereteink meglehetősen szűkösek a kérdésben. E sajátos kettősségre hívja fel a figyelmet HOFFMANN ISTVÁN is a Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzése során (2010: 165). A halászat anyagi kultúrájának kutatása terén említést érdemel HERMANN OTTÓ munkássága, aki *A magyar halászat* című munkájában (1887) széleskörű ismereteket nyújt halászatunk történetéről, kiemelt figyelmet szentelve a tárgyi emlékeknek és a nyelvi anyagnak egyaránt. Jelentős továbbá JANKÓ JÁNOS *A magyar halászat eredete* című kötete (1900), melyben a szerző a magyar halászat emlékeinek, tárgyainak összegyűjtése és rendezése során nagy hangsúlyt fektet a magyar, valamint a finn és orosz anyag összehasonlítására.

A magyar halászat nyelvi elemkésztetének kutatása, a halászat terminológiájának vizsgálata legkorábban MUNKÁCSI BERNÁT írásaiban jelenik meg. MUNKÁCSI A magyar népies halászat műnyelve című munkájában (1893) megállapítja, hogy a halászat műszavainak alaprésze ugor kori, első gyarapodása pedig honfoglalás előtti török hatás eredménye (1893: 172, 178, vö. BÁBA 2016: 124). Noha MUNKÁCSI eredményei fontosak a magyar halászati szókincs vizsgálata szempontjából, a későbbi kutatások megkérdőjelezik az egyes halászati műszavak általa megállapított ugor, török, német eredetét. A halászhelyeket megjelölő közszavakkal kapcsolatban BÁBA BARBARA több munkáját is megemlíthetjük: egy tanulmányában ugyanis a *vejsze* lexéma történetét, földrajzi köznévi funkcióját és korai ómagyar kori előfordulásait vizsgálja (2013), *A földrajzi köznevek térben és időben* című monográfiájában (2016) pedig önálló fejezetet szentel a halászhelyeket megjelölő *vejsze*, *tanya* és *szégye* földrajzi köznevek szótörténeti vizsgálatának.

Írásomban én magam nem a halászat terminológiájával és még csak nem is a halászhelyek földrajzi köznévi megjelöléseivel foglalkozom (a fenti írások ezeket jórészt megnyugtatóan tisztázták), hanem a korai ómagyar kor halászhelyei-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

nek tulajdonnévi elnevezéseit, azok rendszerszerű jellemzőit tárgyalom. A halászóhelyek elnevezéseinek vizsgálata kevés szakmunkában kapott helyet, közülük fontos megemlítenünk HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA közelmúltban megjelent munkáját, a Régi magyar helynévadás című kötetet (2018), amelyben a mikrotoponimák csoportján belül szólnak a szerzők a víznevekről, köztük a halászóhelyek elnevezéseiről is. A kötet idevágó fejezete elsősorban a halászóhelyek megjelölésére használt azon lexémákat tárgyalja, melyekben a halászattal kapcsolatos funkció kifejeződik, azaz — a fent is már említett — *tanya*, *vejsze* és *szégye* földrajzi közneveket, kitérve a három lexéma szóföldrajzi megoszlására is. Említést tesz továbbá a szerzőhármas a halászóhelyekre jellemző sajátos, birtoklást kifejező névtípusról is (2018: 440–442). Írásomban ennek a névfajtának a legfőbb jellemzőit igyekszem összefoglalni és részletezően bemutatni, mégpedig főképpen a korai ómagyar korra koncentrálni.

2. A korai ómagyar kor írott forrásaiban szereplő halászóhelyek neveinek alapos vizsgálata előtt célszerűnek látom áttekinteni a halászat jelentőségének alakulását a magyar történelem folyamán, különösen a középkor itt vizsgált időszakában. Ezek a körülmények ugyanis megítélésem szerint a halászóhelyekkel kapcsolatos névadási szokások megvilágítását is nem kis mértékben elősegíthetik.

A magyar népi életben a halászat a honfoglalást megelőző időkben is meghatározó szerepű volt. A halászat különböző formáit és eszközeit a magyarok az ősmagyar korban, de ezt megelőzően már az ugor együttélés idején is alkalmazhatták (E. KOVÁCS 1994: 252, *halászat*). A halászatnak mint ősfoglalkozásnak a jelenlétét többek között nyelvi adatok is bizonyítják: erre mutatnak ugyanis a halászati szókincs ugor eredetű elemei, köztük egyes halnevek: pl. *keszeg*, *őn*, *tat* (TESz., EWUng., MSzFgrE.), illetve bizonyos halászóeszközök nevei is: pl. *háló* (TESz., EWUng., MSzFgrE.). Az ősmagyar korban, a vándorlások időszakában a halászat továbbra is létfenntartó tevékenységként funkcionált. Ez idő tájt a halászat formáiban és eszközhasználatában változás következett be, ami egyfelől a törökségi népekkel való érintkezésnek köszönhető: erről tanúskodnak például a török eredetű *sóreg*, *süllő* halneveink (TESz., EWUng., WOT.). A halászati szókincs egyes elemei, mint például a *szégye*, a *tanya*, a *varsa* ugyanakkor szláv érintkezésre utalnak (GYÖRFFY 1992: 64, TESz., EWUng., KNEZSA 1974).

A Kárpát-medence adottságainak, a halászati tevékenység számára kedvező természeti környezetnek köszönhetően a halászat a letelepedés után sem veszített korábbi jelentőségéből. A halban bővelkedő vizek nagy mennyisége lehetőséget biztosított ahhoz, hogy a halászat foglalkozássá, haszonforrássá válhasson. Egy 1300-ból származó leírás szerint Magyarország halbősége Norvégia után az európai királyságok között a legkiemelkedőbb volt (BELÉNYESI 1953: 149). A honfoglalást követően az itt élő vagy később betelepült népek halászata szintén nagyban hatott a magyar halászat alakulására. Ezt a feltevést igazolják a honfoglalás utáni

szláv jövevényszavak: a *balin*, *csuka*, *galóca*, *lazac*, *pisztráng*, *tergelye* halneveink (TESz., EWUng., KNIEZSA 1974), valamint német hatásra engednek következtetni a halászati szókincs egyes elemei, így a *gob*, *ökle*, *semling* halnevek (TESz., EWUng., vö. BÁBA 2016: 125).

A honfoglalást követően egy ideig feltehetően teljes halászati szabadságról beszélhetünk. Később, a 11. századtól azonban a halászhelyek királyi adományként fordulnak elő az oklevelekben, azaz magántulajdonnak számítanak. A halászati jog a tulajdonban lévő földbirtok tartozéka volt (SZILÁGYI 2001: 119). A halászhelyek adományozását magába foglaló számos oklevél között példaként említhető a garamszentbenedeki apátság alapítólevele, mely dokumentum az I. Géza által a bencés apátság részére biztosított királyi adományokat rögzíti. I. Géza egyfelől a Garam halászatát biztosítja az apátság számára: 1075/+1124/+1217: „et nemus magnum super ripam Gran cum piscacione, quantum in terminis illius terre est”, azaz magyarul: „és egy nagy ligetet a Gran folyó partja fölött egy halászhellyel együtt, amennyire az a föld határain belül van” (SZÖKE 2015: 45, 52). Emellett a király egyéb vizeken is adományozott halászhelyeket és velük halászati jogot az apátságnak: „aquas ad piscandum, scilicet Nitra, Tarmas et Sitoua”, magyarul: „a vizeket szintén [adtam] halászás céljából, tudniillik a Nitra, Tarmas és Sitoua folyókat” (SZÖKE 2015: 45, 52), de lásd még továbbá ugyanezen oklevélben: „piscacionem in eodem Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin. In Sitouatuin dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in Danubio”, azaz magyarul: „és egy halászhelyet a Duná-n, egy Wagetuin nevű helyen. A Sitouatin nevű helyen adtam 11 háznépnyi halászt és 4 ekealja földet és egy halászhelyet a Duná-n ugyancsak a Sitouatin nevű helyen” (SZÖKE 2015: 45, 52).

A halászhelyek királyi adományozásának emlékét őrző oklevelek sorát gazdagítja a Tihanyi apátság alapítólevele is, amely több helyen említi I. András által adományozott halászhelyeket: 1055: „preter hec serui ecclesie illius cum terra & cum piscationibus quam prius cum ceteris populis possidebant ibidem pertinent”, azaz magyarul: „az egyháznak a szolgálái is ide tartoznak földjeikkel és halászhelyeikkel együtt, amelyeket korábban másokkal együtt közösen birtokoltak” (SZENTGYÖRGYI 2014: 59, 68); illetve ugyanezen oklevélben: „inter seku ueieze & uiam que ducit ad portum siue in piscationibus seu in arundinetis eidem ecclesie adpendent”, magyarul: „a seku ueieze és a révhez vezető út között található halászhelyek és nádasok is ugyanezen egyházat illetik” (SZENTGYÖRGYI 2014: 59, 68), valamint „est alius locus in eodem bolatin inter putu ueieze & knez ad sanctam pertinens ecclesiam cum suis piscationibus & arundinetis”, azaz magyarul: „van egy további terület ugyanazon bolatinon, a putu ueieze és knez között, mely a szentegyházhoz tartozik halászhelyeivel és nádasaival együtt” (SZENTGYÖRGYI 2014: 59, 68).

Még a 14. századi források is a kiváltságos réteg tulajdonaként írják le a halászóhelyeket, melyeket mindig a király adományozott egyházi vagy világi személynek, illetve világi úr egyházi személynek. Ez a birtoklási viszony figyelhető meg a halászóeszközök esetében is, melyek közül néhány (pl. a nagyvízi halászóeszköz, a nagyháló, azaz a vízaháló) meglehetősen költséges volt, így a legvirágzóbb halászóközösségek is uruk hálójával halásztak már a 13. században is. A nagyhálókat a nagybirtokok ingóságai között a legértékesebb tárgyként tartották számon. Jobbágyi tulajdonban tehát ezek az eszközök nem, csupán a kevésbé költséges és egyszerűbb szerkezeti megoldásokat igénylő szerszámok fordultak elő, mint az oklevelekben is gyakran feltűnő vejsze vagy a varsa. Tekintettel arra, hogy a halászat legfontosabb eszközei nem képezték a jobbágyok tulajdonát, az általuk használt, de nem birtokolt eszközökkel kifogott halak nagy hányadát (először az egy hetedét, majd a 14. századtól az egy harmadát) az uraságnak kellett beszolgáltatniuk. Mindössze a kisebb, értéktelenebb halak fölött rendelkezettek szabadon (BELÉNYESI 1953: 158–160).

A természetes vizeken: folyókon, mocsarakon, tavakon történő halászat mellett az egyháznak köszönhetően megjelentek a mesterséges halastavak is. A keresztény hitre térés nyomán a hal ugyanis nemcsak a hétköznapi életben jelentett nélkülözhetetlen táplálékot, hanem a fogyasztása böjtök idején is megengedett volt (BELÉNYESI 1953: 161, GYÖRFFY 1992: 64). Mindemellert a halászat jelentőségét az is növelte, hogy a nagyfolyami vizek értékes halai igen korán lényeges árucikké váltak, komoly piaci értéket jelentettek (BELÉNYESI 1953: 162).

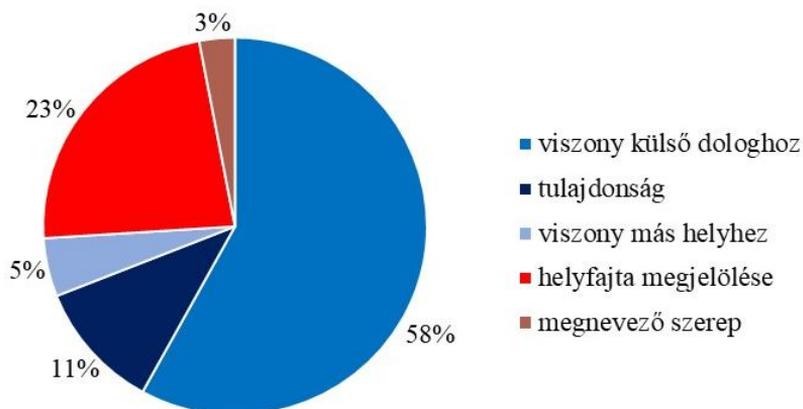
A halászat, ezáltal a halászóhelyek hétköznapi életben betöltött alapvető szerepe és gazdasági fontosságuk növekedése tetten érhető az oklevelekben is. Egyre inkább szükségessé vált a halászóhelyek birtokjogának, valamint a halastavak, halásztanyák, halászóeszközök pontos, név szerinti és területi megjelölésének dokumentálása (BELÉNYESI 1953: 160). Így például egy 1400. évi oklevélből arról értesülünk, hogy egy, a Deáki birtok zátonyszigeténél szereplő halászóhely pontos körülhatárolására volt szükség a Némái Jakab özvegye és fiai között folyó per miatt (BELÉNYESI 1953: 151). Az adományokat, birtokokat rögzítő okleveleken, a birtokpercek dokumentumain kívül fontos források továbbá a halkereskedelemről, a halak szállításáról szóló dokumentumok is. A csuka, viza és kecsége mellett több egyéb halfajtáról is említést tesz például az 1288-ból fennmaradt esztergomi vámnapló (E. KOVÁCS 1994: 252, *halászat*).

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a halászóhelyek megnevezései nagy számban adathozhatóak a középkori magyarországi oklevelekben. Az oklevelek megfogalmazói a latin *piscina*, *locus piscatura* stb. szavakkal, kifejezésekkel élnek a halászóhelyek megjelölésekor, magyarul pedig — az oklevelek latin szövegében előforduló magyar közszoói elemként — *tanya*-ként említik őket. A megjelölések különféle helyekre vonatkozhatnak: jelölhetik egy nagyobb folyó szakaszát, tavakat, vízfolyásokat, holtágakat, mocsarakat stb. (HOFFMANN 2010: 165–166).

3. A halászhelyek neveire irányuló vizsgálataimhoz a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (HA.) 1–4. köteteinek névanyagát használtam fel forrásként. Ez az adatállomány Abaúj vármegyétől Pilis megyéig tartalmaz adatokat GYÖRFY történeti földrajza (Gy.) alapján. A halászhelyek, halastavak elnevezéseinek áttekintése jelen írásomban ezért szintén e területekre terjed ki, noha szórványosan máshonnan is merítettem a helynévfajtaéhoz kapcsolható adatokat. A névállomány összeállításához két szempontot vettem figyelembe. Beemeltem egyfelől azokat az elnevezéseket, melyeket a szótársorozat az egyes nevek lokalizációjában halászhelyként határoz meg. Halászhelyek neveinek tekintetem másrészt azokat az elnevezéseket is, amelyek az oklevelek latin szövegekörnyezete alapján annak minősültek, azaz az elnevezés előtt a latin fajtajelölő elem (*piscina*, *loca piscatura* stb.) utal a halászhely jellegre. Kutatásom során összesen közel 300 korai ómagyar kori elnevezés elemzését végeztem el. Ehhez a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modellt alkalmaztam (1993/2007), amely a nevek rendszerszerű leírását a szerkezeti (funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai), illetve a történeti szinten teszi lehetővé. A továbbiakban a kategóriák megjelölésében, a fogalomhasználatban ezt a leírási keretet követem. A halászhelyek neveinek rendszertani jellemzőit a szemantikai sajátosságaikra összpontosítva mutatom be, de mintegy keresztszemponként kitérek a lexikális-morfológiai és a keletkezéstörténeti jellemzésükre is ott, ahol ez további információkat nyújt a névfajta leírásához.

4. A halászhelyek neveinek nyelvi elemzését azzal célszerű kezdenünk, hogy névszerkezeti szempontból kategorizáljuk őket. Az általam áttekintett névállományban az egyrészes és a kétrészes nevek aránya közel azonos (49%: 51%). A továbbiakban ezeket külön tárgyalva elemzem. Az analízis során nem vettem figyelembe az olyan neveket, amelyek bár a forrásokban *piscina*-ként voltak megjelölve, valamilyen szempontból bizonytalan megítélés alá estek. A Komárom megyéből adatolt *Tauznezy* (1261/1394, ÁÚO. 11: 514) vagy *Gvyllu* (1260, Gy. 3: 388, 452) halászhelyek neveit például még olvasni sem tudjuk. Más esetekben pedig a nevek lexikális azonosítása, esetleg etimológiájának felderítése akadályozta az elemzésüket.

4.1. A vizsgált névállomány megnyugtatóan azonosítható e g y r é s z e s neveinek a legnagyobb hányada (74%-a) a hely valamilyen s a j á t o s s á g á t fejezi ki. Minthogy a nevekben sokféle sajátosság megjelenhet, érdemes lehet az e körbe tartozó neveket tovább is differenciálnunk (lásd ehhez az 1. ábrát, ahol az első három kategória foglalja magába a sajátosságfunkciókat).

1. ábra. Az egyrésztes nevek szemantikai típusai

Az egyrésztes nevekben leggyakrabban valamilyen külső dologhoz, körülményhez való viszony fejeződik ki: ez a szemantikai tartalom tükröződik a néválomány egyrésztes, sajátosságjelölő neveinek 78%-ában (az összes egyrésztes név 58%-ában). Ezeknek a neveknek a körében az olyan elnevezések tűnnek fel nagy számban, amelyek a halászhely birtokosára utalnak: a sajátosságjelölő, egy névrészből álló nevek 45%-a (az összes egyrésztes név egy harmad része) írható le ezzel a szemantikai jellemzővel. A birtokosra utaló nevek mindegyike személynévből formáns nélkül, metonimikus névadással alakult. E nevek a halászhelyek elnevezései között egy sajátos és igen feltűnő névtípust képviselnek, hiszen személynévből formáns nélkül jellemzően településnevek keletkeztek a régi magyar helynévadásban, annak a korai településnév-adást meghatározó névtípusaként jelentkezve. A gyakoriságát a településnevek körében a névtípus birtoklást kifejező funkciója magyarázza, s ugyanez a funkció — abból a gazdasági és jogi szerepből adódóan, amiről írásom elején szóltam — kiemelkedően fontos tényezőként jelentkezett a halászhelyek esetében is (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 442). Így pedig az is érthető, hogy miért gyakoriak a puszta személynévvvel azonos névformák a halászhelyek nevei között. A névtípusra példaként a *Böcske* (1274>1340: *Bochke*, pisc., Gy. 1: 876, Csanád vm.; vö. 1275: *Bechke* szn., ÁSz. 100), *Buzma* (1260: *Buzma*, Gy. 3: 388, 452, Komárom vm., vö. 1256: *Buzma* szn., ÁSz. 167), *Csorna* (1254: *Churna*, pisc., Gy. 1: 716, Bodrog vm., vö. 1221/1550: *Churna* szn., ÁSz. 210),¹ *Fül* (1268/1347: *Fyul*, pisc., Gy. 3: 388, Komárom vm., vö. 1255: *Fyl* szn., ÁSz. 308), *Szaló* (1268/1347: *Solou*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm., vö. +1082: *Solou* szn., ÁSz. 724) stb. nevek említhetők.

A névadásnak alapja lehet persze további külső körülmény is, nemcsak a halászhely birtokosa. A halászhelyen vagy annak környékén jellemző növényzet

¹ A *Csorna* víznévként ugyanakkor szláv eredetű névforma is lehet.

szolgált a névadás motivációjául például a növénynevből metonimiával alakult *Borostyán* (1326/1353: *Borustyan*, pisc., Gy. 1: 731, Bodrog vm.), *Gyertyán* (1324/1412: *Garthan*, pisc., Gy. 1: 725, Bodrog vm.), *Szil* (1075/+1124/+1217: *Scilu*, pisc. DHA. 1: 205, 217, Gy. 1: 899, Csongrád vm.), illetve az -s képzővel álló *Csipkés* (1274>1340: *Chepkes*, pisc., Gy. 1: 849, Csanád vm.), *Diós* (1278: *Dyus*, pisc., Gy. 3: 39, 127, Heves vm.), *Füzes* (1268/1347: *Fuzes*, pisc. Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Gyékényes* (1326/1353: *Gekenus*, Gy. 1: 731, Bodrog vm.), *Kökényes* (1261/1394: *Kukenus*, piscat., Gy. 3: 387, 414, Komárom vm.), *Sulymos* (1075/+1124/+1217: *Sulmus*, pisc., DHA. 1. 216, Gy. 1: 893, Csongrád vm.), valamint a növénynevből -gy képzővel alakult *Nyárágy* (1193: *Narag*, pisc., Gy. 3: 316, Bodrog vm.) elnevezésekben. A halászhely környékén jellemző (részben a vízben, részben a közelében élő) állatvilágra is történhet a helynévfajta elemeiben utalás: a *Hattyas* (1320/1324: *Hothias*, pisc., Gy. 1: 314, 325, Baranya vm.), *Kárászos* (1274>1340: *Karazkos*, pisc., Gy. 1: 869, Csanád vm.), *Ludas* (1274>1340: *Ludos*, pisc., Gy. 1: 860, Csanád vm.), *Solymos* (1260: *Solumus*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Tatos* (1305/1342: *Tathus*, pisc. Gy. 1: 710, Bodrog vm.) elnevezésekben fejeződik ki ez a szemantikai tartalom, a nevek mindegyike -s képzővel alakult. A halászhely környékén feltűnő építmények is állhattak, ezek szintén szolgálhattak a névadáshoz motívumot: *Aklos* (1268/1347: *Oklus*, pisc., Gy. 3: 388, 439, Komárom vm.).

Az egyrészes nevekben további lényeges sajátosságfunkcióként jelentkezik a hely valamilyen külső vagy belső tulajdonságára utalás: a sajátosságjelölő egyrészes nevek 15%-ában (az összes egyrészes név 11%-ában) tükröződik ez a szemantikai tartalom. Minden bizonnyal a halászhely alakja szolgált a névadás motivációjául a *Kengyel* (1260: *Kengel*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.) névhez. A víz hangját utánozza a folyamatos melléknévi igenévi eredetű *Zúgó* (1272: *Zugo*, pisc., Gy. 1: 40, 111, Abaúj vm.) elnevezés, míg a *Lassú* (1338/1439: *Lasiv*, pisc., Gy. 1: 720, Bodrog vm.), *Álló* (1326: *Allov*, pisc., Z. 1: 283, Csanád vm.) névformák esetében a víz mozgása motiválhatta a névadást. A hely anyagára történik utalás az -s képzővel alakult *Agyagos* (1307: *Agiakus*, pisc., Gy. 3: 388, 402, Komárom vm.) névben, míg az *Ásvány* (1260: *Asoan*, Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.) megnevezés azt fejezi ki, hogy a halászhelyet mesterségesen, ásással alakították ki.

Kisebbszámúban találunk a halászhelyek nevei között olyan egyrészes elnevezéseket, melyek lokális természetű viszonyt, elsősorban lakott terület, település közelségét fejezik ki: a sajátosságjelölő funkciójú egyrészes neveknek mindössze 7%-a (az összes egyrészes név 5%-a) tartozik ebbe a névtípusba. Erre említhetjük példaként a Daróc településnél a Dunába torkolló *Daróca* (1212/1397/1405: *Drausa*, aqua, Gy. 1: 249, 328, Baranya vm.) nevet (ami vízfolyásként szolgált halászhelyül), ez a szemantikai tartalom tükröződik továbbá például a *Haraszt*

(1268/1347: *Horozt*, pisc., Gy. 3: 420, 458, Komárom vm.), *Körtvélyes* (1138/1329: *Kurtuelis*, viva., Gy. 1: 897, Csongrád vm.), *Kopács* (1299: t. *Kopach* [...] cum pisc. sua etiam *Kopach* vocata, Gy. 1: 328, Baranya vm.) nevekben, amelyek mindegyike településnévből metonímiával alakult. Érdekes azonban azt megjegyeznünk, hogy a példaként említett okleveles adatok nem feltétlenül arra utalnak, hogy a településen (pl. Körtvélyesen) volt egy, a település nevével megegyező elnevezésű halászhely, sokkal inkább 'Körtvélyes település halastava' jelentéstartalmat (azaz egyfajta körülírást) gyaníthatunk benne (vö. HOFFMANN 2010: 69–70). A *Kopács* név esetében olvasható (fent idézett) oklevélrészlet ugyanakkor arról tanúskodik, hogy annak az esélyét, miszerint a halászhely saját — a településsel megegyező — néven is szerepelt, nem zárhatjuk ki.

Az egyrészes nevek között szép számmal fordulnak elő *fajtajelölő* funkciójú, azaz valamely vizet jelölő földrajzi köznévvvel alakilag egybeeső elnevezések. Ezek a nevek az egyrészes nevek 23%-át teszik ki (vö. 1. ábra). E névtípusra példaként említhetők a *Morotva* (1319: *Mortua*, pisc., Gy. 1: 766, Borsod vm.), *Örém* (1268/1347: *Euren*, pisc., Gy. 3: 387, 453, Komárom vm.), *Tó* (1300: *Thou*, pisc., Gy. 1: 520, 540, Bereg vm.), *Sár* (1305/1342: *Saar*, pisc., Gy. 1: 710, Bodrog vm.), *Tanya* (1225: *Tonya*, piscat., Gy. 2: 588, Győr vm.), *Hany* (1297: *Hon*, piscat., Gy. 3: 387, 424, Komárom vm.) nevek. A hely fajtájára történik utalás a *Tanyád* (1193: *Taniad*, pisc., Gy. 3: 316, Bodrog vm.) és *Árokcs* (1261/1394: *Arukch*, piscat., Gy. 3: 387, 414, Komárom vm.) elnevezésekben is, előbbi *-d*, az utóbbi pedig *-cs* képzővel alakult.

A halászhelyek nevei között a sajátosságjelölő (74%) és a fajtajelölő (23%) nevek mellett jóval kisebb gyakorisággal fordulnak elő *megnevező* funkciójú elnevezések (vö. 1. ábra), vagyis olyan egyrészes névformák, melyeknek egyedüli funkciója a denotátumra való utalás: az egyrészes elnevezéseknek mindössze 3%-ában jelenik meg ez a szemantikai szerep. A névtípusra példaként említhetjük a szláv eredetű *Baláta* (1268/1347: *Balata*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.) nevet. E név eredeti szemantikai tartalma a magyar helynév szempontjából irreleváns, mivel — noha a *Baláta* név az átadó szláv nyelvben 'mocsár, sár, tó' jelentéssel bírt — a magyar névhasználók számára mindössze azt jelenti, hogy a halászhelynek ez a neve (vö. GYÖRFFY 2002: 38–39).

4.2. Az egyrészes nevekkel közel megegyező arányban fordulnak elő az általam elemzett névallományban a *kétrészes* nevek. Ezek legjellegzetesebb típusát az olyan elnevezések alkotják, amelyek a hely sajátosságát jelölő előtag és a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévi utótag kapcsolatából jöttek létre (azaz *S + F s z e r k e z e t t e l* írhatók le): a kétrészes nevek 93%-a ilyen szerkezetű.

Az ilyen elnevezésekben fontos szerepe van a fajtajelölő utótagnak. A halászhelyek neveiben utótagként előforduló földrajzi köznevek között igen gyakran

(47%) a *tó* lexémával találkozunk, hol jelöletlen, hol pedig jelölt struktúrában: pl. *Ásvány-tó* (1261/1271: *Asuantou*, pisc., DHA. 1: 307, Gy. 1: 896, Csongrád vm.), *Barc-tó* (1284: *Barchtou*, loc. pisc., Gy. 2: 565, 580, Győr vm.), *Büdös-tó* (1342: *Bydistou*, pisc., Z. 2: 35, Bereg vm.), *Dobor-tó* (1323: *Doborthou*, loc. piscariis, Gy. 1: 710, Bodrog vm.), *Hamis-tó* (1255: *Hamisthov*, pisc., Gy. 1: 776, Borsod vm.), *Juh-tó* (1332: *Juhtou*, pisc., Gy. 1: 900, 904, Csongrád vm.), *Kengyel-tó* (1337: *Kengeltow*, pisc., Gy. 1: 175, Arad vm.); *Halász tava* (1261/1271: *Halaztous*, pisc., DHA. 307, Gy. 1: 896, Csongrád vm.), *Csaka tava* (+1247/+1284//1572: *Chakathowa*, Gy. 1: 868, Csanád vm.), *Dézs tava* (1261/1271: *Destous*, pisc., Gy. 3: 39, 118, Heves vm.).

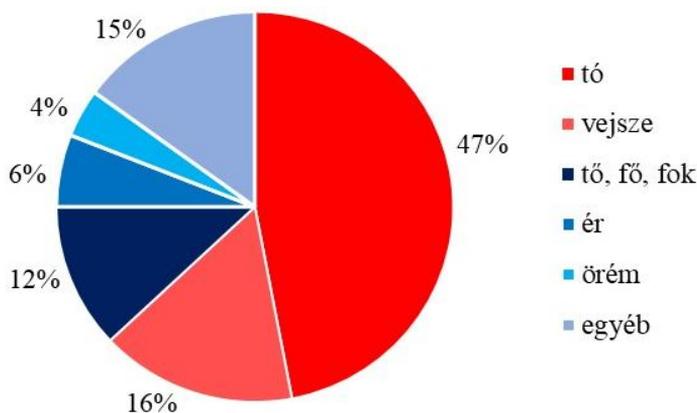
Gyakran előfordul ebben a funkcióban az eredetileg halászóeszközt jelölő *vejsze* földrajzi köznévi is (16%): pl. *Ádám-vejsze* (1261/1394: *Adam vezy*, piscat., Gy. 3: 387, 414, Komárom vm.), *Benedek-vejsze* (1283: *Benedukueyze*, pisc., Gy. 3: 388, 453, Komárom vm.), *Kolozs-vejsze* (1344: *Kolozueze*, piscat., Z. 2: 99, Bereg vm.), *Mátya-vejsze* (1260: *Mathyaveyze*, Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Orbán-vejsze* (1260: *Vrbanveyze*, Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Szele-vejsze* (1283: *Sceleueyze*, pisc., Gy. 3: 388, 453, Komárom vm.). E nevek jelölt vagy jelöletlen volta nem ítéltető meg egyértelműen, igen feltűnő viszont, hogy rendre személynévi előtaggal állnak, ami talán a jelölt birtokos jelzős struktúra mellett szólhat. Azt mindenesetre érdemes leszögezünk, hogy a halászhelyek nevei között a személynévi előtagból és a *vejsze* utótagból álló elnevezések gyakori, jellegzetes típust képviselnek.

A kétrészes nevek utótagjai közül több a víz valamely részét jelöli meg, például a *tő* 'torkolat' lexéma a *Dudvág-tő* (1260: *Duduagtu*, pisc., Gy. 3: 452, Komárom vm.), *Ér-tő* (1260: *Ertu*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Csongrád vm.), *Hév-jó-tő* (1261/1271: *Heuiotheu*, claus., Gy. 1: 736, 784, Borsod vm.) nevekben, a *fok* 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna' földrajzi köznévi az *Agár foka* (+1285/1572: *Agarfoka*, piscat., Gy. 1: 846, 866, Csanád vm.), *Netecs-tó foka* (1349: *Netechthoufuka*, pisc., A. 5: 280, Baranya vm.) nevekben, de ilyen szerepet tölt be a *fő* 'valaminek a felső része, kezdete, forrása' utótag is a *Szék-fő* (1329: *Sceefew* [ɔ: *Scecfew*], Gy. 3: 388, 440, Komárom vm.), *Vizes-fő* (1261/1394: *Wyzesfeu*, piscat., Gy. 3: 387, 414, Komárom vm.) nevekben. Az itt felsorolt lexémák az S+F szerkezetű kétrészes nevek 14%-ában fordulnak elő utótagként.

Jóval kisebb arányban (6%-ban) jelentkezik ebben a szerepben a többféle vízrajzi jelentésben élő *ér* földrajzi köznévi: ezt találjuk a *Hosszú-ér* (1075/+1124/+1217: *Hosiouer*, pisc., DHA. 1: 217, Gy. 1: 891, Csongrád vm.), *Sebes-ér* (1337: *Sebuser*, pisc., Gy. 3: 41, 69, 79, Heves vm.), *Vajas-ér* (1075/+1124/+1217: *Woioiser*, pisc., Gy. 3: 462, Komárom vm.), *Szék-ér* (1329: *Scekeer*, pisc., Gy. 3: 388, 440, Komárom vm.) nevekben. Az itt felsorolt nevek esetében is számolnunk kell azzal a jelenséggel, amire a valamely település nevével azonos néven

említett halászhelyek kapcsán utaltam: a *Hosszú-ér*, *Vajas-ér* típusú nevek is fölvetik annak a lehetőségét, hogy a 'halászhely a Hosszú-éren, Vajas-éren' típusú körülírásnak tekintsük őket. Minthogy azonban az elnevezések a 'halászhely, amit *Hosszú-ér*-nek mondanak' formában is értelmezhetőek, nem zártam ki őket a vizsgált névfajta elemei közül.

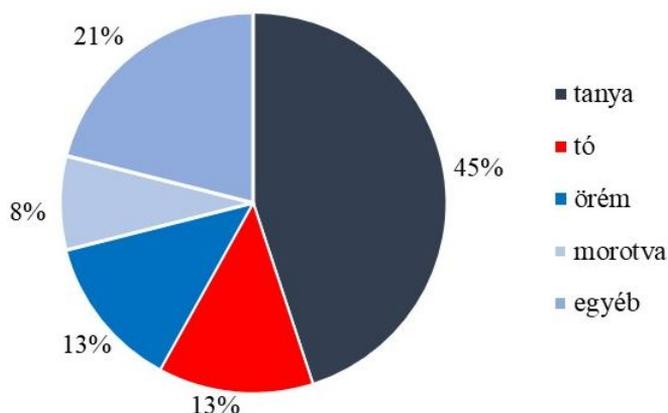
Csupán szórványosan jelenik meg utótagként a *zátony* lexéma: *Apát zátonya* (1326/1353: *Apatzatuna*, Gy. 1: 731, Bodrog vm.), *Fövényes erdő zátonya* (1261/1271: *Fueneserdeuzatona*, pisc., Gy. 3: 39, 118, Heves vm.), a halászzal szorosabb kapcsolatban álló *szégye* és a *tanya* utótag: *Tisza-szégye* (1261/1271: cum clausura *Ticie zege* vocata, Gy. 3: 128, Heves vm.), *Nomsa szégye* (1350: *Nomsazege*, loc., A. 5: 421, Abaúj vm.), *Gabrián-tanya* (1330>1409: *Gabrianthanya*, pisc., Gy. 2: 400, Fejér vm.), a *morotva* földrajzi köznév: *Sok-morotva* (1261/1271: *Suk mortua*, Gy. 3: 39, 97, Heves vm.), a *szeg* utótag: *Új-szeg* (1260: *Vysceg*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Álló-szeg* (1261/1394: *Allozeg*, piscat., Gy. 3: 387, 414, Komárom vm.), illetve az *örém* lexéma: *Mély-örém* (1261/1271: in qd. loco [...] Fozar-foka vocato, al. nom. *Meleurem* dicto, Gy. 3: 39, 117, Heves vm.), *Pongrác öréme* (+1247/+1284//1572: *Pangrachewreme*, pisc., Gy. 1: 183, Arad vm.), *Kökény-szeg öréme* (1261/1271: *Kukenzugeureme*, Gy. 3: 39, 117–118, Heves vm.). (Az egyes földrajzi köznévi utótagok gyakoriságához lásd a 2. ábrát.)

2. ábra. Földrajzi köznévi utótagok a kétrészes nevekben

A halászhelyek elnevezéseiben szereplő földrajzi köznevek között sajátos helyet foglalnak el a *tanya*, *vejsze*, *szégye* lexémák, ezek ugyanis — lévén 'halászhely' jelentésű földrajzi köznevek — közvetlenül utalnak a halászhelyekre: a *tanya* elsődleges jelentésében, a *vejsze* és *szégye* másodlagos funkcióban tölti be ezt a szerepet (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 440, részletes bemutatásukat lásd BÁBA 2016: 127–148). E lexémákkal összefüggésben igencsak feltűnő, hogy

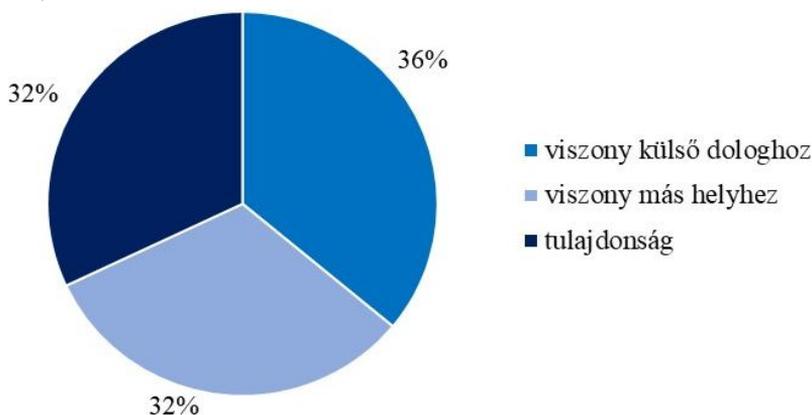
míg a *tanya* nagyon gyakran jelenik meg az oklevelekben önmagában állva halászhely megjelöléseként (lásd a 3. ábrát), kétrészes nevekben alig találjuk nyomát. Ehhez persze azt is érdemes hozzátennünk, hogy olykor nem dönthető el, vajon közsői státusban utal-e egy-egy esetben halászhelyre, mint például ebben a szövegrészben: 1330>1409: piscationibus 2 *thona* (Gy. 2: 400), vagy annak a tulajdonneveként szolgál, amint ez az alábbi szövegrészben gyanítható: 1240: piscina in Danubio [...] que vulgo *Tona* dicitur (Gy. 1: 716). A *vejsze* lexéma viszont éppen ellenkező módon viselkedik: önmagában nem helynévalkító elem, kétrészes nevekben (személynévi előtaggal) viszont gyakori névformát alkot.

3. ábra. Földrajzi köznevek egyrészes, fajtajelölő nevekben

Az általam elemzett névallomány kétrészes neveinek másik csoportja S + M s z e r k e z e t ű, azaz az ide tartozó nevek a halászhely valamely sajátosságát kifejező előtag és megnevező funkciójú utótag kapcsolatából jöttek létre. Az S+M szerkezetű nevek a kétrészes neveknek a mindössze 7%-át teszik ki. A megnevezett hely méretére utal az egyrészes helynévi utótaggal álló *Kis-Tisza* név (1075/+1124/+1217: *Kustiza*, pisc., DHA. 1: 217, Gy. 1: 891, Csongrád vm.), az egyrészes képzett helynévi utótagú *Kis-Ered* (1297: *Kysered*, pisc., Gy. 3: 387, 424, Komárom vm.) és *Kis-Dunád* (1297: *Kysdunad*, pisc., aqua, Gy. 3: 389, 420, 438, Komárom vm.), valamint a kétrészes helynévi utótaggal álló *Nagy-Hosszútó* (1261/1271: *Noghuziutou*, pisc., Gy. 3: 39, 118, Heves vm.) elnevezés. A hely viszonyított helyzetére vonatkoznak a *Kül-Sár* (1260: *Kyusar*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Bel-Sár* (1260: *Belsar*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.), *Külső-Kerek-tó* (1255: *Cusekherekthou*, pisc., Gy. 1: 776, Borsod vm.) nevek előtagjai, a hely állapotára utaló első névrésszel találkozunk a *Holt-Vajas* (1326/1353: *Holthwoyas*, pisc. Gy. 1: 731, Bodrog vm.) névben. Az említett példákban egyrészes helynév (*Sár*), kétrészes helynév (*Kerek-tó*) és egyrészes képzett helynév (*Vajas*) szerepel utótagként.

A halászhelyek neveinek előtagjaira azonban az S+M szerkezetű nevek kapcsán látottnál jóval nagyobb sokszínűség jellemző általában, ezért erre ugyancsak fontos részletesebben is kitérnünk. A kétrészes nevek sajátosságjelölő előtagjainak szemantikai szerkezete egyenletes arányban oszlik meg a hely valamilyen tulajdonságát, a hely viszonyát valamilyen külső körülményhez, illetve a hely más helyhez való viszonyát megjelenítő névadási motivációk között (lásd ehhez a 4. ábrát).

4. ábra. Sajátosságjelölő funkciók a kétrészes nevekben

A kétrészes nevek 36%-ában valamilyen külső dologhoz, körülményhez való viszony tükröződik. A legtöbb ilyen elnevezésben a hely birtokosát jelölő előtag kapcsolódik össze fajtajelölő funkciójú utótaggal, pl. *Gabrián-tanya* (1330>1409: *Gabrianthanya*, pisc., Gy. 2: 400, Fejér vm., vö. 1213/1550: *Gabrian* szn., ÁSz. 321), *Ádám-vejsze* (1261/1394: *Adam vezy*, piscat., Gy. 3: 387, 414, Komárom vm., vö. 1211/1420: *Adam* szn., ÁSz. 46), *Benedek-vejsze* (1283: *Benedukueyze*, pisc., Gy. 3: 388, 453, Komárom vm., vö. +1082: *Beneduk* szn., ÁSz. 113), *Bágya tava* (1260: *Bagatoa*, pisc., Gy. 3: 388, 452, Komárom vm., vö. 1211: *Baga* szn., ÁSz. 81), *Csaka-tó* (+1285/1572: *Chakato*, piscat., Gy. 1: 871, Csanád vm., vö. +1214/1334: *Chaka* szn., ÁSz. 176) *Izeng-tó* (1261/1323: *Izengtou*, pisc. Gy. 3: 118, Heves vm., vö. 1261/1271: *Izeng* szn., ÁSz. 440) stb. A *Juh-tó* (1332: *Juh-tou*, pisc., Gy. 1: 900, 904, Csongrád vm.) közelében pedig juhok legelhettek.

A halászhelyek neveinek harmadában (32%) a halászhely más helyhez való viszonya jelenik meg. Az előtag azt a vizet jelölheti meg, amelyen a halászhely található, ilyen lehetett például az *Örény-tó* (1332: *Ewrentou*, Gy. 1: 900, 904, Csongrád vm.), *Patak-tó* (+1247/+1284//1572: *Pothoktow*, Gy. 1: 868, 871, Csanád vm.), *Tisza-szegye* (1261/1271: *Ticie zege*, Gy. 3: 128, Heves vm.) név. Táj-rész vagy térszíni forma közelségére utalnak a *Kökény-szeg öréme* (1261/1271: *Kukenzug-eureme*, Gy. 3: 39, 117–118, Heves vm.), a *Fövényes-erdő zátonya* (1261/1323: *Feuenerdeyeczatuna*, Gy. 3: 118, Heves vm.) nevek első névrészei.

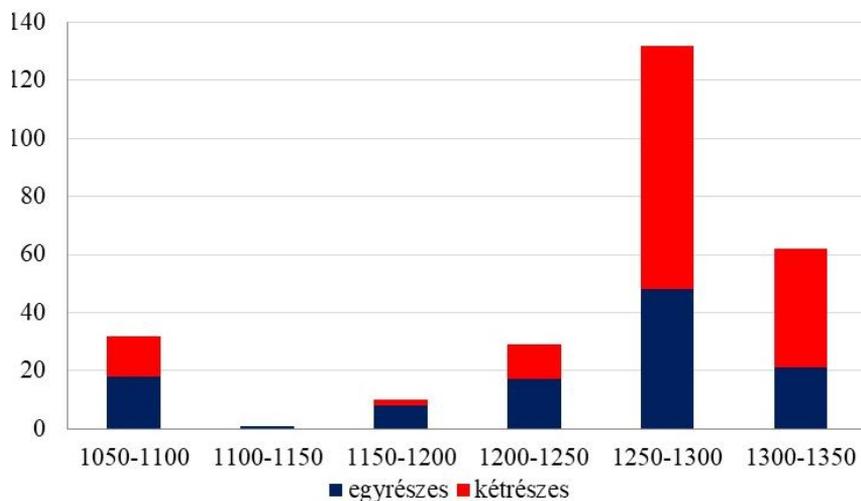
Település közelsége ugyancsak gyakori motiváció a halászhelyek neveiben: erre utaló előtaggal találkozunk az Agár és Kér határában említett halászhely, az *Agár-tó* (1337: *Agarthow*, Gy. 1: 846, Csanád vm.) nevében, továbbá a Rázsán és Szentmiklós határában lévő halastó, a *Rázsán-tó* (+1285/1572: *Rasanto*, Gy. 1: 871, Csanád vm.) elnevezésében, és talán Halász település közelségére utalhat a *Halász tava* (1261/1271: *Halasztoua*, DHA. 307, Gy. 1: 896, Csongrád vm.) név előtagja is. A halászhely viszonyított helyzete jelenik meg a *Meg-tó* (1324/1412: *Megthow*, Gy. 1: 725, Bodrog vm.), *Al-vejsze* (1297: *Olweyz*, Gy. 3: 387, 424, Komárom vm.) és *Fel-vejsze* (1297: *Fulweyz*, Gy. 3: 387, 424, Komárom vm.) nevekben, de itt említhetjük meg az *Ér töve* (1075/+1124/+1217: *Ertue*, DHA. 216, Gy. 1: 893, Csongrád vm.), *Dudvág-tő* (1260: *Duduagtu*, Gy. 3: 452, Komárom vm.), *Szék-fő* (1329: *Sceefew* [ɔ: *Scecfew*], Gy. 3: 388, 440, Komárom vm.) neveket is, amelyekben pedig az előtag által megjelölt hely részeként állnak a halászhelyek.

A kétrészes nevek ugyancsak egyharmadában (32%) a halászhely valamely tulajdonsága motiválta a névadást. A hely méretére, kiterjedésére utalnak például a *Nagy-tó* (1343: *Nogtow*, A. 4: 337, Bereg vm.), *Kis-tó* (1323: *Kystou*, Gy. 1: 710, Bodrog vm.), *Mély-örém* (1261/1271: *Meleurem*, Gy. 3: 39, 117) nevek. A *Hosszú-ér* (1075/+1124/+1217: *Hosiouer*, DHA. 217, Gy. 1: 891, Csongrád vm.), *Ágas-tó* (1336: *Agastou*, Gy. 1: 708, H. 4: 157, Iványi 4: 29, Bodrog vm.), *Kerek-tó* (1247/1252//1592: *Kerekto*, Gy. 3: 387, 418, Komárom vm.), *Kengyel-tó* (1337: *Kengeltow*, Gy. 1: 175, Arad vm.), *Horgas-tó* (1349: *Horgastho*, pisc., A. 5: 281, Baranya vm.) elnevezésekben a halászhely alakja jelenik meg. A *Horgas-tó* esetében esetleg az a lehetőség is felvethető, hogy ott horoggal halásztak, s erre utalhatott az előtagként álló *horgas* melléknév. A víz színe szolgált a névadás alapjául a *Kék-tó* (1075/+1124/+1217: *Kektou*, DHA. 1: 217, Gy. 1: 891, Csongrád vm.) és a *Fehér-tó* (1075/+1124/+1217: *Feirtou*, DHA. 1: 217, Gy. 1: 891, Csongrád vm.) nevek esetében. A hely anyagára történik utalás például a *Köves-tó* névben (1193: *Quiestou*, Gy. 3: 316, Bodrog vm.; GYÖRFFY az adatot Keve vm.-be helyezi). A víz mozgása ugyancsak feltűnő sajátossága lehet az adott helynek: a *Sebes-fok* (1324/1412: *Sebesfok*, Gy. 1: 725, Bodrog vm.), *Sebes-ér* (1337: *Sebuser*, Gy. 3: 41, 69, 79, Heves vm.) nevekben ez a szemantikai tartalom fejeződik ki. A *Hús-tó* (1329: *Hustow*, Gy. 3: 388, 440, Komárom vm.) a víz hőmérsékletére, a *Büdös-tó* (1342: *Bydistou*, Z. 2: 35, Bereg vm.) a víz kellemetlen szagára utal. A halászhelyek némelyike egyértelmű lexikális azonosíthatósága ellenére is bizonytalan szemantikai szerkezetű: csak találgatni tudunk például azzal kapcsolatban, hogy vajon mi szolgáltatta a névadás indítékát a *Hamis-tó* (1255: *Hamisthov*, Gy. 1: 776) elnevezéshez.

5. A halászhelyek elnevezéseinek szerkezeti elemzése mellett további tanulságos információkhoz juthatunk akkor is, ha a helynevek kronológiai jellemzőire,

valamint a keletkezéstörténeti kérdéseire is figyelemmel vagyunk. Ezeket a keresztzempontokat csupán röviden vonom be e helyütt az analízisbe, és mindössze néhány fontosabb tanulság megfogalmazására szorítkozom.

Az 5. ábra az egyrészes és a kétrészes nevek időbeli megoszlását ábrázolja a korai ómagyar korban. Látható, hogy a korai ómagyar korban szereplő halászóhelyek megnevezéseinek mintegy a fele a 13. század második felében tűnik fel első említésként a forrásokban. (A 11. század második felének korai kiugrása jórészt a Garamszentbenedeki alapítólevél adatainak köszönhető.)

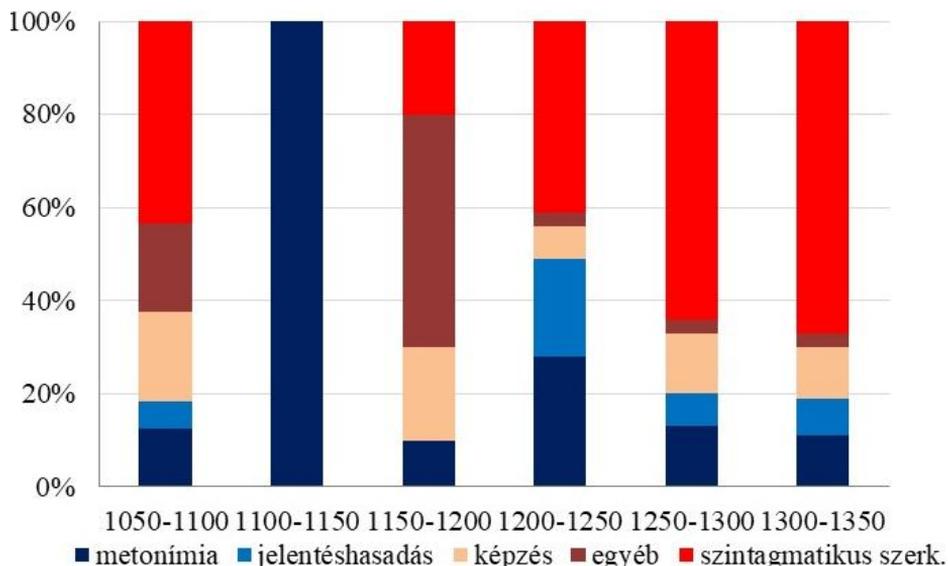

5. ábra. Az egyrészes és a kétrészes nevek feltűnésének kronológiai viszonyai

Az egyrészes és a kétrészes nevek arányának az időbeli alakulását is érdemes megvizsgálni. Az ábrán az is jól látható, hogy a korai ómagyar kor első felében az egyrészes nevek enyhe fölényét követően a kétrészes nevek arányának növekedése mutatkozik. Míg a 13. század első felében a halászóhelyek neveinek mindössze 41%-a volt kétrészes, a század második felében már a nevek 64%-a kétrészes struktúrájú. A 14. század első felében ezek aránya meghaladja a 65%-ot. Ez a folyamat jól illeszkedik a más névfajták (pl. víznevek, hegynevek, településnevek) körében megfigyelt változási tendenciához. A víznevek esetében például azt tapasztaljuk, hogy míg az Árpád-kori Ugocsa megyében a 13. században a kétrészes nevek az összes víznév 42%-át adták, a 14. században viszont már a 77%-át (KOCÁN 2017: 67).

6. A halászóhelyek elnevezéseire érdemes a névadás módja, a keletkezéstörténet szempontjából is vetnünk néhány pillantást. A keletkezéstörténeti szempontú analízis még pontosabban lehetővé teszi ugyanis az egyes névtípusok gyakoriságában bekövetkező elmozdulások nyomon követését (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 378). A 6. ábra a halászóhelyek elnevezéseinek keletkezéstörténeti

típusait, azok időbeli változását szemlélteti. A leglátványosabb változás a halászhelyek elnevezéseinek körében a szintagmatikus szerkesztés gyakoribbá válása, ami a kétrészes nevek arányának fent bemutatott növekedését eredményezte. Ezzel egyidejűleg a metonímia, a helynévképzés és különösen a jelentéshasadás, azaz az egyrészes neveket létrehozó névadási folyamatok mindinkább háttérbe szorultak az évszázadok során.

6. ábra. A keletkezéstörténeti folyamatok időbeli megoszlása

7. A halászhelyek korai ómagyar kori neveinek nyelvi elemzését azzal a gondolattal zárhatjuk le, hogy az egy-egy helynévfajtára vonatkozó rendszertani leírások nem is elsősorban önmagukban relevánsak, hanem sokkal inkább más névfajtákkal való összevetésben szolgálnak tanulságos hozadékokkal. A halászhelyek nevei önként kínálják a víznevekkel való összehasonlítást, s ebben a relációban nemcsak a hasonlóságaik, hanem az elnevezések különbségei is a felszínre kerülnek. Ilyen különbségre példaként említhetjük GYÖRFFY ERZSÉBETnek a folyóvíz-nevek nyelvi elemzése során tett egyik fő megállapítását, mely szerint e névfajta körében a személynévi metonímia periférikus névadási modellnek mutatkozik (2011: 123). A halászhelyek nevei körében viszont nagyon is produktív modellként van jelen a korai ómagyar korban. Ez pedig a névfajtának a településnevekkel való rokonságát mutatja. Ennek hátterében az áll, hogy mind a települések, mind pedig a halászhelyek esetében a korai ómagyar korban meghatározó szerepe volt a birtoklásnak, ami mindkét névfajta körében gyakran tükröződik magában a megnevezésben is.

Irodalom

- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2013. A vejsze lexéma története és korai ómagyar kori előfordulásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 43–56.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BELÉNYESY MÁRTA 1953. A halászat a XIV. században. *Ethnographia 44*: 148–165.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2002. Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások 40*: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1992. Halászat. In: GYÖRFFY ISTVÁN–VISKI KÁROLY szerk. *A magyarság néprajza 2. A magyarság tárgyi néprajza*. Hasonmás kiadás. Szekszárd, Babits Kiadó. 64–106.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HERMAN OTTÓ 1887. *A magyar halászat könyve*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Második kiadás: Budapest, Tinta Kiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JANKÓ JÁNOS 1900. *A magyar halászat eredete*. Budapest–Leipzig.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 44. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- E. KOVÁCS PÉTER 1994. *halászat*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 252.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1893. A magyar népies halászat műnyelve. *Ethnographia 4*: 165–208, 261–313.

- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei I–IV*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZILÁGYI MIKLÓS 2001. Halászat. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk. *Magyar néprajz 2. Gazdálkodás*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 104–191.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turcic. Turcic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Names of Fishing Places in Old Hungarian

In my paper I discuss the proper name denominations of the fishing places of the early Old Hungarian Era and their systemic attributes. It is conspicuous in connection with research on this toponym type that although ethnography has achieved significant results related to fishing places, our knowledge in terms of linguistics is still relatively poor.

In the first part of my essay, I provide an overview of literature on Hungarian fishing and its linguistic set of elements, as well as the names of fishing places. Then, I discuss the changes in the significance of fishing in Hungarian history as I believe that these circumstances may greatly facilitate the better understanding of name-giving traditions related to fishing places.

In the other parts of the paper I provide a linguistic analysis of names of fishing places from the Old Hungarian Era. While examining the data set compiled by myself, I completed the structural (functional-semantic and lexical-morphological) and etymological analysis of the names of fishing places from the Old Hungarian Era. I discussed the single-component and two-component names separately, primarily focusing on semantic features, but I also addressed their lexical-morphological characterization where such an approach could provide additional information for the description of the name type. I present the proportion of geographical common nouns that had played a role in the creation of the specimen of this name type in the case of both the single-component and two-component names. It is a key conclusion of the analysis that the possessive function in the names of fishing places, the use of the personal name lexemes makes up a special type, which is interesting because in the case of river names this semantic (and lexical) feature appears only very rarely.

Besides the structural analysis of the names of fishing places, I also provide an overview of the chronological features of the toponyms, as well as their

etymological attributes. I discuss how the most important name formation processes participated in the genesis of names of fishing places and what kind of shifts have taken place in this respect during the centuries. The studies have shown that the syntagmatic formation creating two-component names became an increasingly dominant name formation process and the processes creating single-component names (metonymy, toponym formation and semantic split) became less productive.

Határnevek összevető vizsgálata*

1. Az utóbbi időszakban egyre több vizsgálat igazolta, hogy területi különbségek, akár csak a nyelvi rendszerben, a helynévrendszerekben is kimutathatók. DITRÓI ESZTER a névrendszerek területi eltéréseit elsősorban a földrajzi környezet, a migráció és az idegen nyelvi környezet hatásával magyarázta (2017: 39–128). A magyar névrendszerek területi jellemzőit vizsgálva számolnunk kell azzal a körülménnyel is, hogy a nyelvterület határai közel sem esnek egybe az ország politikai határvonaláival. BENKŐ LORÁND ezt a körülményt a nyelvi elkülönülést elősegítő tényezőként említi (1957: 25). Hasonlóképpen vélekedik TOLCSVAI NAGY GÁBOR, aki szerint az 1920-ban kijelölt országhatárok, melyek nem követnek sem nyelvi, sem etnikai, sem néprajzi vagy más regionális kulturális határokat, a nyelvközösség kommunikációs hálózatát is feldarabolták, mindez pedig a nyelvi rendszerben különfejlődést eredményezett (2017: 151–154). PÉNTEK JÁNOS azonban rámutat arra, hogy a 20. századra jellemző divergens változási irányt — az 1989/1990-es fordulatnak köszönhetően — a konvergencia váltotta fel a határon túli régiók belső, illetve egymáshoz és az anyaországhoz viszonyított nyelvi változásaiban. Megszűnt az elszigeteltség, szabadabbá vált a nyelvhasználat, amihez a technika is jelentősen hozzájárult (2017: 184–185).

Noha az utóbbi időszakban feloldódott a korábban jellemző nyelvi elszigeteltség, mégis érdemes lehet a közel száz éves országhatár helynévrendszerekre gyakorolt hatását megvizsgálni. Feltételezhető ugyanis, hogy a hosszú ideig fennálló megosztottság, akár csak a nyelvben általában, a helynévrendszerekben is az elkülönülést erősítette. Írásomban ennek igazolására teszek kísérletet, mégpedig a szatmári régió határ menti településeinek összevető vizsgálata révén. A magyarországi területről a Csengeri járás két jól elkülönülő térségének 3-3 települését vizsgálom. A nyugati, Szamos menti területről Szamosbecs, Szamosangyalos és Komlódtótfalu, a járás keleti, Túr menti területéről pedig Kishódos, Nagyhódos és Garbolc névkincsét dolgoztam fel KÁLNÁSI ÁRPÁD és SEBESTYÉN ÁRPÁD gyűjtésére alapozva (1993). A romániai területről ugyancsak a Túr közelében fekvő településeket választottam, Csedreg, Kökényesd és Tamásváralfa helynévanyagát vontam vizsgálat alá, noha ez utóbbi település a folyó völgytől kissé távolabb

* A tanulmány az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

esik. Ezeknek a településeknek a névanyagát BURA LÁSZLÓ Szatmár megye helynevei című kötete (2008) alapján, illetve az általam végzett kiegészítő helynévgyűjtés eredményeit felhasználva állítottam össze. A vizsgálatba bevont térségek földrajzilag viszonylag közel fekszenek egymáshoz, illetve esetükben a névadási mintáknak gátat szabó természeti akadályokkal sem számolhatunk, ezért alkalmassak lehetnek annak a vizsgálatára, hogy a csaknem száz éve meghúzott politikai határvonal befolyásolta-e, és ha igen, miként a névrendszerek változását.

HOFFMANN ISTVÁN a névmodellekben jelentkező területi eltérések feltárásának a legeredményesebb módját az egymásnak megfelelő helynévfajták összevetésében látja. Ellenkező esetben ugyanis felmerülhet annak a veszélye, hogy a névrendszerekben mutatkozó eltérések valójában az objektumfajták megoszlásának eltéréseivel magyarázhatók (HOFFMANN 1993: 35). Ezt szem előtt tartva írásomban a névrendszerek egészében történő vizsgálata helyett mindössze a határ-résznevek vizsgálatával foglalkozom. Az alábbiakban tehát az említett három térség határneveinek funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai síkon mutatkozó eltéréseit mutatom be HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modelljét felhasználva (1993).

2. Vizsgálatom első lépéseként az egy- és a kétrészes helynévstruktúrák megoszlását tekintem át a vizsgált térségekben.

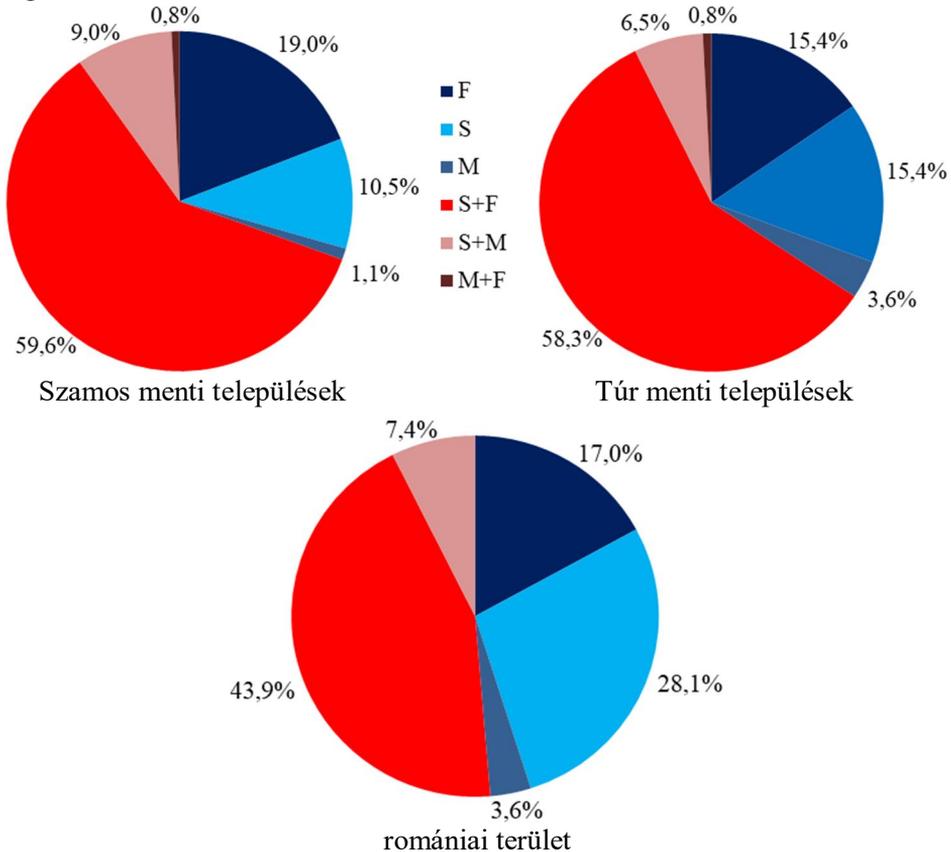
	egyrészes nevek	kétrészes nevek	összesen
Szamos menti települések	30,7%	69,3%	277
Túr menti települések	34,4%	65,6%	384
romániai települések	48,7%	51,3%	335

1. ábra. Az egy- és a kétrészes nevek aránya a vizsgált térségekben

A táblázat számarányaiból kitűnik, hogy mindhárom térségben a kétrészes nevek vannak többségben, noha e tekintetben jelentősebb, a névrendszer karakterét befolyásoló eltérésekkel is számolhatunk. Ezek a szerkezetek a magyarországi térségekben a névállományoknak a bő kétharmadát teszik ki, míg a romániai területen a neveknek alig több mint fele sorolható ide. Noha a magyarországi térségek névszerkezeti megoszlását tekintve markáns eltérések nem mutatkoznak, mégis érdemes talán megjegyezni, hogy a járás keleti peremén fekvő, Túr menti településeken az egyrészes nevek aránya valamivel magasabb. A romániai oldalon azonban az egyrészesség még erőteljesebben megjelenik. Az egyrészes neveknek a nyelvterület keleti területein jellemző nagyobb fokú gyakoriságára DITRÓI ESZTER is rámutatott a Veszprémi járás, a Fehérgyarmati járás és a csíki térség helyneveinek összevető vizsgálata során (2017: 46), illetve magam is ezt a tendenciát tapasztaltam az egykori Szatmár vármegye folyóvízneveinek névszerkezeti elemzésekor (2019: 53). Az említett összefüggést DITRÓI ESZTER egymástól több száz kilométerre fekvő térségek névrendszereinek összevetése révén mutatta ki, az

általam vizsgált szatmári névanyag azonban arról tanúskodik, hogy mindez kisebb léptékben is érvényesül, azaz az egyrészességnek a keleti területeken mutatkozó nagyobb gyakorisága az egymáshoz közel fekvő, csaknem szomszédos térségek esetében is jól kirajzolódik.

Az egy- és a kétrészes névszerkezeteket a bennük kifejeződő szemantikai tartalom alapján további csoportokra oszthatjuk. A név, illetve a névrész megjelölheti a hely fajtáját vagy annak valamilyen sajátosságát, azaz beszélhetünk fajtajelölő (F), illetve sajátosságot kifejező (S) névrészfunkciókról. Egyes nevek azonban nem utalnak a hely jellegzetességére, hanem pusztán megnevezik azt, ezek a megnevező funkciójú (M) helynevek. Az egyrészses helynevekben bármelyik funkció megjelenhet, a kétrészes nevek esetében pedig háromféle kapcsolódási forma lehetséges: beszélhetünk S+F (*Almási-szeg*), S+M (*Kis-Rekesz*) és M+F (*Tőgyő-dűlő*) szerkezetű kétrészes nevekről (vö. HOFFMANN 1993: 53–54). A 2. ábra diagramjai ezeknek a struktúráknak a megoszlását mutatják be a vizsgált régiókban.

2. ábra. A szemantikai szerkezetek megoszlása a három régióban

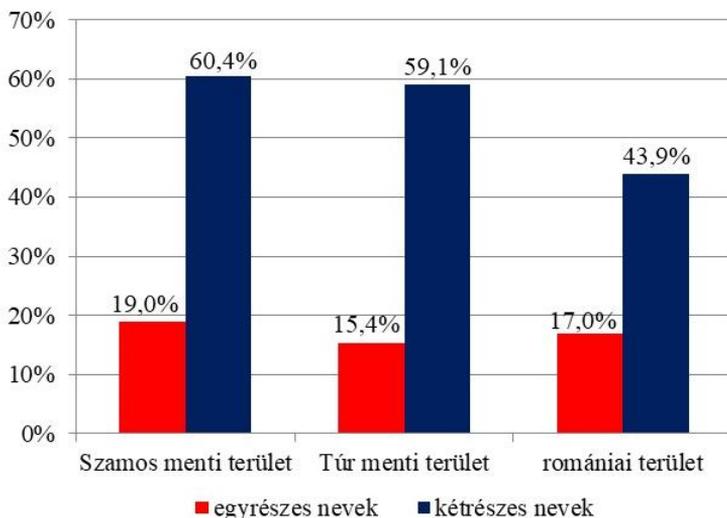
Az említett szemantikai szerkezetek a magyarországi településeken hasonló megoszlást mutatnak, míg a romániai térségben nagyobb eltérésekkel számolhatunk. Az egyrészes nevek körében a fajtajelölő funkció gyakorisága mindhárom területen hasonló, az S funkciójú nevek arányát tekintve azonban különbségek mutatkoznak. A Szamos mentén 10%, a Túr mentén 15% körüli értéket láthatunk, a határon túli területen azonban jóval magasabb, 28% fölötti arányban jelenik meg ez a struktúra. A megnevező funkció mindhárom térség névanyagában periférikus helyzetű. A kétrészes nevek közül az S+F szemantikai struktúra messze a legjellemzőbb, míg az S+M, illetve főleg az M+F szerkezet a neveknek igen kis hányadában jelenik meg.

Noha a magyarországi területek hasonlósága a névszerkezeti megoszlás tekintetében jól kivehető, fontos megjegyezni, hogy a Túr menti terület átmenetisége is kirajzolódni látszik, azaz az itt megjelenő arányok valamelyest a romániai terület értékeihez közelítenek. Ez az átmenetiség a sajátosságjelölő egyrészes neveket tekintve a legszembetűnőbb.

3. A vizsgált névrendszerek eltérései a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetek terén egyaránt megnyilvánulhatnak, így az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a különböző területeken milyen szemantikai szerkezetek jelentkeznek, illetve hogy ezek milyen nyelvi eszközökkel fejeződnek ki a helynevekben.

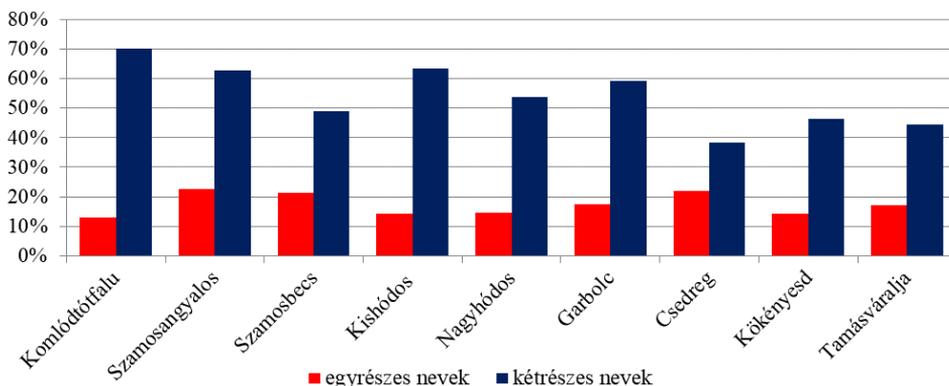
3.1. A fajtajelölő funkciónak mind az egy-, mind pedig a kétrészes nevek esetében kiemelt jelentősége van, ugyanis ez a névfunkció a magyarországi területeken átlagosan a neveknek kb. háromnegyedében, a romániai térségben pedig kétharmadában van jelen. A hely fajtajának megjelölésére földrajzi köznevek alkalmazása (HOFFMANN 1993: 47). A földrajzi köznévi lexémát tartalmazó egyrészes és kétrészes nevek térségenkénti arányát a 3. ábra szemlélteti. A százalékos gyakoriságok meghatározásánál az adott település vagy térség teljes határnévállományát veszem alapul, azt tekintem tehát 100%-nak.

Az ábrán jól látható, hogy a kétrészes, földrajzi köznevet tartalmazó nevek aránya a magyarországi térségekben közel azonos, 60% körüli értéken áll, ezzel szemben a romániai területen alacsonyabb, 43%-os gyakoriság jellemző. Mindez nem lehet meglepő, hiszen a névszerkezeti áttekintésből láthattuk, hogy ezen a területen eleve alacsonyabb a kétrészes nevek aránya.

3. ábra. A földrajzi köznevet tartalmazó egy- és kétrészes nevek aránya a három térségben

Az egyrészes földrajzi köznévi szerkezetek aránya hasonló a vizsgált térségekben, azonban érdemes ezek településenkénti megoszlását is áttekinteni (ezt a 4. ábra mutatja).

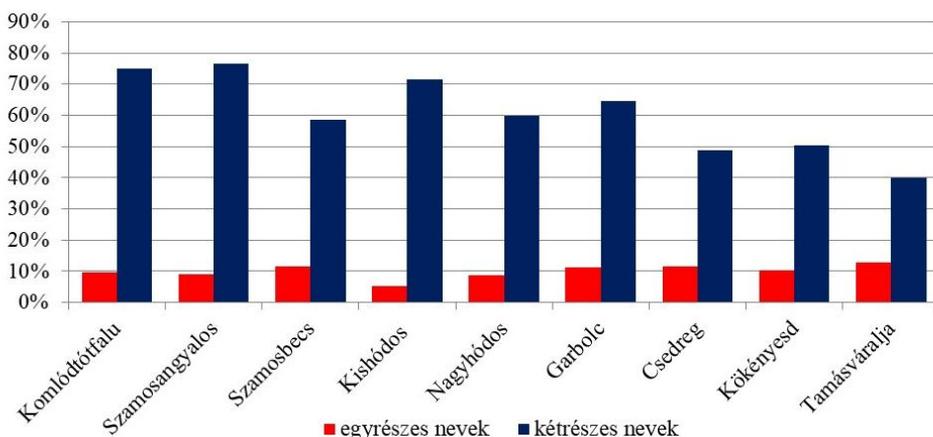
4. ábra. A földrajzi köznevet tartalmazó nevek településenkénti megoszlása

Noha ebből a szempontból markáns eltérések nem láthatók, mégis érdemes kiemelni, hogy a Szamos menti települések közül Szamosangyaloson és Szamosbecsen relatíve magas, 20% fölötti az egyrészes földrajzi köznévi szerkezetek aránya, míg Komlódtótfalu esetében ez az arány alig több mint 10%. Ez az eltérés talán nem független attól a körülménytől, hogy Szamosangyalos és Szamosbecs fajtajelölő egyrészes nevei között nagy számban fordulnak elő összetett földrajzi köznevek (pl. *Szőlőskert*, *Ökörlegelő*, *Disznólegelő* stb.), míg Komlódtótfalu esetében alig

találunk erre példát. Ez utóbbi településen azonban magasabb a fajtajelölő utótaggal álló kétrészes nevek aránya, itt tehát a névadók összetett földrajzi köznevek helyett a kétrészes névszerkezeteket részesítik előnyben. Hasonló a helyzet a határon túli települések esetében is: Csedreg névanyagában a fajtajelölő egyrészes nevek nagyobb arányban fordulnak elő, mint a szomszédos településeken, ez pedig szintén az összetett földrajzi köznevek gyakoribb használatával állhat összefüggésben.

Az összetett földrajzi köznevekből alakult helynevek esetében azonban kétséges, hogy ezeket valóban egyrészes neveknek kell-e tekintenünk. HOFFMANN ISTVÁN a Helynevek nyelvi elemzése című munkájában a jelentéshasadással keletkezett nevek között tárgyalja ezt a szócsoportot, kiemelve, hogy speciálisabb jelentésük miatt válnak alkalmassá a tulajdonnévi szerepre. Megjegyzi azonban azt is, hogy a névtudat ezeket kétrészes névnek tekinti (1993: 96). PÓCZOS RITA az ide sorolható névadokat a nyelvi környezetüket figyelembe véve vizsgálta, a kapott eredmények pedig többnyire a kétrészség mellett szólnak: ezeknek a helyneveknek ugyanis gyakran olyan szinonimáik vannak, melyek utótagjukban megegyeznek, előtagjuk viszont a helynek valamely más sajátosságát fejezik ki, pl. *Vásár/tér ~ Kocsmai/tér* (2010: 59).

Mindezek fényében az ilyen típusú nevet inkább kétrészes S+F szerkezetű neveknek tekinthetjük. Amennyiben így járunk el, a földrajzi köznévi szerkezetek megoszlása terén az általam vizsgált térségben jóval kiegyenlítettebb képet láthatunk. Ezt szemlélteti az 5. ábra.

5. ábra. A földrajzi köznevet tartalmazó nevek településenkénti megoszlása (az összetett földrajzi köznévből alakult nevet egyrészesnek tekintve)

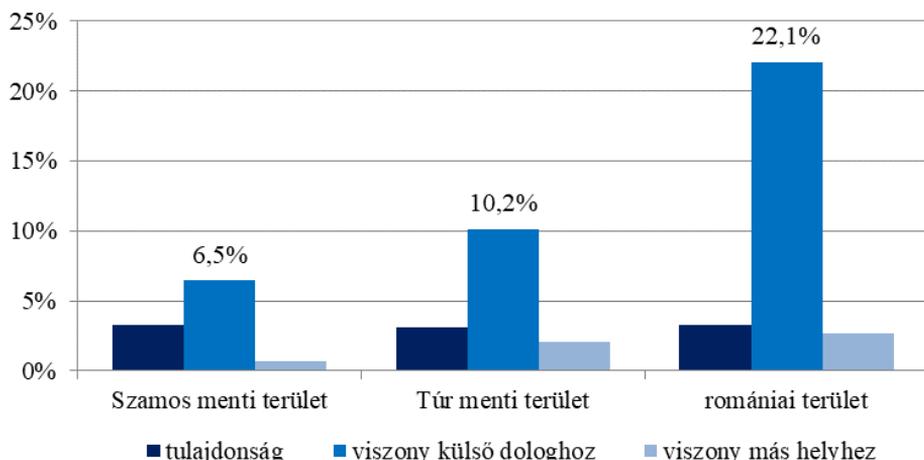
3.2. Földrajzi köznevek tipikusan kétrészes nevek utótagjaként jelentkeznek. Területi különbség mutatkozik a használatban lévő földrajzi köznevek állományának gazdagságát tekintve: a magyarországi Szamos menti területen 29 különböző

földrajzi köznévvé jelenik meg a kétrészes nevekben, míg a Túr menti települések esetében a határ mindkét oldalán jóval gazdagabb ez az állomány: a romániai térségben 42, a magyarországi oldalon pedig 46 különböző földrajzi köznévvé fordul elő. A Csengeri járásban a leggyakrabban használt földrajzi köznevek közül kiemelhető a *tag*, mely mindkét térségben nagy számban jelentkezik, továbbá a Szamos mentén a *kert* és a *legelő*, a Túr menti területen pedig a *szeg* és a *föld* földrajzi köznevek jelennek meg leggyakrabban utótagként. A *szeg* utótag a határon túli térségben is igen gyakori, ott ez a legsűrűbben előforduló földrajzi köznévvé a kétrészes nevekben, illetve a *tag* és a *láz* földrajzi köznevek is viszonylag nagy számban jelentkezik.

Noha a használatban lévő földrajzi köznevek terén a vizsgált névrendszerek erős hasonlóságot mutatnak, mégis megemlíthetünk olyan földrajzi közneveket, melyek táji jellegzetességnek, valójában az adott régiók tájszavainak tekinthetők. Csak a Szamos mentén jelenik meg a *palaj* 'folyó homokos, hordalékos, sekély vizű lapos partja' (FKnT. 260) földrajzi köznévvé. A Túr menti települések esetében kiemelhető a *gorond* 'mocsárból kiemelkedő dombos hely, földhát' (FKnT. 158) és a *láz* 'erdei tisztás, irtás' (FKnT. 226) szemantikai tartalmú földrajzi köznévvé, melyek a határ mindkét oldalán egyaránt fellelhetők.

4. A megnevező funkció mind az egy-, mind pedig a kétrészes nevek körében periférikus helyzetű valamennyi vizsgált település névrendszerében. A névfunkció gyakorisága a névrendszerekben közel azonos, az összes névnek kb. 11%-ában szerepel ilyen névrész. Helynévi lexémák azonban a megnevező funkció mellett megjelennek lokális viszonyt jelölő S funkciójú névrészként is. Az ide sorolható nevek gyakoriságát tekintve tapasztalhatunk némi eltérést. A Szamos menti térségben a lokális viszonyt jelölő helynévi névrészek gyakorisága 16,2%. A Túr menti területen jóval alacsonyabb, 9,6%-os arány mutatkozik, de a legkisebb, 4%-os gyakoriság a romániai területen mérhető. További eltérés, hogy míg a Túr mentén a helynévi névrészek többsége képző nélkül áll (*Rekesz-fenék*, *Hodos-hát*, *Klastrom-erdő dombja* stb.), addig a Szamos menti területen és a romániai térségben a képzett helynevek a gyakoribbak (pl. *Csengeri-kert*, *Sánta-sori-gyümölcsös*, *Batári-mező* stb.).

5. A vizsgált névállományokban a legjelentősebb csoportot a sajátosságjelölő névrészek alkotják. Ahogyan azt a fenti névszerkezeti áttekintés is mutatja, ez a névfunkció az egyrészes nevek között is szép számban megjelenik. A hely sajátosságára utaló névrészekben többféle szemantikai jegy tükröződhet. A 6. ábra a sajátosságfunkció belső megoszlását mutatja be az egyrészes nevek körében.

6. ábra. A sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása az egyrészes nevekben

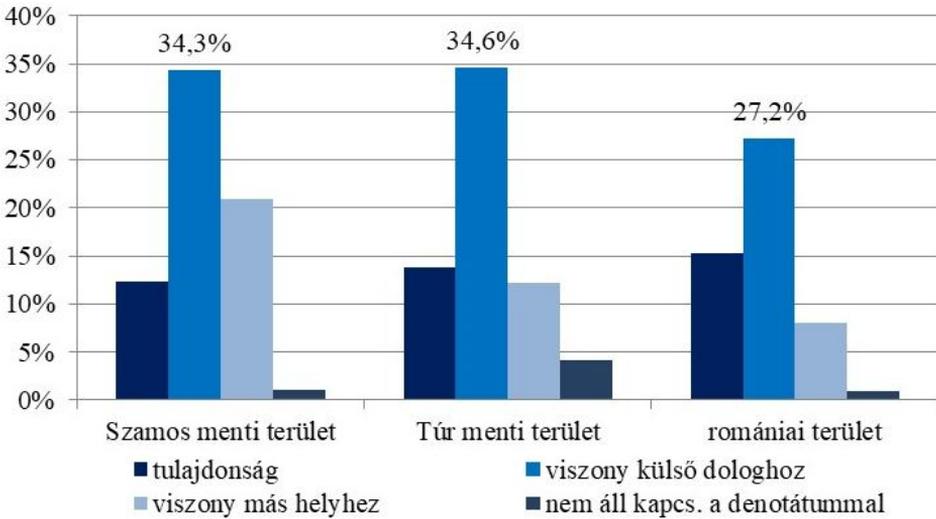
5.1. A hely sajátosságára utaló egyrészes nevek között a külső dologhoz, körülményhez való viszonyt kifejező nevek alkotják a legnépesebb csoportot. A romániai területen kiemelkedően magas, 22% fölötti az ide tartozó nevek aránya. Jóval alacsonyabb értékeket láthatunk a magyarországi térségekben, főként a Szamos mentén, ahol ez a százalékszám mindössze 6,5%. Az e téren mutatkozó markáns eltérések azzal állnak leginkább összefüggésben, hogy a romániai falvakban igen gyakori a birtokos megjelölése egyrészes nevekben, melyek néhány kivételtől eltekintve *-é* birtokjellel alakultak (pl. *Csajláé, Tobáké, Burjáké, Szemák Pistáé* stb.). Itt a hely sajátosságára utaló egyrészes neveknek több mint fele, 52 név utal a hely birtokosára. A magyarországi térségek közül a Túr menti területen kisebb mértékben ugyan, de szintén jellemzőnek mondható ez a névtípus, ott 14 a birtokosra utaló egyrészes nevek száma (pl. *Tanítóé, Izsáké, Egyházé, Baloghé*). Ezzel szemben a Szamos menti területen mindössze két példát hozhatunk erre a névtípusra (*Egyházé, Sánta*).

Az *-é* birtokjellel alakult nevek gyakoriságát a nyelvterület keleti részén DIT-RÓI ESZTER is kimutatta a Veszprémi járás, a Fehérgyarmati járás és a csíki térség névrendszereinek összevető vizsgálata során: a tárgyalt toldalékelem szinte kizárólag a csíki térségben jellemző (2017: 59). Mindezek fényében felmerül annak a lehetősége, hogy az *-é* birtokjel elterjedésének határa az általam vizsgált területen húzható meg, ám ez a feltevés a későbbiekben több településnek a vizsgálatba való bevonása révén igazolódhat.

Az S funkciójú egyrészes nevek között mindhárom térségben gyakori továbbá a helyre jellemző növényvilág megjelölése (pl. *Makkos, Fűzes, Szilvás, Bodzás*), az ide tartozó nevekben a növénynévi lexéma, néhány név kivételével, *-s* képzővel áll. A tulajdonságra utaló egyrészes nevek leggazdagabb csoportját a vizsgált

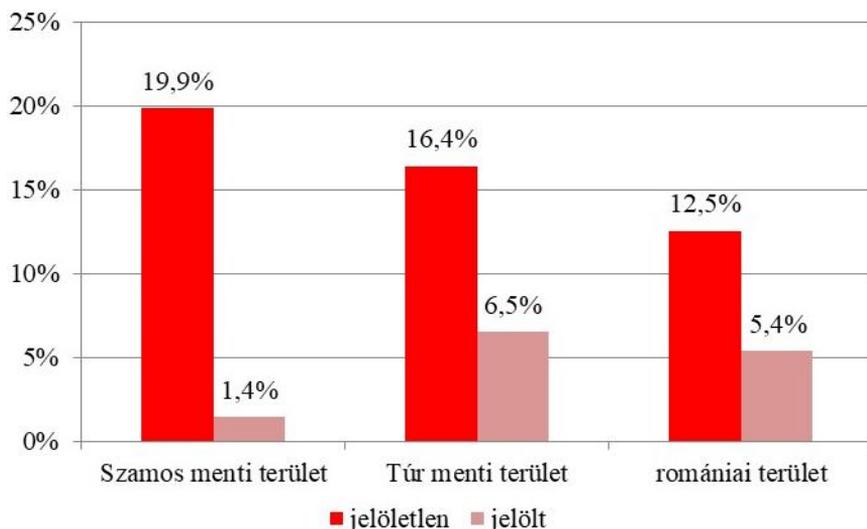
településeken a terület méretére utaló nevek alkotják (pl. *Hosszú, Negyvenköblös, Egyholdas* stb.), de találunk a hely alakjára (*Horgos, Hegyes*), anyagára (*Kövi-cses*) stb. utaló neveket is. A lokális viszony kifejezése is megjelenik egyrészes szerkezetekben (pl. *Erdő mellett, Paládi erdő alatt, Temetőnél* stb.), noha ez valamennyi településen szórványos névtípusnak számít.

5.2. Sajátosságjelölő névrészek tipikusan kétrészes szerkezetek előtagjaként jelentkeznek. A 7. ábra a sajátosságfunkció belső megoszlását mutatja a kétrészes nevekben.

7. ábra. A sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása a kétrészes nevekben

A vizsgált térségekben a különböző funkciók megoszlása nem mutat túl nagy eltéréseket. Az egyrészes nevekhez hasonlóan a legnépesebb csoportot a külső dologhoz, körülményhez való viszonyt megjelölő névrészek alkotják, az összes névnek kb. az egyharmada tartalmaz ilyen szerepű névrészt. Az e csoportba tartozó nevek közül itt is kiemelt kategóriának számít a hely birtokosára utaló nevek típusa. A hely tulajdonosára utaló kétrészes nevek aránya a magyarországi térségekben szinte pontosan megegyezik (21,2% és 22,9%), míg a romániai területen ezek aránya valamivel alacsonyabb (18,2%), ezen a területen ugyanis a birtoklás kifejezése jellemzően egyrészes nevekkel történik. Ha a kétrészes, birtokosra utaló nevek nyelvi megformálását vizsgáljuk, jelentősebb eltérésekre bukkanhatunk. Kétrészes nevekben a birtoklás kifejezése történhet jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek segítségével (pl. *Bartha-rekesz, Lengyel-tag, Lukács-lapos, Kún-szeg* stb.), illetve az utótagon birtokos személyjellel jelölt formában (pl. *Horváthok tagja, Balla gorondja, Csürökné kertje, Zsiga táblája* stb.). A 8. ábra ezeknek a struktúráknak a megoszlását mutatja a vizsgált térségekben.

8. ábra. A birtoklás kifejezésére szolgáló struktúrák megoszlása a kétrészes nevekben

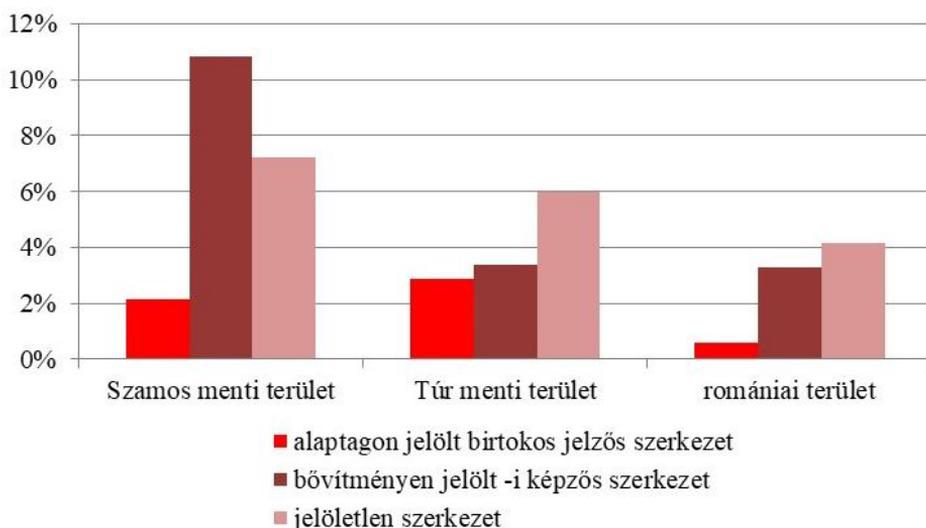
Noha mindhárom területen a jelöletlen struktúrák túlsúlya jellemző, a Túr menti térségben és a romániai területen jelölt szerkezetek is szép számmal fordulnak elő. Itt az összes név 6,5%-a, illetve 5,4%-a jellemezhető ilyen szerkezettel, ezzel szemben a Szamos menti területen ennek aránya még az 1,5%-ot sem éri el. Talán még szemléletesebb a különbség, ha az arányok helyett a jelölt szerkezetben álló nevek számát tekintjük: a Túr menti és a romániai területen 25, illetve 18, míg a Szamos mentén mindössze 4 ilyen típusú névvel találkozhatunk. A birtoklást kifejező struktúrák terén jelentkező területi eltéréseket DITRÓI ESZTER is vizsgálta a csiki régió, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járás névrendszereinek bevonásával. Összevető vizsgálatából kiderült, hogy a birtokos személyjel használatának a gyakorisága a nyelvterület keletibb területein nagyobb (2017: 60). Ez a tendencia az általam vizsgált térségekben is valamelyest kirajzolódni látszik.

Figyelembe véve a korábbi megfigyelésünket is, miszerint az *-é* birtokjellel alakult egyrészes nevek a nyelvterület keleti része felé haladva válnak egyre gyakoribbá, talán nem megalapozatlan az a következtetés, hogy a birtoklás kifejezésében a grammatikai jelöltség a keleti nyelvterület meghatározó vonása, míg a nyugati területeken inkább a jelöletlenség dominál.

A lokális viszonyt kifejező nevek a Szamos menti területen jelentkeznek nagyobb arányban, ugyanakkor a Túr menti és a romániai falvak esetében is szép számban megjelenik ez a névtípus. Kiemelt kategóriának számít ezen belül a tájrész mellett vagy annak közelében való fekvésre utaló nevek csoportja, mely a magyarországi térségekben a leggyakoribb névtípusnak mondható (*Tagi-dűlő, Béka-sori-szántóföldek, Ábrahám köze, Rekesz alja* stb.). Ezzel szemben a romániai

területen a településhez tartozást kifejező nevek alkotják a legnépesebb csoportot (pl. *Csedregi-erdő*, *Batári-mező* stb.).

A névrendszereket érintő további eltéréseket mutathatunk ki a lokális viszonyt jelölő nevek lexikális-morfológiai felépítését vizsgálva. Kétrészes nevekben a lokális viszony kifejezésére többféle struktúra alkalmazható: alaptagon jelölt birtokos személyjeles szerkezet (pl. *Telek alja*, *Domb alja*), bővítményi tagon jelölt *-i* képzős szerkezet (pl. *Géci-rét*, *Kerekes-tagi-legelő*), valamint jelöletlen szerkezet (pl. *Gőgő-part*, *Belső-kert*). A 9. ábra ezek megoszlását mutatja a vizsgált térségekben.

9. ábra. A hely más helyhez való viszonyát kifejező szerkezetek megoszlása

Az alptagon jelölt birtokos személyjeles szerkezetek gyakorisága valamennyi területen alacsony, de a romániai területen különösen csekély az előfordulási aránya. Jelöletlen struktúrák valamivel nagyobb számban jelennek meg a névrendszerekben, megoszlásuk a vizsgált térségekben hasonló képet mutat, 4–7% közötti értékekkel. Jelentősebb eltérés a bővítményen jelölt *-i* képzős szerkezetek terén mutatkozik. A Szamos menti területen ennek aránya csaknem háromszorosa a romániai területen, illetve a Túr mentén jellemző aránynak. Az adatok tehát azt mutatják, hogy míg a birtokosra utaló nevek esetében a jelöltség a keleti területeken mutatkozott jellemzőnek, addig a lokális viszonyt tükröző nevek ezzel éppen ellentétes képet mutatnak. Itt is feltűnő azonban a Túr menti és a romániai térség hasonlósága.

6. Összevető elemzésem itt felsorakoztatott eredményeinek fő tanulságaként azt emelhetjük ki, hogy a közel száz éve elkülönült, ennek következtében pedig nyelvileg és kulturálisan korlátozottan érintkező területek névadási szokásai számos

eltérést mutatnak. Ugyanakkor nem tekinthetünk el a feltárt hasonlóságok hangsúlyozásától sem. A határon túli terület névrendszerei ugyanis több esetben jelentős hasonlóságot mutatnak a magyarországi Túr menti terület névanyagával. Fontos tehát kiemelni azt, hogy a politikai határvonal ellenére a romániai térségben használatos névmodellek nem különülnek el élesen a magyarországi névmintáktól. A két magyarországi terület egymással való összevetéséből jól kirajzolódott a Túr menti terület névrendszereinek átmeneti jellege, itt ugyanis mind a Szamos menti, mind pedig a romániai térségek névmintái megtalálhatók. Vizsgálataim azonban kis területet érintenek, így a biztosabb megállapítások érdekében az összevető elemzéseket mindenképpen célszerű nagyobb területre kiterjesztve folytatni.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BURA LÁSZLÓ 2008. *Szatmár megye helynevei 1–2*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Második kiadás: Budapest, Tinta Kiadó, 2007.
- HANKUSZ ÉVA 2019. Víz névrendszerek összevető vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* 57: 51–64.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD 1993. *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Debrecen, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÉNTEK JÁNOS 2017. A külső régiók. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó. 179–198.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó. 150–163.

A Comparative Study of Boundary Names

In my paper I study the regional differences in toponymic systems by means of the comparative analysis of the contemporary onomastic corpus of settlements located at the border of two countries. Earlier, similar studies have explained the

regional differentiation of name systems primarily with the effects of the geographical surroundings, migration, and the foreign language environment (DITRÓI 2017). My paper examines the role of another factor: the impact of the border drawn in the wake of the Treaty of Trianon on the toponymic systems. My hypothesis in connection with this factor is that the long-lasting division, just as in language in general, reinforced separation in the toponymic systems as well. I attempt to confirm this by means of the comparative onomatosystematical analysis of settlements in Szatmár County along the border between Hungary and Romania. I base my investigation on the toponym analysis model developed by ISTVÁN HOFFMANN (1993/2007), i.e., I complete the functional-semantic and lexical-morphological analysis of the names.

My studies focus not on the entirety of the name systems but only on the boundary names. Using another approach might result in the fact that the findings would not show the differences in the name models but rather in the distribution of different types of objects.

My comparative analysis has revealed numerous differences in the name-giving traditions in the areas separated close to one hundred years ago. The name structural study has revealed a higher frequency of single-component names in the eastern, cross-border areas. Such a trend has already been revealed by earlier studies. A significant difference was shown also in terms of the use of structures expressing ownership: grammatically marked structures appear in a higher proportion in the Romanian areas both in the case of single-component and two-component names, while in the Hungarian areas the unmarked structures proved to be more dominant.

Thus the results have confirmed the hypothesis according to which the political boundary contributes to separation in the name systems as well. At the same time, it is also clear that the Romanian name models are not sharply separated from the Hungarian name patterns, as the name systems of the areas beyond the border show significant similarities in several cases with the onomastic corpus of the area along the River Túr in Hungary.

A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései*

1. A természeti környezetre utaló településneveket — a sajátosságviszonyt kifejező településnevek másik két csoportja, a humán környezetre utaló (pl. személynévi, törzsnévi, népnévi, foglalkozásnévi stb.), valamint az épített környezetre, emberi tevékenységre utaló (pl. lakóépületre, bányákra, vásártartásra stb. utaló) településnevek mellett — a magyar településnév-rendszer fontos névtípusának tarthatjuk. E településnevek a másik két említett kategóriától eltérően az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyekkel, entitásokkal állnak összefüggésben. A lokális viszonyra, illetve az általános földrajzi körülményekre utaló településnevek szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben többféle (pl. víznévi, hegynévi, erdőnévi; illetőleg növénynévi, állatnévi stb.) csoportja szoros kapcsolatot mutat a többi névfajttával, így tanulmányozásuk azokra vonatkozóan is fontos adalékokkal szolgálhat. E gyakori és jelentős, de kevésbé kutatott névtípus rendszerbeli helyét, valamint vizsgálatának szükségességét egy korábbi tanulmányomban (2017) fejtettem ki.

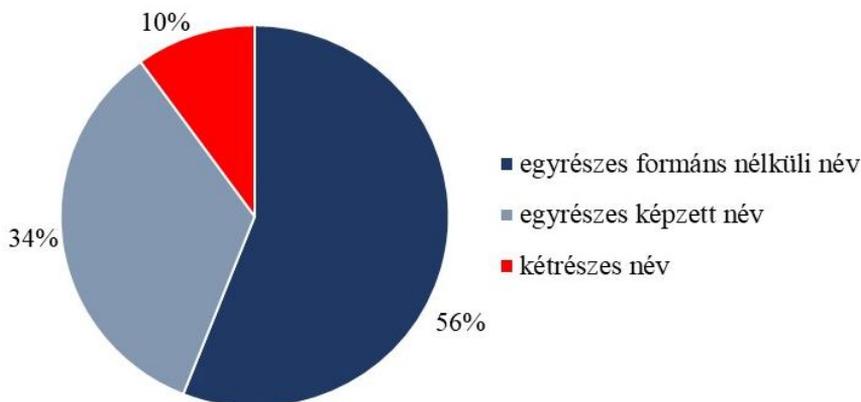
Jelen írásomban a természeti környezetre utaló településnevek strukturális típusait vizsgálom, és arra szeretnék rámutatni, hogy az egyes névszerkezeteket milyen szemantikai és lexikális-morfológiai modellek jellemzik, ezeknek milyen gyakorisági mutatóik vannak stb. E téren ugyanis mindezedáig csupán részletkutatásokra támaszkodhatunk (ehhez lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 329–344).

A természeti környezetre utaló településneveknek a vizsgálataimhoz alapul szolgáló korpuszát különböző források, szótárak, adattárak alapján állítottam össze. Közvetlen forrásaim a Korai magyar helynévszótár (KMHsz.) nyomtatásban megjelent 1., valamint szerkesztés alatt lévő 2. és 3. kötete, illetve GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkája (Gy. 1–4.) és az e munka alapján készült Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból sorozat kötetei (HA. 1–4.) voltak. Mivel ez a névállomány csak Abaúj–Pilis vármegyéék területére korlátozódik, vagyis nem terjed ki a magyar nyelvterület egészére, Pozsega–Zólyom vármegyékre vonatkozóan újabb forrásokat vontam be a vizsgálatba. CSÁNKI DEZSŐ

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

történeti földrajzi munkája (Cs. 1–5.), illetve a közelmúltban készült, egyes vármegyék helyneveit feldolgozó történeti-etimológiai szótárak, adattárak biztosították a további forrásanyagot. Közülük írásomhoz NÉMETH PÉTER Szabolcs (1997) és Szatmár vármegye (2008) településneveit tartalmazó szótárát, KOCÁN BÉLA Ugocsa vármegyéről készített helynévtörténeti munkáját (2017), valamint KENYHERCZ RÓBERT Szepes vármegyei kéziratos adattárát használtam fel. Ezek mellett egyéb vármegye-monográfiákból is merítettem adatokat és rájuk vonatkozó (elsősorban településtörténeti) ismereteket. Itt említhetjük meg BOROVSZKY SAMU Magyarország vármegyéiről készített monográfiáit (a Pozsony, Somogy, Temes, Torontál, Zemplén és a Vas vármegyei köteteket felhasználva), valamint MÁLYUSZ ELEMÉR Turóc vármegye kialakulásáról (1922/2014) írt munkáját. Az adatokat a korai ómagyar kor végéig (1350-ig) gyűjtöttem össze. Az analízist ilyen módon egy 2193 adatból álló névállományra támaszkodva végeztem el.

2. A tipológiai leírások a helynevek körében három nagyobb szerkezeti típust különítenek el: 1. az egyrészes formáns nélküli neveket, 2. az egyrészes helynévképzővel alakult neveket, illetve 3. az összetétellel alakult kétrészes helyneveket. Az egyes névrészekben szemantikai szempontból sajátosságjelölő (S), fajtajelölő (F) és megnevező (M) funkció fejeződhet ki (vö. HOFFMANN 1993: 55). A természeti környezetre utaló településnevek esetében ezek megoszlása a következő arányokat mutatja (1. ábra).

1. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusai a korai ómagyar korban

A természeti környezetre utaló településnevek névszerkezeti alaptípusai közül a korai ómagyar korban az egyrészes formáns nélküli településnevek teszik ki a névállomány több mint felét (56%, pl. *Kökényér*, *Szőlő* stb.), a nevek 34%-a pedig egyrészes képzett helynévként jött létre (pl. *Báránd*, *Füzi* stb.); azaz a névtípus karakterét egyértelműen az egyrészes struktúra határozza meg. A kétrészes természeti környezetre utaló településnevek aránya mindössze 10% (pl. *Szamosfalva*,

Kecskéskér stb.). Hasonló arányokat figyelt meg a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA szerzőhármas egy kisebb névanyagon végzett rész kutatás során (2018: 340). Az alábbiakban az egyes névszerkezeti típusokat részletesen is bemutatom.

2.1. A formáns nélküli egyrészes elnevezések lexikális struktúrájukat tekintve négyfélék lehetnek: ezek a névformák ugyanis tartalmazhatnak 1. egyrészes helynevet (pl. *Kékes*, *Tapolca* stb.), 2. kétrészes helynevet (pl. *Kölesér*, *Hollókő* stb.), 3. földrajzi köznevet (pl. *Erdő*, *Patak* stb.) vagy 4. természeti környezetre utaló másfajta köznevet (pl. *Komló*, *Farkas* stb.). Ezek megoszlásáról a 2. ábra diagramja tájékoztat.

2. ábra. A formáns nélküli egyrészes településnevek típusai az alapszavuk alapján

Az egyrészes formáns nélkül álló településnevek közel három negyed részében biztosan azonosítható helynévi alapszó szerepel (25%-ban egyrészes, jóval gyakrabban, 46%-ban pedig kétrészes helynév). Földrajzi köznevek (11%) és egyéb természeti környezetre utaló lexémák (18%) kisebb mértékben vesznek részt e típus településneveinek alkotásában (vö. még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 335). Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy helynevek „a közszói alapszóval azonosítható nevek között is rejtőzhetnek” (i. h.). Az első két esetben a településnevek szemantikai tekintetben lokális viszonyra, a második két esetben pedig általános földrajzi körülményekre utalnak.

2.1.1. A településnév létrejöhet lokális funkciót kifejező, eredetileg nem települést jelölő egyrészes helynévből metonimikus névadással. E névadás alapját döntő többségében víznév szolgáltatta: az esetek 83%-ában víznévi alapnevet találunk. A mellettük folyó víz nevével azonos nevet viselnek az alábbi települések: *Brezova*: 1262: *Brizona* [ɔ: *Brizoua*], v. (Gy. 4: 361, Nyitra vm.; vö. +1262/[1270 k.]: *Brizona* [ɔ: *Brizoua*], fl., HA. 4: 55), *Gölnic*: 1286: *Guylnech* (vö. 1282/1288/1382>1383: *Gewlnich*, fl., KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Kökényes*: 1274: *Kukynus* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.; vö. 1319: *Kukenes*, fl., Z.

1: 164), *Lekence*: [1285]>1356: *Lekenche* (KMHsz. 1: 173, Beszterce vidéke; vö. 1356/1357/1358: *Lekence*, fl., HA. 1: 73), *Lipcse*: 1263: *Lypche*, v. (Gy. 4: 69, Liptó vm.; vö. 1265/1270: *Lypche*, fl., HA. 4: 26), *Lipnik*: 1330/1449: *Lupnyk*, v. (vö. 1286/XIX.: *Lipnik*, aqua, KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Liszkó*: 1260: *Lysco*, t. (vö. 1260: *Lysco*, aqua, Cs. 3: 79, Zala vm.), *Szuha*: 1251>1368: *Zvha*, t. (Gy. 2: 554, Gömör vm.; vö. 1294: in valle *Zuha*, HA. 2: 69), *Tepla*: 1264/1696: *Tepla*, t. (Gy. 4:103, Liptó vm., vö. 1264/1696: *Tepla*, fl., HA. 4: 28), *Vág*: 1093–95: *Wag* (Gy. 4: 456, Nyitra vm.; vö. 1217 k.: *Wag*, flum., HA. 4: 66), *Veléte*: 1280: *Veléthe* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm., vö. 1324/1326/1478: *Welethe*, fl., AOKlt. 8: 241) stb.

Kiemelkedések neveiből is alakulhattak egyrészes településnevek mindenféle formáns hozzáadása nélkül. Az e névszerkezeti típusba tartozó nevek csupán 8%-a jött létre ily módon: pl. *Kékes*: 1301: *Kekus*, v. (Gy. 4: 700, Pilis vm.; vö. 1291>[1520 k.]: *Kekes*, HA. 4: 76), *Rudna*: 1290: *Rudna* (vö. 1272/1272/1315: *Ruda*, mo., KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Somlyó*: 1255: *Svmlu* (Gy. 3: 493, Krassó vm.; vö. [1292]: *Sumlu*, HA. 3: 72) *Vértés*: 1226 PR.: *Wertus* (Gy. 2: 415, Fejér vm.; vö. *1086: *Uertis*, HA. 2: 54) stb. Még kisebb számban (7%) erdő, mező vagy völgy neve szolgált az egyrészes településnév alapjául: pl. *Gyepes*: 1319: *Gepus*, p. (vö. 1212: *Gepus*, s., Cs. 2: 232, Veszprém vm.), *Katony*: 1340: *Katun*, p. (vö. 1274/1275/1280/1314/1330/1598: *Katthun*, vall., KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Zaheus*: 1341: *Zahyus*, p., (A. 4: 561, Pest vm.; vö. 1337/XV.: *Zahyws*, vall., HA. 4: 73)¹ stb.

2.1.2. Az összetett lexikális szerkezetű helyneveket tartalmazó településnevek lexikális szempontból két tagból állnak ugyan (egy sajátosságjelölő első névrészből és egy helyfajtajelölő második névrészből), településnévként azonban bennük egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki, az tudniillik, hogy a település 'egy bizonyos vízfolyás, kiemelkedés stb. mellett fekszik'. Településnévként e névformák tehát egyrészesnek tekintendők. Az ide tartozó településnevek természeti névi (pl. víznévi, hegynévi, erdőnévi) előzményei nem minden esetben adatolhatók. Ez egyrészt az adatolásbeli hiánnyal magyarázható, másrészt pedig elképzelhető, hogy az adott mikrotoponima valóban nem létezett. Egy korábbi írásomban (KOVÁCS É. 2017) a *halom* névelemet tartalmazó településneveket vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy az első ilyen szerkezetű településnevek minden bizonnyal valamely azonos struktúrájú mikrotoponimából keletkeztek metonimikus névadással. A további ilyen struktúrájú névalakulatok ugyanakkor már nemcsak ilyen módon (tehát közvetlenül mikrotoponimából), hanem a meglévők mintájára, azok névmodelljét követve is létrejöhetnek. Másként fogalmazva ez tehát azt

¹ Ez utóbbi két név csak akkor tartozik ide, ha a *Katony* és a *Zaheus* említések mögött ténylegesen is völgyek nevei rejtőznek, ahogyan erre az oklevél szövege utal.

jelenti, hogy az olyan településeket, amelyek kisebb kiemelkedések mellett fekdtek, valamilyen sajátosságot jelölő előtag + *halom* földrajzi köznévi utótag szerkezetű névvel láthatták el a névadó közösség tagjai (vö. pl. az újabb korból: 1927: *Bodroghalom*, FNESz. stb.). Ezt a jelenséget a szakirodalom más típusú neveknél is felismerte. TÓTH VALÉRIA például a *fő* 'forrás' utótagú településneveket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a *fő* 'egy adott vízfolyás forrásánál (vagy annak közelében) lévő település' jelentésben településnév-formánssá vált (2008: 182–187).

Alapnévként az ide vonható településnevek többségében (35%) víznév (folyó- vagy állóvíz neve) szerepel. A következő településnevekben S+F szerkezetű két-reszes vízneveket találunk: *Kölesér*: 1138/1329: *Kuleser*, v. (KMHsz. 1: 163, Bihar vm.); *Feketepatak*: 1260: *Feketepotok* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.), *Las-súpatak*: 1344: *Lassyupatak* (KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Szuhapatak*: 1324: *Swhapathok* (Cs. 4: 191, Trencsén vm.); *Fehértó*: 1220/1550: *Feherton*, v., 1326/1326: *Feyrtou*, p. (NÉMETH 1997: 74, Szabolcs vm.), *Füzes-tó*: 1323/1367: *Fizestou*, p. (Gy. 3: 483, Krassó vm.), *Halastó*: 1236: *Holostov* (Cs. 2: 753, Vas vm.), *Verestó*: 1276: *Veristo* (Cs. 2: 260, Veszprém vm.); *Zsitvató*: 1271/1360/1361>1496: *Sythwathew*, p. (Gy. 3: 464, Komárom vm.); *Hidegvíz*: 1296/1413: *Hydegvyz* (Gy. 2: 198, erdélyi Fehér vm.) stb.

Sajátos víznév-fajtával, források, kutak neveivel hozható kapcsolatba a településnevek 15%-a: pl. *Borfő*: 1245: *Burfeu* (Gy. 3: 180, Hont vm.), *Hodosfő*: 1331: *Hudusfeu* (Cs. 2: 756, Vas vm.), *Kútfő*: 1312/XVIII.: *Kuthfeu*, p. (KMHsz. 1: 169, Bihar vm.), *Nádfő*: 1327: *Nadfeu*, p. (Cs. 3: 443, Tolna vm.), *Sárfő*: 1185/1249/1352: *Sarfew*, pr. (Gy. 4: 454, Nyitra vm.); *Hidegkút*: 1289: *Hydegkuth* (Gy. 3: 292, Esztergom vm.), *Szélkút* ~ *Szilkút*: 1332–6/PR.: *Zilkuich* ~ *Zilkuch* (Gy. 2: 185, erdélyi Fehér vm.) stb.

A településnevek 13%-ában kiemelkedések nevei, 9%-ában pedig erdők nevei találhatóak. Az előbbire említhetjük például a *Héhalom*: 1300/1347: *Heeuholm*, p. ~ *Heuholm*, p. (Gy. 4: 250, Nógrád vm.); *Feketehegy*: 1272/1331: *Fekethehygh*, castr. (KMHsz. 1: 98, Brassó vm.); *Baglyaskő*: 1327: *Bogloskv*, p., t. (Gy. 4: 227, Nógrád vm.), *Divénykő*: 1275: *Dyvenkuy* (Gy. 4: 392, Nyitra vm.), *Oroszlánkő*: 1348: *Orozlankw* (Cs. 4: 74, Trencsén vm.) stb. településneveket. Az utóbbi csoporthoz pedig az *Apátfája*: 1347: *Apathfaya*, p. (NÉMETH 1997: 23, Szabolcs vm.), *Borsaharaszta*: 1315/369: *Borsaharazta*, v. (Gy. 2: 62, Doboka vm.), *Feketeerdő*: [1274 k.]: *Fekete Erdeu* (Gy. 4: 147, Moson vm.), *Monyorókerék*: 1221: *Monyorokerek* (Cs. 2: 717, Vas vm.) stb. településnevek sorolhatók. Ugyancsak 9%-os arányban vesznek részt a településnév-alkotásban a mezők, rétek, völgyek összetett nevei: pl. *Cserepesmező*: 1337: *Cheripesmezeu* (NÉMETH 2008: 50, Szatmár vm.), *Kékmező*: 1342: *Keykmezew* (Cs. 1: 352, Zemplén vm.), *Nyírmező*: 1330: *Nyrmzew* (Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vm.); *Bábaréte*: 1321:

Babarethe, p. (KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Hosszúrét*: 1339: *Huzyureth*, p. (A. 3: 535, Gömör vm.); *Fűzvölgy*: 1332: *Fyuzwelg*, t. (Cs. 2: 748: Vas vm.), *Reketyésvölgye*: 1307: *Reketyasuelge*, p. (Gy. 2: 202, erdélyi Fehér vm.); *Fancsalfenyérje*: 1067/1267: *Fonsol fenerie*, pr. (KOVÁCS É. 2018: 45–46, vö. *fenyér* 'vizes, füves terület'), *Piliskefenyérd* (1318: *Piliskefenerd*, p., Cs. 3: 23, Zala vm.) stb. A települések megnevezéseiben szórványosan más struktúrák is előfordulnak ugyan (pl. *Árokalja*: [1235–70]: *Arukalia*, p., Gy. 2: 59, Doboka vm.; *Csomaköz*: 1298/1320: *Chamakuz*, p., NÉMETH 2008: 51–52, Szatmár vm.; *Farkastorok*: 1337: *Farkasturuk*, Cs. 2: 308, Valkó vm.; *Macskaszarm*: [1249–60]: *Machkazorm*, t., KMHsz. 1: 178, Bars vm.; *Selyemsziget*: 1349: *Selyemzyketh*, *Selyemzygeth*, p., Cs. 2: 639, Somogy vm.; *Verespart*: 1322: *Wrusporth*, p., v., KMHsz. 1: 299, Csanád vm. stb.), ezek azonban — kis számuk, illetve olykor bizonytalan azonosíthatóságuk miatt — részletesebb kifejtést nem igényelnek.

2.1.3. A formáns nélküli egyrészes településnevek harmadik csoportjában olyan helynevek szerepelnek, amelyekben alapszóként nem településnév-formánsként használatos földrajzi köznevek (pl. *fa*, *telek*) állnak. A vizsgált névállomány 11%-át kitevő csoportban jellemzően a vizet, kiemelkedést és erdőt jelentő földrajzi köznevekből alakult településneveket találjuk meg: pl. *Árok*: 1301: *Aruk*, p. (Gy. 3: 67, Heves vm.), *Eresztvény*: 1298: *Ereztuen*, v. (Cs. 2: 308, Valkó vm.), *Erdő*: [1270–72]: *Erdeu*, v. (Gy. 4: 201, Nagysziget), *Halom*: 1323/1324: *Holm* (Gy. 4: 520, Pest vm.), *Patak*: 1230: *Potahc*, t. (Cs. 3: 623, Sopron vm.), *Sár*: 1322: *Saar* (Gy. 4: 454, Nyitra vm.) stb. Más helyfajta ritkábban történik utalás: pl. *Fővény*: 1192/1374/1425: *Fuen* (Gy. 2: 385, Fejér vm.), *Mező*: [1291–94]: *Mezeu*, v. (KMHsz. 1: 186, Bihar vm.), *Liget*: 1310: *Lygeth*, t. (Cs. 3: 439, Tolna vm.), *Pázsit*: 1319: *Pasit*, p. (KOCÁN 2017: 88, Ugocsa vm.), *Rét*: 1342/1343: *Reth* (KENYHERCZ é. n., Szepes vm.).

Ezek a településnevek azonban — noha alapvetően általános földrajzi viszonyokra utalnak — az átmenetiség jegyeit viselik magukon. Előfordulhat ugyanis az, hogy az adott községből természeti név alakul (vö. pl. 1255: *Potok*, flum., HA. 4: 49, Nógrád vm.), amely metonimikusan településnévvé válik (1255: *Potok*, v., Gy. 4: 49, Nógrád vm.), s a településnévben ezáltal lokális viszony fejeződik ki, strukturálisan pedig a helynevet (egyrészes helynevet; vö. 1. típus) tartalmazó településnevek között veendő számításba. Minthogy azonban az előzményként feltételezhető mikrotoponima sok esetben nem adatolható a település környezetéből, annak felderítése, hogy a közsői alapszóval azonosítható településnevek között melyek azok, amelyek lokális viszonyra utalnak, s helynevet tartalmaznak, adatok hiányában nem könnyű (gyakran nem is megoldható) feladat. Az ilyen esetekben ráadásul még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a földrajzi köznévvél azonos alakú mikrotoponimák esetében azt sem könnyű eldönteni, tulajdonnévi vagy köznévi előfordulással van-e dolgunk (vö. RESZEGI 2009).

2.1.4. A természeti környezetre utaló, de nem földrajzi köznévi lexémákból alakult településnevek a vizsgált elnevezések között 18%-os arányban tűnnek fel. Ezekre a településnevekre szintén az átmenetiség jellemző. Egy *Tölgy* nevű település (vö. pl. 1264/1393/1466: *Thulgh*, v., Csongrád vm., KMHsz. 1: 282) esetében például csak további információk birtokában (pl. az oklevél szövege, a birtokleírás, a mikronévi adatok alapján) tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy a településnévadást a tölgyfákban gazdag környezet motiválta-e (ebben az esetben a településnév általános földrajzi viszonyra utal), vagy pedig a település egy közelben lévő *Tölgy* nevű erdőről kapta a nevét (s ekkor lokális viszony tükröződik benne). Az itt számba vehető településnevek körében leggyakrabban a növény- és állatnévvel azonos alakú településnevek fordulnak elő. Növénynévi alapszó szerepel az *Árpa*: 1268/1347: *Arpa*, v. (Gy. 3: 404, Komárom vm.), *Berkenye*: 1299/1411/1413: *Berekenye*, t. (Gy. 4: 231, Nógrád vm.), *Borostyán*: 1282: *Burstian*, t. (Cs. 2: 401, Pozsega vm.), *Gomba*: 1301: *Gomba* (BOROVSKY, Pozsony, 68), *Körtvély*: 1208/1359: *Kurtuel* ~ *Kurthuel*, v. (Gy. 4: 155, Moson vm.), *Mogyoró*: 1319: *Monorou*, p. (Cs. 5: 721, Torda vm.), *Nyír*: 1249: *Nyvr*, t. (Gy. 2: 303, Esztergom vm.), *Som*: 1214/1550: *Sum*, v. (NÉMETH é. n., Szabolcs vm.) stb. településnevekben; állatnévi lexémát találunk a következő helynevekben: *Agár*: 1332–37 P.: *Agar* (Cs. 1: 340, Zemplén vm.), *Bika*: 1305: *Bika*, p. (Cs. 3: 418, Tolna vm.), *Sas*: 1348: *Sas* (Cs. 1: 670, Külső-Szolnok vm.), *Szarka*: 1310: *Zarka*, t. (Cs. 5: 731, Torda vm.) stb. A névadásban a természeti környezetre utaló egyéb közszó ritkán fordul elő, de lásd pl. *Arany*: 1333: *Aran* (Gy. 3: 289, Hunyad vm.), *Kő*: 1323: *Kev* (KMHsz. 1: 162, Arad vm.), *Só*: 1243/1344: *Sow*, t. (Gy. 2: 87, Doboka vm.), *Tőke*: 1383/1550/1573: *Theuke*, v. (Gy. 2: 639, Győr vm.); *Kék*: 1323/1333: *Keek*, p., t. (NÉMETH 1997: 105, Szabolcs vm.) stb.

2.2. A természeti környezetre utaló településnevek második nagy szerkezeti típusához, az egyrészes képzett helynevekhez sorolható elnevezések alapvetően kétféle lexikális alkategóriába tartoznak. A helynévképző egyrészt földrajzi köznévi alapszóhoz, másrészt természeti környezetre utaló közszóhoz járulhat.² A két típus gyakorisága között azonban jelentős eltérés figyelhető meg: az egyrészes képzett településnevek döntő többségében, 86%-ában a helynévképző természeti környezetre utaló lexémákhoz kapcsolódik, míg a földrajzi köznévi + helynévképző szerkezetű településnevek csak 14%-ot tesznek ki. Mindkét alkategória településneveire a kettős arculat, a fent említett átmenetiség jellemző, vagyis számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is helynevekké, természeti nevekké (víznevekké, hegynevekké stb.) alakulhattak, s ezek szolgálták aztán a településnevekhez

² Természetesen a földrajzi közszó is beletartoznak a természeti környezetre utaló szavak körébe, a modell csak azért tesz efféle különbséget, és emeli ki ezt a szócsoportot, mert annak a helynevekben meghatározó szerepe van.

alapul, immáron lokális viszonyt kifejezve. Ha azonban ezek a „közvetítő” névformák (tehát a víznevek, hegynevek stb.) adatokkal nem igazolhatók, akkor a *Kékes*, *Körtvélyes* típusú településnevek ilyen alakulásmódját és szemantikai jellegét sem támogathatjuk meg.

Az ilyen településnevekben többféle képzővel is találkozhatunk mindkét lexikális alsoport elemei között.

Az *-s* képzőt tartalmazó, földrajzi köznévi alapszóval álló településnevek között említhetjük például az *Árkos*: 1330: *Arkus* (Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.), *Berkes*: 1334: *Berkus* (Cs. 2: 593, Somogy vm.), *Erdős*: 1243/1335: *Erdes*, p. (Gy. 2: 482, Gömör vm.), *Fövényes*: 1332–37 P.: *Feuenyes*, *Feuenies* (Cs. 1: 731, Zaránd vm.), *Halmos*: 1343: *Helmus* (BOROVSKY, Pozsony, 69), *Mocsaras*: 1334: *Mocharus*, t. (Gy. 2: 517, Gömör vm.) stb. névformákat. Természeti környezetre utaló lexéma (főképpen növénynév, állatnév) szerepel viszont pl. a *Bodzás*: 1242: *Bozzas* (BOROVSKY, Zemplén, 31), *Diós*: 1283/1414/1568: *Gyos*, p. (Gy. 3: 346, Kolozs vm.), *Egres*: 1245: *Egrus*, v. (Gy. 4: 516, Pest vm.), *Füzes*: 1296>1413: *Fyzes*, p. (Gy. 3: 94, Heves vm.), *Gombás*: 1300/1325: *Gumbas* (Gy. 2: 290, Esztergom vm.), *Hagymás*: +1262/[XIV.]: *Hagmas* (Gy. 3: 553, Küküllő vm.), *Harasztos*: 1319/1320: *Harasztus*, p., v. (Gy. 3: 350, Kolozs vm.), *Körtvélyes*: 1272: *Kvrtelus*, t. (KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Mogyorós*: 1295: *Monorous*, p. (Cs. 2: 777, Vas vm.); *Bárányos*: 1292: *Baranus*, p. (NÉMETH 1997: 33, Szabolcs vm.), *Disznós*: 1312/1427: *Dysnos*, t. (Gy. 3: 191, Hont vm.) stb. településnevekben.

A *-d* képzőt tartalmazzák az *Érd*: +1263/1324/1580: *Eerd*, p. (Gy. 3: 374, Kolozs vm.), *Erdőd*: 1316: *Erdeud*, p. (NÉMETH 1997: 71, Szabolcs vm.), *Fertőd*: 1234: *Ferteud*, v. (Cs. 3: 608, Sopron vm.), *Halmod*: 1291: *Holmod*, t. (Gy. 2: 387, Fejér vm.), *Mocsárd*: 1264: *Machard*, t. (Gy. 4: 423, Nyitra vm.), *Sárd*: 1238/1296–1301: *Sard*, v. (Gy. 2: 183, erdélyi Fehér vm.) stb. földrajzi köznévi; illetve az *Almád*: 1249: *Almad* (Cs. 3: 18, Zala vm.), *Komlód*: 1337: *Kumlod* (NÉMETH 2008: 152, Szatmár vm.), *Mogyoród*: 1341: *Monoyrod*, p. ~ *Monorod*, p. (Gy. 3: 517, Kraszna vm.), *Báránd*: 1266: *Barand*, v. (Cs. 3: 416, Tolna vm.), *Farkasd*: 1326>1351: *Farkasd*, v. (Gy. 4: 516, Pest vm.), *Ökörd*: 1259: *Vkurd*, t. (Gy. 4: 535, Pest vm.), *Szamárd*: 1292: *Zamard*, t. (Gy. 2: 275, Esztergom vm.) stb. természeti környezetre utaló egyéb lexémára épülő településnevek.

Az *-i* képzőt találjuk az *Árki*: +1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr. (Gy. 2: 346, Fejér vm.), *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.), *Homoki*: 1274: *Humuky*, pr. (Cs. 3: 611, Sopron vm.), *Horhi*: 12[9]5/1330/1744: *Horhi* (vö. *horha*, *horhó* ’vízmosás’, Gy. 3: 203, Hont vm.), *Réti*: 1210: *Rethi*, t. (Gy. 2: 621, Győr. vm.); illetve a *Füzi*: +1262/[XIV.]: *Fizy* ~ *Fyzy*, p. (KMHsz. 1: 107, Abaúj vm.), *Haraszi*: 1348: *Haraszy*, p. (Cs. 3: 233, Veszprém vm.), *Nyíri*: 1322: *Nyry* (KOCÁN 2017: 93, Ugocsa vm.), *Somi*: 1270/1272/1476: *Sumy*, t. (KMHsz. 1: 243, Bereg vm.), *Szili*: 1213/1550: *Scili* (NÉMETH 1997: 182, Szabolcs vm.); *Kövi*:

1251: *Kuuy* (Gy. 2: 297, Esztergom vm.), *Méhi*: 1332/1549: *Mehy* (Gy. 2: 525, Gömör vm.) stb. településnevekben.

A közsői alapszóhoz -gy képző kapcsolódik a következő településnevekben: *Debregy*: 1255: *Debregy* (vö. *debre* 'völgy', KMHsz. 1: 81, Abaúj vm.); illetve *Almágy*: 1275/1410: *Almag* (Gy. 2: 481, Gömör vm.), *Egregy*: 1302>1419: *Egreh*, p., t. (Gy. 2: 360, Fejér vm.), *Füzegey*: 1338: *Fygyz*, p. (Gy. 3: 316, Keve vm.), *Hásságy*: 1328: *Hassaagh*, v. (Cs. 3: 59, Zala vm.), *Kórógy*: 1334: *Coroug* ~ *Koroug*, p. (Gy. 3: 360, Kolozs vm.), *Nyárágy*: 1270: *Narag* (KMHsz. 1: 202, Baranya vm.), *Nyüvegy*: *1208/1550: *Neueg*, v. (KMHsz. 1: 204, Bihar vm.), 1261: *Neueg* (Cs. 1: 741, Zaránd vm.) stb.

Az -sd (~ -st) képzőbokr szintén megfigyelhető jó néhány településnévben: földrajzi köznévi lexémához kapcsolódik pl. az *Árkosd*: 1299: *Arcusd* (NÉMETH 1997: 25, Szabolcs vm.), *Sárosd*: 1342: *Sarusd* (Gy. 2: 402, Fejér vm.) nevekben; jóval gyakrabban látjuk viszont növénynévi és anyagnévi lexémához járulva: pl. *Egresd*: 1234: *Egrest*, v. (Cs. 4: 116, Trencsén vm.), *Füzesd*: 1256: *Fyzeth* (KMHsz. 1: 107, Baranya vm.), *Mogyorósd*: 1292/1358//1406>1411: *Monyorosd* (KMHsz. 1: 190, Borsod vm.), valamint a sokfelé előforduló *Nádasd*: 1270/1369: *Nadasd*, p. (KMHsz. 1: 194, Abaúj vm.), +1247/+1284//1572: *Nadasd*, v. (KMHsz. 1: 194, Arad vm.), 1321: *Nadasd*, p. (Gy. 3: 297, Hunyad vm.), +1263/1324/1580: *Nadasd*, p. (Gy. 3: 365, Kolozs vm.), 1258: *Nadosth*, t., v. (KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), 1233: *Nadasth* (Cs. 3: 410, Tolna vm.), 1246: *Nadasd* (Cs. 2: 778, Vas vm.) és *Kövesd*: 1320: *Kuesd*, v. (Gy. 2: 297, Esztergom vm.), 1323: *Kwesd*, t. (Gy. 2: 518, Gömör vm.), 1324>1361: *Kwesd* (Gy. 2: 606, Győr vm.), 1321/1323/1335: *Kwesd*, p. (Gy. 3: 110, Heves vm.), 1307/XVII.: *Kövesd*, t. (Gy. 3: 217, Hont vm.), 1331: *Kuesd* (Gy. 3: 487, Krassó vm.), 1298/1466: *Kuesd*, t. (Gy. 4: 262, Nógrád vm.), 1326: *Kwesd*, t. (Cs. 3: 616, Sopron vm.), 1093: villa *Cuesd* et alia villa *Cuesd* iuxta Sopok (Cs. 3: 74, Zala vm.), 1283: *Kuezd* (Cs. 1: 337, Zemplén vm.).

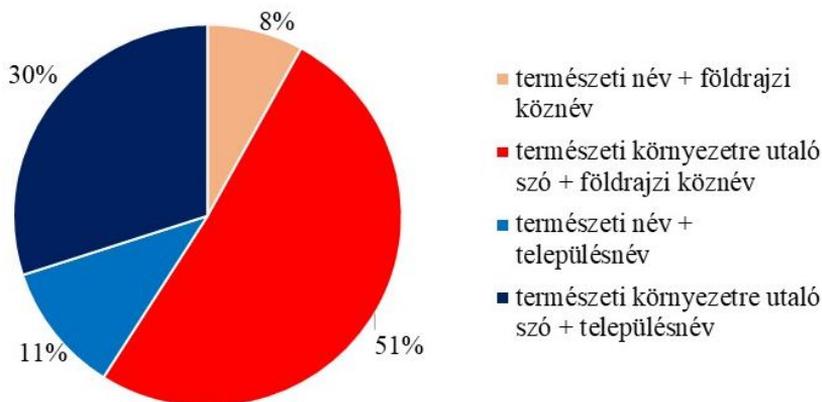
A -j képző csupán néhány földrajzi köznévi alapszóhoz kapcsolódva tűnik fel a névallományban: *Debrej*: 1113: *Debrei* (DHA. 1: 393, Nyitra vm.), *Erdej*: [1077–95]/+1158//PR.: *Erdey*, (Gy. 3: 115, Heves vm.), *Halmaj*: 1234/1243: *Holmoy*, t. (Gy. 3: 98, Heves vm.), az -ny képző pedig ugyancsak szórványosan, természeti környezetre utaló lexémával együtt jelentkezik: *Harsány*: 1267: *Horsan*, t. (KMHsz. 1: 124, Bács vm.), 1220/1550: *Harsan* (KMHsz. 1: 124, Bihar vm.), 1239/1465: *Harsan*, t. (Gy. 3: 421, Komárom vm.), *Sásony*: 1217: *Sasun*, v. (Gy. 4: 176, Moson vm.).

Ugyanahhoz az alapszóhoz többféle képző is kapcsolódhat. Ezt láttuk például a fent említett (*halom* >) *Halmos*, *Halmod*, *Halmi*, *Halmaj*, (*árok* >) *Árkos*, *Árkosd*, *Árki*, illetve az (*éger* >) *Egres*, *Egresd*, *Egregy*, (*fűz* >) *Füzes*, *Füzesd*, *Füzegey*, *Füzi*, (*mogyoró* >) *Mogyorós*, *Mogyoród*, *Mogyorósd* stb. településnevek esetében.

A fenti kategorizáció kapcsán arra is feltétlenül utalnunk kell azonban, hogy a természeti környezetre utaló lexémák (főként az állat- és ritkábban a növénynevek) alapalakban és képzős származékukban személynévként is előfordulnak az Árpád-korban; vö. pl. *Bárány*: 1212: *Baran* szn. (ÁSz. 90), *Csóka*: 1211: *Choucha* szn. (ÁSz. 200), *Farkas*: 1138/1329: *Farcas* ~ *Farkas* szn. (ÁSz. 300), *Farkasd*: 1138/1329: *Farcasti* szn. (ÁSz. 301), *Medve*: 1138/1329: *Medue* szn. (ÁSz. 533), *Rigó*: 1211: *Rigou* szn. (ÁSz. 676), *Tőke*: 1138/1329: *Tuke* szn. (ÁSz. 765–766) stb. Ez pedig azt jelenti, hogy az itt tárgyalt településnevek között olyanok is lehetnek, amelyek nem a természeti, hanem a humán környezetre utalnak és birtoklást fejeznek ki.

A képzővel álló egyrészes településneveknek egy további csoportját is megkülönböztethetjük. A helynévképző szórványosan ugyanis kapcsolódhat két névrészből álló természeti névhez, esetleg közszói jelzős szerkezethez is, így alkotva településnevet (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 337–338). A Kárpát-medencében sokféle szép számban előforduló *Nagy-árok* (pl. 1192/1374/1425: *Nogaroc*, HA. 1: 40, Bács vm.) mikrotoponimából *-i* képzővel minden akadály nélkül alakult a *Nagyárki* (1337 P/PR: *Nodyarki*, KMHsz. 1: 195, Bodrog vm.) településnév. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy egy (adatokkal nem igazolható) *Árki* településnévből jelzői névrésszel kiegészülve jött létre a *Nagyárki* településnév. A vizsgált névkorpuszban erre az alkategóriára további példákat nem találtam.

2.3. A természeti környezetre utaló településnevek harmadik fő szerkezeti típusát a kétrészes településnevek adják.

3. ábra. A kétrészes településnevek típusai a korai ómagyar korban

A kétrészes településnevek első névrésze tartalmazhat egyrészt természeti nevet (víznevet, hegynevet stb.), másrészt természeti környezetre utaló köznevet (földrajzi köznevet vagy más típusú lexémát, pl. növénynevet, állatnevet stb.), második névrészükként pedig vagy 'település' jelentésű földrajzi köznévi, vagy településnévi áll. Ilyen szerkezetű településnevek azonban a korai ómagyar korban

meglehetősen ritkán fordulnak elő, a teljes általam vizsgált névállománynak mindössze a 10%-át teszik ki (lásd az 1. ábrát), és több mint a felük (59%-uk) elsődleges településnévként (azaz földrajzi köznévi utótaggal), 41%-uk pedig másodlagos névként (azaz helynévi utótaggal) jött létre. (Lásd a 3. ábrán.)

2.3.1. Elsődleges településnévként azokkal a településnevekkel számolhatunk, amelyek második névrésze 'település' jelentésű földrajzi köznevet tartalmaz, az előtag pedig a településnek valamilyen földrajzi jellemzőjét (lokális vagy általános földrajzi viszonyát) fejezi ki.

Lokális viszonyra, valamely más típusú hely melletti elhelyezkedésre utalnak a következő helynévi előtagú településnevek: elsősorban víz melletti közelséget tükröznek: vö. pl. a *Bándkúttelke*: 1312: *Bandkúhtelke*, p. (Gy. 2: 59, Doboka vm.), *Kőrösmonostora*: 1332–5/PR.: *Kewrsmonasterio*, 1376: *Keresmonostora*, p. (KMHSz. 1: 165, Baranya vm.), *Rackatelke*: 1271: *Rochkateluky*, t. (Gy. 4: 287, Nógrád vm.), *Sóspatakelke*: 1320: *Sospotokteleky* (Gy. 3: 370, Kolozs vm.), *Szamosfalva*: 1345: *Samusfalua* (Gy. 3: 370, Kolozs vm.), *Zalatelke*: 1310: *Zalatheluke*, p. (Cs. 3: 125, Zala vm.); ritkán pedig más típusú helyre utalnak: vö. pl. *Bodróvölgytelke*: 1332: *Bodroueulgteluke*, t., p. (Gy. 3: 343, Kolozs vm.), *Kiserdőtelek*: 1332: *Kyserdeuteluk*, t., p. (Gy. 3: 352, Kolozs vm.). E névstruktúra a kétrészes nevek 8%-ában jelentkezik.

Általános földrajzi jellegre, a természeti környezetre utalnak viszont az alábbi településnevek (a kétrészes nevek 51%-a): *Hegyfalva*: 1337: *Hegyalu*, *Hygialu* (Cs. 2: 754, Vas vm.), *Szegfalva*: 1329: *Zegfalw*, p. (Cs. 3: 103, Zala vm.), *Tófalva*: 1272: *Royfolu* [ɔ: *Tovfolu*], t. (Gy. 2: 410, Fejér vm.), *Tóslak*: +1237/[1237–42]: *Thovsloch* (KMHSz. 1: 280, Borsod vm.), *Völgyfalva*: 1323: *Weughfolu*, v. (Cs. 2: 363, Valkó vm.) stb., ezek előtagjaként földrajzi köznévi azonosítható. Az *Ágtelek*: 1270/1411: *Ogteluk* ~ *Ogthelek*, v. (NÉMETH 1997: 19, Szabolcs vm.), *Agyagtelek*: 1288: *Agyagthelek* (Cs. 3: 218, Veszprém vm.), *Körtvélyestelek*: 1348: *Kurtwelesteluk* (NÉMETH 2008: 161, Szatmár vm.), *Virágostelke*: 1324: *Vyragusteluky* (Gy. 2: 443, Fejér vm.); *Farkasfalva*: 1334: *Farkasfalua* (KOCÁN 2017: 95, Ugocsa vm.), *Ölyvesfalva*: 1335: *Whuesfalwa*, p. (Cs. 3: 49, Zala vm.), *Rigótelke*: 1320: *Rigotheleke*, p. (Gy. 2: 85, Doboka vm.), *Vadasfalva*: 1280: *Vadosfolua*, t. (Cs. 3: 634, Sopron vm.) stb. nevekben pedig előtagként növénynévi, állatnévi, anyagnévi lexéma vagy annak képzős származéka áll.

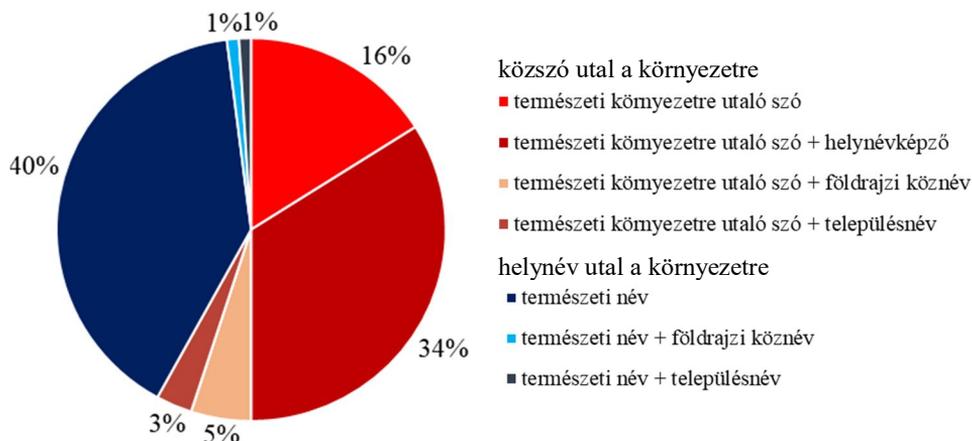
2.3.2. A másodlagos keletkezésű településnevek utótagjában minden esetben településnévi lexéma szerepel, a bővítményrészben pedig természeti nevet (víznevet, hegynevet stb., nagyon ritkán településnevet)³ vagy természeti környezetre utaló köznevet találunk.

³ A településnevek ugyan nem tartoznak a természeti nevek közé, mégis itt említtem ezeket, mert névrendszertani szempontból ide (is) jól illenek.

A mai településnév-rendszerben gyakoriak az olyan névszerkezetek, amelyekben — a településnevek körében gyakori homonímiát megszüntetendő — az előtagban megnevezett hely (víz, hegy, erdő stb.) melletti fekvés tükröződik. A természeti nevet tartalmazó, a hely elhelyezkedésére utaló megkülönböztető előtagú településnevek a korai ómagyar korban azonban jóval ritkábban fordultak elő (a kétrészes neveknek csupán a 11%-a mutat ilyen struktúrát). Ezek a településnevek a legtöbb esetben víz melletti elhelyezkedésre utalnak: vö. pl. *Gyöngyöspüspöki*: 1261/1271: *Gunguspispuky* (Gy. 3: 127, Heves vm.), *Igantőszentgyörgy*: 1347: *Iga[n]tewscengurg* (Gy. 3: 316, Keve vm.), *Kebeleszentmárton*: 1338: *Kebeleyscenthmartun*, p. (Cs. 3: 68, Zala vm.), *Túrászótó*: 1281: *Tuparstuha*, v. (Cs. 1: 671, Külső-Szolnok vm.), *Túrterebes*: 1321: *Turterebes* (KOCÁN 2017: 95, Ugocsa vm.) stb.; ritkábban pedig más típusú hely (erdő, hegy) melletti közelséget tükröznek: pl. *Erdőszádkeszi*: 1278/XVIII.: *Erdizadkezi* (KMHsz. 1: 92, Arad vm.); kivételesen másik település szomszédságát is jelölhetik: *Egerszalók*: 1328>1344: *Egerzalouk*, p. (Gy. 3: 133, Heves vm.), *Szihalombuda*: 1281/3124: *Scenholmbuda* (Gy. 3: 75, Heves vm.) stb.

Az általános földrajzi viszonyokra utaló másodlagos településnevek 30%-os gyakorisággal fordulnak elő a korai ómagyar korban. Földrajzi köznévi alapszót találunk pl. a *Mezősomlyó*: 1270: *Mezeusumlow* (BOROVSKY, Temes, 75), *Mezőszentmárton*: 1346/1347: *Mezewzentmartun* (Gy. 4: 520, Pest vm.), *Ságisdód*: 1225: *Sagisidoud*, v. (Gy. 3: 240, Hont vm.) településnevekben; növénynévi alapszó szerepel pl. a *Búzásbocsárd*: 1332–5/PR.: *Buzasbuchard* ~ *Buzazbuchard* (Gy. 2: 134, erdélyi Fehér vm.), *Diósgyőr*: 1304: *Gyous Geur*, v. (KMHsz. 1: 83, Borsod vm.), *Harasztigyarmat*: 1290: *Harasztigyormot*, v. (Gy. 4: 246, Nógrád vm.), *Somberény*: 1193: *Sumberhein* (Cs. 2: 592, Somogy vm.), *Szőlősmegyér*: +1252/[1270]: *Sceuleus Meger*, v. (Gy. 2: 608, Győr vm.) településnevekben; állatnévi lexémát találunk a következő helynevekben: vö. pl. *Békásmegyér*: 1287: *Bekasmeger* (Gy. 4: 658, Pilis vm.), *Farkaskorhi*: 1296/XV.: *Forkoskorhy*, p. (KMHsz. 1: 96, Borsod vm.); az ilyen szerkezetű településnevek előtagjában anyagnév is előfordulhat: vö. pl. *Homokkomár*: 1293: *Humukcamar* (Cs. 3: 62, Zala vm.), *Kőkesző*: +1135/+1262/1566: *Kukezu*, pr. (Gy. 3: 207–208, Hont vm.) stb. A fenti példákból jól látható, hogy e közszók alapalakban és képzett formában egyaránt állhatnak a településnevek előtagjaként.

3. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális jellemzőit, olykor keletkezéstörténeti folyamatait is vizsgálva a fentiekben igyekeztem bemutatni e névtípus prototipikus csoportjait, valamint próbáltam rávilágítani a kettős szemantikai tartalmú, pontosabban nem megítélhető (lokális vagy általános földrajzi viszonyokra utaló) kategóriákra is. A 4. ábra diagramja az e településnévtípusba tartozó két fő kategóriának a környezetre utaló közszói és tulajdonnévi összetevőit mutatja be szerkezeti formák szerint.

4. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusai lexikális alkategóriák alapján

A fentiekből világosan látszik, hogy a korai ómagyar korban leggyakrabban az egyrészes formáns nélküli, illetve a képzőmorfémával alkotott, természeti viszonyokat tükröző településnevek fordulnak elő. Az ábra azt is jól mutatja, hogy a településnév-adásban a metonimikus névadás játszotta a meghatározó szerepet, a természeti viszonyokra utaló településnevek 56%-a (40% + 16%) ily módon jött létre. A helynévképzővel való (morfematikus) névalkotás szintén jelentős számú településnevet eredményezett, a településnevek bő egyharmada (34%-a) képzés útján keletkezett. A kétrészes településnevek száma azonban igen csekély: az összes névnek mindössze az egy tized részét teszi ki. Ezek között többnyire közszói előtagot (5% + 3%) tartalmazó névstruktúrák fordulnak elő. Másfelől szemlélve azt látjuk, hogy a természeti környezetre utalás szerepe nagyobb részt (58%) közszói elemekhez, kisebb részben pedig (42%) tulajdonnévi értékű helynevekhez kötődik. E helynevek csaknem kétharmada víznév: e névcsoport az egész itt vizsgált névtípusnak az egy negyed részét teszi ki. Figyelemre méltó a névtípusban a földrajzi köznévi lexémák gyakorisága is, noha települést jelölő földrajzi köznévek csak a kétrészes nevekben, az összes név 6%-ában szerepelnek. A nevek közel 40%-ában található azonban valamely más helynévfajta utaló földrajzi köznévi névelem: ezek magas aránya azt jelzi, hogy e szavak eredeti jelentése nem zavarja a befoglaló nevek településnévként való funkcionálását.

4. Az efféle vizsgálatok, illetve a névstruktúrák más szempontú (pl. az időbeli, térbeli viszonyokat érintő stb.) részletes és alapos tanulmányozása során pontosabb képet kaphatunk egyrészt nemcsak magukról a természeti viszonyokra utaló településnevekről, hanem a településnév-rendszer egészéről is, másrészt — mivel ez a névtípus mutatja a legszorosabb összefüggést a természeti nevekkel — a mikroponimákról is újabb ismereteket szerezhetünk.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- AOKlt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–. 27. Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2007.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOROVSKY SAMU 1898. *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újra-kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT é. n. *A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa*. Debrecen. Kézirat.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2017. A természeti környezetre utaló településnevek. *Magyar Nyelvjárások 54*: 121–135.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1922/2014. *Turóc megye kialakulása*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság. Újraalkotás: Historia Incognita III. sorozat. Máriabesnyő, Attaktor, 2014.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- RESZEGI KATALIN 2009. A jelentéshasadás mint helynévkeletkezési mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 35–45.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára I–XII*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

Structural Issues in Settlement Names Referring to the Natural Environment

In my paper I study the structural groups of an important name type in the Hungarian settlement name system, i.e., settlement names referring to the natural environment. I highlight what kind of semantic and lexical-morphological models characterize the particular name structures and what their frequency is. The typological descriptions differentiate between three larger structural types among toponyms: 1. single-component names without a formant, 2. single-component names with toponym-formants, and 3. two-component toponyms formed by means of compounding.

Within the basic types of settlement names referring to the natural environment, more than half (56%) of the name corpus is made up by single-component settlement names without a formant, while 34% of the names were created as single-component toponyms with formants; this means that the character of the name type is clearly defined by the single-component structure. The proportion of two-component settlement names referring to the natural environment is only 10%. In terms of their lexical structure, the single-component denominations without a formant may be of four types, as these name formants may contain 1.

single-component toponyms (e.g., *Tapolca* settlement name < *Tapolca* hydronym), 2. two-component toponyms (e.g., *Kökényér* settlement name < *Kökény-ér* 'black-thorn/brook' hydronym), 3. a geographical common noun (e.g., *Ér* settlement name < *ér* 'brook') or 4. other type of common nouns referring to the natural environment (e.g., *Alma* settlement name < *alma* 'apple' tree name).

The names in the second large structural group of settlement names referring to the natural environment, the single-component toponyms with formants, belong to practically two types of lexical subcategories. The topoformant may be attached to a geographical common noun base word (e.g., *Erdőd* < *erdő* 'forest' + *-d* topoformant) or a common noun referring to the natural environment, primarily to plant and animal names (e.g., *Somogy* < *som* 'dogwood' + *-gy* suffix).

The third large structural group of settlement names of this name type are made up by two-component settlement names. The first name constituent of two-component settlement names may include a natural name (hydronym, oronym, etc.) or a common noun referring to the natural environment (geographical common noun or other type of lexeme, e.g., plant name, animal name, etc.), while in their second name constituent there is either a common noun meaning 'settlement' (e.g., *Szamosfalva* 'village/next to the river Szamos') or a settlement name (e.g., *Kecskéskér* 'settlement named Kér/abundant in goat'). Settlement names with such a structure, however, are very rare in the early Old Hungarian Era.

When studying this less researched name type in more detail and thoroughly, we may gain more precise insights into this group of settlement names expressing specific relationship and (as this name type shows the closest relationship with natural names) we may also gain new knowledge about microtoponyms.

Az oklevelek kevert nyelvi állapotáról a nyelvjárástörténeti vizsgálatok tükrében*

1. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok elsődleges, közvetlen forrásanyagát az ómagyar kortól kezdődően több más egyéb fogódzó mellett a nyelvemlékekben feltehető nyelvi adatok jelentik. A nyelvemlékek adatainak nyelvjárástörténeti forrásértéke azonban nagyon különböző lehet, ahogyan erről egy korábbi munkámban már szóltam (BÁBA 2018). Mostani írásomban e szerteágazó kérdéskörnek csak egy aspektusára, az oklevelek kevert nyelvi állapotára és ennek a nyelvjárástörténeti kutatások során is figyelembe veendő szerepére kívánok kitérni.

BENKŐ LORÁND a nyelvemlékek felhasználásának legfőbb korlátját abban látja, hogy „nincs olyan nyelvemlékünk (leszámítva talán a pár szavas vagy soros apróságok némelyikét), amelyben teljesen egységes, következetes nyelvállapot tárulna elénk” (1957: 37). Az egyes nyelvemlékekben tapasztalható ingadozások véleménye szerint származhatnak az író saját nyelvállapotának és az írásbeli standardnak a keveredéséből, az író saját nyelvállapotának normahatásoktól független ingadozásaiból, illetve különböző egyének nyelvállapotának együttes jelenlétéből (1957: 37–44). Az ómagyar kori oklevelek adatainak nyelvjárástörténeti hasznosításakor ezekre a szempontokra természetesen éppúgy figyelemmel kell lennünk, mint bármely későbbi nyelvemlék ilyen célú vizsgálatakor.

2.1. Számos nyelvemlékünk kevert nyelvi állapotát az explicit módon leginkább csak a 15–16. század fordulója után megjelenő normatív szokások eredményezik (BÁRCZI 1967/2002: 16, KISS J. 2018: 362). Ez azzal van összefüggésben, hogy a formálódó írásos hagyomány legtöbbször csak részben tudja elnyomni a szerző saját nyelvi állapotát, ami nagyszámú ingadozáshoz, sőt nem egy esetben téves visszaütéshez vezet (BENKŐ 1957: 39–42).¹ Ezek a normatív szokások BENKŐ LORÁND szerint a 16. századtól kezdődően (vagyis a jelentősebb értelmi-ségi réteg megjelenéséhez köthetően, lásd ehhez még KOROMPAY 2003: 579) a

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

¹ Ez utóbbiak mellesleg kiváló terepet biztosítanak az eredeti nyelvjárási formára való visszakövetkeztetésre (lásd ehhez BENKŐ 1957: 41–42, JUHÁSZ 2018: 337).

grammatikákban és az ortográfiákban egyre inkább kezdenek határozottabban is testet ölteni.

A nyelvjárások fölötti változat mindinkább hangsúlyos jelenlétét a középma-gyar korban a magyar nyelvű írásbeliség tényerése és a könyvnyomtatás fokoza-tos elterjedése mellett a nyelvterület közepén zajló természetes integrációs, ki-egyenlítődési folyamatok is elősegítették (KOROMPAY 2003: 584, JUHÁSZ 2018: 333). Ennek ellenére a nyelvjárási sajátosságok és az írásbeli standard érvénye-sülésének az aránya az egyes írásművekben még ebben a korban is több tényező függvénye: a színterektől, alkalmaktól és szövegműfajoktól éppúgy függ a nyelv-járásiasság mértéke, mint ahogyan természetesen az egyes nyelvhasználók, az írók, deákok nyelvi attitűdje (ami szintén több összetevő eredménye lehet)² is jelentős befolyásoló szereppel bír ebben a tekintetben (JUHÁSZ 2018: 333).

2.2. Bár a magyar írott köznyelv tényleges egységesülésének kezdetét KISS JENŐ véleménye szerint is a 16. századtól számíthatjuk, úgy véli, hogy ennek a hosszú folyamatnak a „kezdeté a magyar írásbeliség megjelenése volt. Az írásnak ugyanis nemcsak konzerváló, hanem mintaadó, azaz követésre készítő szerepe volt mindig” (2018: 362). Ilyen értelemben pedig ő maga az ómagyar kort az írott nyelvi egységesülés szempontjából az előzmények koraként tárgyalja (2018: 361).

Mivel pedig a latin betűs magyar nyelvű írásbeliség kialakulása a latin nyelvű szövegek fordításához szorosan kötődik, természetes, hogy a korai írásszokások elsősorban a latin nyelv erőteljes hatásának tulajdoníthatók. BENKŐ LORÁND és BÁRCZI GÉZA például korai írásszokással magyarázza a fordításokban (és rész-ben az eredeti magyar szövegekben is) megjelenő igemódoknak és -időknek meg-határozott szabályokhoz igazodó, latinos használatát, a latin igeveves szerkezetek szolgálai módon történő fordítását, a kettős kapcsolású birtokos jelzős szerkezetek kedvelését (*a háznak a teteje* forma *a ház teteje* formával szemben), a számnévi jelző utáni többes szám (pl. *hét fő bűnök*) vagy a páros testrészek nevének többes számú használatát (pl. *kezeivel*) (BENKŐ 1957: 39–42, BÁRCZI 1963/1975: 186–187, 1967/2002: 521). A latin nyelv hatása ugyanakkor persze nem egyforma mértékben jelentkezik az egyes fordítók szövegeiben, így például a Guary-kódex és a Sándor-kódex kiváló nyelvérzékkel fordított munkák, szemben azokkal az írásművekkel, amelyek az eredeti latin mondatok szerkesztésmódjához a szöveg érthetőségének az árán is ragaszkodnak (BÁRCZI 1963/1975: 187). Az itt felsorolt példák alapján BÁRCZI GÉZA úgy látja, hogy a korszakban kialakulóban van az írástudók tudatában a nyelvi helyesség és helytelenség fogalma, vagyis egyfajta

² Így például abban, hogy Sylvester János minden munkájában szinte korlátozás nélkül érvényesül az erős *i*-zés, valószínűleg szerepe lehetett a Szatmár megyei származásán és lokálpatriotizmusán túl annak is, hogy életének másik színtere, Sárovar ugyancsak *i*-ző területen található, és a két régió *i*-zése nem tér el jelentősen egymástól (JUHÁSZ 2018: 333).

nyelvi norma kezd kibontakozni, amely „a beszélt nyelvi mondattal szemben egy külön, írott nyelvi latinos mondattant követel, és bizonyos nyelvjárási jelenségeket kirekeszt” (1963/1975: 188). Joggal vetődik fel azonban a kérdés, különösen a korai ómagyar kori szövegmélekkel való összevetésben, hogy az eredeti latin szöveghez való szigorú ragaszkodás, annak szolgálai módon történő fordítása mennyiben tekinthető a normahatások érvényesülésének. Az Árpád-kori kis szövegmélekekről BENKŐ LORÁND ugyanis azt állapítja meg, hogy azok mondatszerkesztési eljárásai valószínűleg sokkal inkább megfelelnek a magyar mondatalkotási szokásoknak, vagyis ezek a nyelvemlékek még abban az időszakban keletkeztek, amikor a latinizálási kényszernek nem esett áldozatul a magyar írásbeliség (1980: 367).³ Ez szoros összefüggésben van azzal, hogy az Árpád-kori szövegmélek a beszédbeli felhasználás igényével készültek, míg a kései ómagyar kor vallásos szövegei „az olvasmány-ellátottság kielégítését célozták” (1980: 31).

A szövegek normasajátosságaira való kitekintés témánk szempontjából még több hozadékkal járhat, ha az ilyen, elsősorban mondatszerkesztési sajátosságok mellett bizonyos hangtani jegyekre is figyelmet fordítunk. Igaz ugyan, hogy BÁRCZI GÉZA szerint a hangtani és alaktani szempontból is egységes írott nyelv kialakulása késlekedik a korban,⁴ mégis úgy látja, hogy az ómagyar kor végén két olyan nyelvváltozat kibontakozása is újtárra indul, amely hangtani szempontból is a nyelvi egységesülés irányába mutat. Az egyik az általa „kolostori nyelv”-nek nevezett típus, amelyre az *ö*-zés annak ellenére feltűnően jellemző, hogy éppen az *ö*-zű területek kerültek a 16. században török uralom alá, s ezáltal az ilyen nyelvi sajátosságot mutató kódexek pusztulhattak el a legnagyobb mennyiségben. Mindezzel BÁRCZI maga sem állítja, hogy ekkoriban már beszélhetünk kialakult, normává rögzült *ö*-zű típusú írott nyelvről, hiszen maguk az *ö*-zű kódexek sem egyöntetűek az *ö*-zés szempontjából, sőt az *ö*-zés igen különböző fokai vannak bennük képviselve. Úgy véli azonban, hogy ezek a nyelvemlékek az *ö*-zésnek a kolostori nyelvben történő terjedését mutathatják (1963/1975: 189).⁵

³ Kivételt ez alól talán csak a Halotti beszéd Könyörgés része jelent, ami szó szerinti fordításával magától a Halotti beszédtől is elüt (KISS J. 2018: 365).

⁴ Véleménye szerint ez egyrészt az írásbeliségnek a maihoz viszonyított igen szerény fokával, illetve elenyésző társadalmi funkciójával állhat összefüggésben, másrészt a nyelvi egységesülés igényének hiánya az akkori nyelvjárássok közötti különbségek szerény mértékéből is következhetett (BÁRCZI 1963/1975: 185–186, 1967/2002: 520, vö. még KISS J. 2018: 363).

⁵ Az *ö*-zés területi sajátosságait és presztízst a későbbiekben nagyban befolyásolta, hogy a török-dúlás eredményeképpen a déli, főleg *ö*-zű területek lakossága erősen megritkult részben a háborús pusztítások, részben a lakosság elvándorlása miatt, a hódoltság megszűnése után pedig a nyelvterület népfőléssel bíró részeitől, így a felvidéki és a dunántúli területekről ellenkező irányú migrációs folyamatok indultak el erre a területre (BENKŐ 1957: 84–85, JUHÁSZ 2018: 332).

A másik — kifejezetten a szórványok írásmódját is érintő — kezdemény BÁRCZI GÉZA véleménye szerint a királyi kancelláriához kötődött, amely a saját gyakorlatában egységes hangjelölési rendszert alakított ki, sőt éppen ennek révén a szóalakok egységesítésére is törekedett (1963/1975: 189). Ez utóbbi kijelentését azonban BÁRCZI konkrét példákkal nem támasztja alá. Nyelvtörténeti ismereteink alapján ugyanakkor nemcsak arra következtethetünk, hogy mely sajátosságok váltak a szórványemlékekben az írásszokások által bizonyos mértékig kedvelté a korban, hanem egyúttal az is valószínűsíthető némely esetben, hogy melyek azok a jelenségek, amelyek éppen a korabeli írásszokás következtében nem jelennek meg az írott forrásokban. Így például nyelvemlékeink tanúsága szerint nem volt szokás jelölni a kései ómagyar korban a középső nyelvallású rövid magánhangzók utáni, dentális mássalhangzók előtti *l* hang kiesését vagy a nyugati nyitódó diftongizációt, noha ez utóbbira, egészen pontosan az *é > iĕ* változásra a nyelvtérület nyugati részéről BÁRCZI szerint már a 15. század elejéről idézhetünk példát. Az általa említett *Sé* településnév 1421-es *Sye* adatánál (lásd még Cs. 2: 793, Vas vm., ma: *Sé*, lásd VMFN. 114) azonban korábbi példát is találunk, Zala megyében ugyanis már a 14. század végén, 1391-ben *Echyer* formában tűnik fel *Ecsér* település neve (Cs. 3: 48). Van némi valószínűsége tehát annak, hogy a korszakban a nyugati nyitódó diftongizáció már élő nyelvjárási változat volt, de a lejegyzők esetleg nem találták azt az írott szöveghez méltónak (BÁRCZI 1963/1975: 188).

2.3. Azt is hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a jelentősebb értelmiségi réteg megjelenése előtti korszakot illetően akár azt is feltételezhetjük, hogy a csekély számú írástudó⁶ által létrehozott írott anyag sokkal nagyobb mértékű egységet, következetességet mutathat, mint a későbbi korszakok termékei (vö. BENKŐ 1980: 81). Ebből a szempontból ugyancsak érdemes figyelmet fordítanunk a korai szövegemlékeinkre, illetve az okleveleken kívül más szórványemlékekre is, mivel azokban gyakran az oklevelekre is jellemző írássajátosságokat tapasztalhatunk.

2.3.1. BENKŐ LORÁND szerint például a Halotti beszéd különösképpen kiemelkedik korai forrásaink közül hangjelölési rendszerének rendkívüli pontosságával és következetességével (BENKŐ 1980: 72, vö. még KIS T. 2018a: 37, 2018b: 58). A Halotti beszéd hangjelölésére vonatkozóan KIS TAMÁS is azt a következtetést vonja le a *v* és *u* grafémák szövegbeli alkalmazásának alapos vizsgálata révén, hogy legelső szövegemlékünkben igen nagy mértékű anyanyelvi (fonológiai) tudatosságról valló betűhasználatot tapasztalhatunk (2018b: 71).

A Halotti beszéd mellett más Árpád-kori kis szövegemlékkel összefüggésben is megfogalmazódtak olyan elképzelések, amelyek a korszakra jellemző írássajátosságokkal kapcsolatosak. Így például azok enyhe fokú *ö*-zése (illetve *ü*-zése)

⁶ TARNAI ANDOR feltételezése szerint például a 11–12. századi magyar írástudó elit mindössze 150–200 főből állhatott (1981: 15, vö. még HORVÁTH 2015: 19).

alapján JUHÁSZ DEZSŐ úgy látja, hogy a kancelláriai norma bizonyos szinten a labiális változatok használatát támogathatta (például HB. *zumtuchel* [szömtökel ~ szümtükxel], *num* [nöm ~ nüm], *terumteve* [terömteþé] stb., KT. *num* [nüm] (1-szer), de *nem* (3-szor), KTSz. *mendun* [mëndön], *leluc* [lélök] stb., ÓMS. *thekunched* [teküncsed], *werud* [véröd] stb., GyS. *keguffege* [kégyössége], *kuner* [könyér], de *kerezt* [kérészt], *tiftes* [tisztés] stb.) (2018: 324).⁷ A korai kis szöveg- emlékek magas szintű nyelvi és írásbeli állapotát jelzi BENKŐ LORÁND szerint többek között az is, hogy azokban — a korban már minden bizonnyal érvényesülő — alkalmi mássalhangzó-hasonulások nincsenek jelölve (1980: 81).

2.3.2. Szintén ide vonható BENKŐ LORÁND felvetése Anonymus *ö-ző* tulajdonneveinek hátterére vonatkozóan, mely szerint abban is valószínűsíthetően tudatos írásbeli törekvést kell sejtenuünk. Bár korábbi írásában úgy vélekedik, hogy az *ö-ző* formák használata mögött P mester saját *ö-ző* nyelvjárásának⁸ érvényesítése húzódhat meg (1996: 230), később mégis inkább amellettt érvel, hogy a nagyszámú *ö-ző* tulajdonnév jelenlétét a gesztában valamiféle írásnorma követése eredményezhette (2003: 159). Úgy gondolja, hogy ezt az álláspontot egyfelől az a háttértényező támogatja, hogy Anonymus — mint tudjuk — a történeti hűség látszatára rendkívül sokat adott, s emiatt saját nyelvjárásának *ö-ző* sajátosságait kevésbé engedte volna felszínre törni az ő korában *ë-ző* nyelvjárásokból származó s általa is jól ismert nevek leírásában. A kancelláriai norma kialakulásának kezdeteire következtethetünk JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint is az Anonymus *Gesta Hungarorum*ában felbukkanó *ö-ző* (pl. 17. *hymusuduor* [Hímösudvor], 32. *zepuf* [Szepös], 50. *uert(us)* [Vértös], 56. *urcun, vrcun* [Örkön 'Örkény'], *ë-ző* (pl. 28. *zeguholmu* [Szëgüholmu 'Szeghalom']) és váltakozó formák (pl. 19., 50–51. *velec* [Velék], de 20–21. *veluc, ueluc* [Velök], 44. *temef, temes* [Temës], de 11. *tem(us)* [Temös]) jelenlétéből (2018: 324).

2.3.3. Másfelől BENKŐ LORÁND szintén fontos körülményként tekint ebben a kérdésben arra, hogy a 12–13. század általános oklevélírói gyakorlatában is terjedőben volt az *ë-ző* területekről származó tulajdonnevek *ö-ző* írásszokása (lásd pl. 1219/1550: *Zemlu(m)*, 1221/1550: *Sumtey*, 1226: *Wertus*, 1332: *Scepus*, 1285: *Vrkun*, 1317: *Egur*, 1323: *Thumuswar*), s ezért úgy véli, hogy a Magiszter alkalmazkodhatott ehhez az írásgyakorlathoz, de mint tekintélyes kancellista maga is

⁷ Az *ö-zés* nyelvi státusza a középmagyar kortól tovább erősödött azáltal, hogy a déli, *ö-ző* területekről a török elől menekülő lakosság olyan vidékeken is elterjesztette azt, ahol korábban nem volt jellemző a használata (JUHÁSZ 2018: 332).

⁸ Anonymus nyelvjárásának területiségéről BENKŐ úgy nyilatkozik, hogy bár a gesztában több jel is áruklodik a mester tartózkodási helyeiről, *ö-ző* nyelvjárásáról legfőljebb csak közvetett ismereteink lehetnek. A geszta *ö-zés*ének területi hovatartozását ennek ellenére megpróbálja óvatosan kijelölni, mégpedig a nyelvterület nyugati és/vagy déli részéhez köti azt (2003: 159, de lásd 1996: 230, JUHÁSZ 2018: 324).

hozzájárulhatott annak formálódásához (BENKŐ 2003: 160). A BENKŐ által említett *ë-ző* területekről származó tulajdonnevek *ö-ző* írásszokásával kapcsolatban meg kell ugyanakkor azt is jegyeznünk, hogy vajon milyen szempontok alapján tarthatjuk *ë-ző* régióknak a korban az adott területeket, ha azokon a helynevek *ö-ző* formában is felbukkannak (az említett példáknak ráadásul csak egy része sorolható valóban a 12–13. századhoz).

Az írásszokások kialakulása elsősorban természetesen helyesírási téren jelentkezett a korban, mivel az írástudás birtoklása a középkorban magas fokú műveltséget feltételezett, és az írásbeli szövegalkotással hivatásszerűen foglalkozók profizmusa egyfelől a helyes írásra való törekvést jelentette (JUHÁSZ 2018: 315–316). HORVÁTH IVÁN szintén úgy vélekedik, hogy a korban már kialakulhattak „elemi helyesírási egyezmények”, amelyek azonban még nem országos hagyományon, legfeljebb helyi megszokásokon alapultak (2015: 23). Ez alapján talán a kialakuló írásszokásnak a helyesírás terén felbukkanó érvényesülését sejthetjük amögött, hogy a korai ómagyar korban az *é* hang hosszúságát bizonyos esetekben (bár többnyire következtlenül, lásd erről BÁBA 2018) feltehetően német mintára (KOROMPAY 2003: 289) az *ee* betűkapcsolat is jelölhette, sőt bizonyos nevek, névrészek vagy akár közszavak írásmódjában valamilyen oknál fogva (talán azok egy szótagos volta miatt) más elemekhez képest kifejezetten kedvelt volt ez a fajta írásmód (a hivatalos névhasználat lehetőségét KENYHERCZ RÓBERT ugyancsak felveti, 2016: 18). KNEI ZSA ISTVÁN hívja fel arra a figyelmet, hogy a *Kér*, *Nyék*, *Szécs*, *Bél*, *Hét*, *Pél*, *Lég*, *Péc* nevek vagy névrészek, valamint az *ér* köznévi lejegyzésében igen gyakori, sőt általános az *é* hang *ee*-vel való jelölése (1952: 55–56). Ugyanilyen jellegzetes ez a megoldás a *bérc* földrajzi köznévi és a *szék* névrészt tartalmazó nevek leírásában is (például *bérc* 1247: *beerch*, Hont, HA. 3: 33, *Kisakasztó bérce* 1329: *Kysakazto beerchy*, Kolozs, HA. 3: 53, *Brizó bérce* 1331/1394: *Brizoubeerche*, Hont, HA. 3: 34, *Széklak* 1237: *Seecloc*, Bács, KMHsz. 1: 254; *Szék* 1307: *Zeek*, Doboka, HA. 2: 26).

JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint a cancellistáknak vagy a hiteles helyek írnokainak szakértelme a különböző szövegtípusok sablonjainak alkalmazásában is megnyilvánult. A korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazó segédkönyvekről és az oklevelek szerkesztését tanító tankönyvekről ÉRSZEGI GÉZA és SZENTPÉTERY IMRE is tesz említést. Ezek használata szükségszerű volt, hiszen egy-egy ilyen gyűjtemény „lehetővé tette a cancelláriának, hogy azonos ügyekben azonos formulákkal állíthasson ki oklevelet, megtakarítva ezzel az újrafogalmazás munkáját” (ÉRSZEGI 1998: 41, vö. még SZENTPÉTERY 1930: 25, 1942: 405, 410, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 47). JUHÁSZ DEZSŐ szerint az írástudók a különböző tájak eltérő nyelvhasználatával is szembesültek, s többek között ez a fajta nyelvi tapasztalat, illetve az írásbeli hagyományozódáson alapuló

sablonok alkalmazása vezetett együttesen ahhoz, hogy a korai írásművek az élőnyelvet egyfajta szűrőn keresztül tükrözik (2018: 315–316).⁹

3. Az egyazon író tollából származó nyelvi ingadozásokhoz a fentiek mellett olyan tényezők is hozzájárulhatnak, amelyek a kialakulóban lévő írásszokástól függetlenek. Az ilyen módon létrejövő kettősségek adódhatnak az adott nyelvjárástípusban jelen lévő ingadozásokból is: a nyelvi változások természetes velejárója ugyanis az, hogy a régi és az új jelenség egy ideig mint szinkrón variációk egymás mellett élnek egyazon nyelvjárásban (BENKŐ 1957: 14, 1988: 63–64). A nyelvi jelenségek egymásmellettsége ráadásul az egyén (például az oklevélíró) nyelvhasználatában is feltétlenül megmutatkozik. Ezt a fajta „fölvegyült nyelvjárásiasság”-ot — ami aztán az írásművekben is megjelenik — az adott szerző nemcsak a saját nyelvjárásának kettősségeiből „nyeri”, hanem adódhat ez a különböző tartózkodási helyein beszélt nyelvjárástípusok keveredéséből is (BENKŐ 1957: 37).

4. Nyelvelméink kevert nyelvi sajátosságai számos esetben abból a nyilvánvaló körülményből fakadnak, hogy a kéziratok és a nyomtatványok gyakran nem eredeti formában maradtak fenn, vagyis bennük különböző egyének és esetleg különböző időszakok nyelvállapotának a keveredésével kell számolnunk. A kérdés a korai szövegelméink kapcsán is döntő jelentőségű (lásd ehhez BENKŐ 1980: 20–22, vö. még BÁRCZI 1963/1975: 186, N. FODOR 2008: 126, HORVÁTH 2015: 20), s nem kisebb súllyal esik latba a nyelvelmék eredetisége a jogi írásbeliség termékei esetében sem, hiszen a 11–12. századból származó okleveleink egy jelentős része csak későbbi másolat, átirat vagy hamisítvány formájában maradt fenn,¹⁰ ami természetesen jelentős mértékben befolyásolja azok nyelvjárástörténeti forrásértékét. Abban, hogy a 11–12. századból nagy számú bizonytalan kronológiai státuszú,¹¹ vagyis másolt, átirat vagy hamis oklevél maradt fenn, számos tényező játszhat szerepet. Az átirás leggyakoribb indoka valószínűleg az oklevél megőrzésének a szándéka lehetett (amit az oklevelek szállítása, nem megfelelő

⁹ Az írásbeliség normái ugyanakkor más szinteken is tetten érhetők az oklevélírásban. Úgy tűnik például, hogy a szinonim helynevek esetében a névváltozatok közötti választást ugyancsak befolyásolhatta valamiféle írásszokáshoz való igazodás. Előfordulhat ugyanis, hogy bizonyos helynévvariánsok elterjedtségük és alacsony presztízsük miatt évszázadokon át rejtve maradtak az írásbeliség előtt (KENYHERCZ 2016: 28). Az oklevelekben a latinizáló helynevek használata szintén az oklevél-szövegezők normatörekvésének egyik legfontosabb megnyilvánulása (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 49, 51).

¹⁰ A 11. századból például mindössze négy eredeti oklevelet ismerünk; a többi, 11. századhoz köthető oklevél egy része későbbi másolatban maradt fenn, továbbá „a magyar írásbeliség e korai időszakra datált okleveleinek egy másik jelentős részéről pedig — az erősödő kritikai szemléletnek is köszönhetően — bizonyosodott be, hogy valójában nem is a 11. században, hanem később, akár évszázadokkal később állították ki őket” (SZÓKE 2018: 419).

¹¹ A bizonytalan kronológiai státuszú oklevél kifejezéshez lásd SZÓKE 2015: 16.

tárolási körülményei stb. veszélyeztethettek), de előfordulhatott például, hogy egy újabb vitás ügy kapcsán írták át és erősítették meg a korábbi jogi iratot. Van-
nak ugyanakkor eleve átírássra készült iratok is, amelyek királyi vagy egyéb méltóságok parancsait tartalmazták, s a parancs vagy utasítás teljesítése során az eljárásról készült oklevél kiállításakor az eredeti mandátumot mindenképpen átírták (KENYHERCZ 2016: 8, 21, vö. még ÉRSZEGI 1998: 40, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 29). A hamis oklevelek keletkezéséhez elsősorban az a körülmény járulhatott hozzá, hogy az írásbeliség a 11. században egész Európában háttérbe szorult, a magyar nyelvterületen pedig a szóbeliség uralkodó helyzete folytán ekkoriban még el sem terjedt. Az eredeti oklevelek hiányának a következménye pedig az volt, hogy a 13. században, amikor viszont már szükségessé vált az írott bizonyítékok bemutatása egy-egy peres ügy során, nagy számban jelentek meg a hamisítványok, amelyek ugyan többnyire a valós birtokviszonyokat rögzítették, az is előfordult azonban, hogy az ilyen iratok célja a tulajdonjog meghamisítása volt (SZŐKE 2015: 18, 2017: 138, 2018: 428).

Az, hogy a másolt nyelvemlék nyelvi anyaga milyen mértékben mutat keveredést, attól sem választható el persze, hogy a változtatás lehetőségével a másolók vagy átírók milyen mértékben éltek. Ebben a tekintetben mind az oklevelek, mind a kódexek másolói között jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Az okleveleket illetően SZENTPÉTERY tesz fontos megjegyzést a másolói kéz beavatkozásának mértékére vonatkozóan: véleménye szerint az átíratok helyességére leginkább a pápai átíratokban ügyeltek, de a hiteleshelyek is gondosabb átíratokat bocsátottak ki, mint azt a királyi kancellária gyakorlatában láthatjuk (SZENTPÉTERY 1942: 402, 419, KENYHERCZ 2016: 14, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 29).¹²

Az sem lényegtelen részlet természetesen, hogy az adott kéziratot hányszor másolta eltérő személy, kézenfekvő ugyanis, hogy a nyelvemlék nyelvi sokszínűsége annál valószínűbb, minél több szerző hagyta rajta a nyelvi lenyomatát (SZENTPÉTERY 1942: 410). Az efféle módosulásokról, ingadozásokról pedig azt is tudjuk, hogy azok elsősorban hangtani (és helyesírási) téren jelentkeznek (BENKŐ 1957: 43, SZŐKE 2010: 95, 98, 2011: 60, KENYHERCZ 2016: 10). KENYHERCZ RÓBERT szerint a hangtani jellegű eltérések gyakorisága azzal is összefüggésben lehet, hogy az ilyenfajta kettősségek feltehetően nem okoztak gondot az oklevelek kiállítása, átírása, illetve későbbi használata során, mivel ezeket nem tekintették olyan jellegű különbségeknek, amelyek az oklevelek jogi hitelét akár kis mértékben is megingathatták volna (2016: 13). Az átíratok ellenőrzése során az oklevél jogi hitelét nem befolyásoló eltérések figyelmen kívül hagyását jól mutatja az is, hogy ilyen különbségeket nemcsak a tulajdonnévi szórványok írásmódjában, hanem magában a latin szövegben is találhatunk (KENYHERCZ 2016: 16).

¹² Az átírt és az átíró oklevél közötti eltérések okairól lásd KENYHERCZ 2016: 16, 34.

KENYHERCZ RÓBERT egy további, nyelvjárástörténeti szempontból is fontos összefüggésre világít rá akkor, amikor a Szepes vármegyei birtokokat és birtokosait érintő ügyekben oklevélkibocsátó szervként működő szepesi káptalan átírási gyakorlatát tárgyalja (2016: 17). Leírásából az derül ki ugyanis, hogy az itt működő hiteleshely más hiteleshelyek gyakorlatához hasonlóan kétféle oklevelet — bevallást és jelentést — állított ki, s mindkét típus tartalmazhatott átírásokat. Csakhogy míg a bevallások többnyire régebbi, akár több száz évvel korábbi oklevelek szövegét másolták át, addig a jelentések gyakran az eredeti oklevél kiállításával azonos évben keletkeztek. Ilyen módon ez utóbbiak egymással történő összevetése nyelvtörténeti szempontból érthető módon kevesebb figyelmet kapott annak ellenére, hogy „ezek esetében is ugyanúgy egy más helyen, más kéztől kiállított korábbi irat szövege került bele egy újonnan szerkesztett oklevélbe” (KENYHERCZ 2016: 20). KENYHERCZ RÓBERT szerint ezek az oklevelek éppen azért különösen alkalmasak az oklevélátírási gyakorlat sajátosságainak megismerésére — amiért mellesleg együttes használatuknak, összevetésüknek csekély a nyelvtörténeti hasznosíthatósága —, mert esetükben nem kell azzal a nyelvi bizonytalansággal számolnunk, ami máskor a szórványoknak az eredeti vagy az átírt oklevél idejére való vonatkoztatását jelenti (2016: 17–21). A nyelvjárástörténeti vizsgálatok számára szintén fontos adalékul szolgálhatnak az ilyen természetű átírások nemcsak közvetve mint az oklevélátírás megismerésének elsődleges forrásai, hanem akár közvetlenül is mint olyan nyelvemlékek, amelyek által bizonyos esetekben akár nyelvjárási különbségek nyomaira is bukkanhatunk.

Azt, hogy az egyazon vagy közel azonos évből származó (azonos ügyben születő) okleveleknek valóban lehet nyelvjárástörténeti szempontból hozadéka, N. FODOR JÁNOS kései ómagyar kori személynévi adatokon végzett vizsgálati igazolja. Az általa összevetett egyazon ügyet tárgyaló (a Kállayak és Károlyiak közötti perről tudósító) négy oklevél közül három 1440-ből, egy pedig 1447-ből származik. N. FODOR JÁNOS szerint a Szatmár vármegye (1440), a Leleszi konvent (1440) és Hédervári Lőrinc nádor oklevelében (1447) szereplő nevek az Erzsébet királyné által kiadott oklevélre (1440) támaszkodnak, mégis számos helyen eltérés tapasztalható közöttük. A négy oklevél jobbágynevei között a labiális–illabiális eltérésekre (pl. 1440: *perfelchÿ*, *helges* ~ 1447: *pelfewchÿ*, *hewlges*), az *i* ~ *é* szembenállásra (pl. 1440: *vÿkas* ~ *vekas*), valamint az *i* ~ *ë* kettősségre (pl. 1440: *kÿnches* ~ *kenches*) utaló jeleket egyaránt találunk (2008: 131–132). Ezek a kései ómagyar kori személynévi példák arra engednek következtetni, hogy a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti szembenállások tanulmányozásakor szintén termékeny kiindulópont lehet az egyazon vagy közel azonos évből származó, egymással kapcsolatban lévő oklevelek helynévi adatainak elemzése, hiszen általuk az oklevélkibocsátó helyek oklevélírói gyakorlatára vonatkozó megállapításokat fogalmazhatunk meg.

A nem eredetiben fennmaradt (vagyis a hamis, az interpolált és az átírt) oklevelek adatainak nemcsak adott területhez, hanem más esetekben az időhöz kötése is meglehetősen bizonytalan (lásd ehhez SZAMOTA 1895: 129, JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXIV, KENYHERCZ 2016: 9, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 29), ezért azok tüzetesebb vizsgálata megkerülhetetlen nemcsak a kérdéses oklevél kronológiai rétegeinek a szétválasztásához, hanem egyúttal az ómagyar kori nyelvjárási különbségek leírásához is. A labiális-illabiális szembenállások vizsgálatakor például külön figyelmet érdemelnek az olyan adatok, mint a garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből való *Geletnek* településnév korai labiális formájának felbukkanása (1075/+1124/+1217: aliis tribus villis, scilicet Goznucha, *Gelednuk* et Kerestur, Gy. 1: 444, DHA. 1: 218). A *Gelednuk* formát GYÖRFFY GYÖRGY és SZŐKE MELINDA véleménye alapján nem köthetjük a 11. századhoz, az csak a későbbi interpoláció eredményeként került a szövegbe (DHA. 1: 216, 217; SZŐKE 2015: 98–99, vö. még DUDÁS 2004: 169). Valószínűleg szintén az átírás következményének tarthatjuk a *Csepánföldre* és a *Csehtelek* helynevek labialitásbeli módosulását a következő adatokban: +?1248>1393: *Chepanfelde*, +?1248>1394: *Chepanfelde*, +?1248>1402: *Chepanfulde* (Bereg vm., KMHsz. 1: 74); *Csehtelek* 1257/1390/1454: *Cheh Thelek*, 1257/1390/1494: *Chehtelew* (Kraszna vm., Gy. 3: 511). A hangtani jellegű módosulások következtelenségét (és azoknak az oklevél jogi hitelét nem befolyásoló jellegét) ugyanakkor jól mutatja az a körülmény, hogy ugyanebben az oklevélben az átírás során a *Györíteleke*, *Györkteleke* név a labializáció szempontjából nem módosult: 1257/1390/1454: *Gywry Theleke*, 1257/1390/1494: *Gywrkthelekhe* (Gy. 3: 512). Ezek a példák tehát arra felhívják a figyelmet, hogy a hangtani természetű nyelvjárási különbségek leírásakor az ilyen típusú oklevelek bizonyos adatait nem vonatkoztathatjuk az eredeti oklevelek keletkezési idejére.

7. A korai ómagyar kori oklevelek kevert nyelvi jellegét befolyásoló tényezőket a fentiek értelmében nem pusztán elméleti síkon szükséges figyelembe vennünk. Az eddigiek ismeretében több olyan további kutatási irányvonal, illetve szempont jelölhető ki ugyanis, aminek a nyelvjárástörténeti sajátosságok leírásában meghatározó jelentősége lehet.

Egyfelől fontos szem előtt tartanunk azt a felismerést, mely szerint már a korai ómagyar kori források adatainak heterogenitását is alakíthatták a korban bizonyos tekintetben érvényesülő íráshagyományok. Annak ellenére vélekedhetünk így, hogy a források kevertnyelvűsége kapcsán a 15–16. század fordulójától kell igazán hangsúlyos tényezőként tekintenünk az egyre erőteljesebben jelentkező írásszokásokhoz való igazodásra (lásd ehhez BENKŐ 2003, JUHÁSZ 2018, KIS 2018a, 2018b). Ennek az irányelvnek az előtérbe helyezése különösen fontos lehet a kialakuló írásszokások révén gyakoribbá vált nyelvi jelenségek leírása esetében. Így például a korai ómagyar kori labiális-illabiális szembenállás területi sajátosságainak elemzése során az olyan, labiális adatokban bővelkedő területek (pl. Nyitra

vármegye) adatainak többszemponú — tehát a településtörténeti mozzanatok mellett az írásszokások hatását is figyelembe vevő — vizsgálata szükséges, amelyek a későbbi korokban erőteljes illabialitást mutatnak (lásd ehhez BÁBA 2019).

Másfelől az adatok differenciáltabb kezelését teszik lehetővé a nem eredetiben fennmaradt forrásoknak a közelmúltban készült alapos nyelvtörténeti-névtörténeti elemzése. Az ilyen típusú oklevelek mélyreható filológiai analízisei ugyanis sok esetben hozzájárulhatnak a nyelvjárástörténeti (és egyidejűleg a hang- és helyesírás-történeti) vizsgálatok pontosításához. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a hangtani irányultságú nyelvjárástörténeti elemzések eredményei (például bizonyos nyelvjárástörténeti sajátosságok kronológiai határainak kijelölése) egyfajta keresztaszempontként szintén hasznos adalékokkal szolgálhatnak a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek adatainak kronológiai síkokhoz kötésében.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások* 56: 89–102.
- BÁBA BARBARA 2019. Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- BÁRCZI GÉZA 1963/1975. *A magyar nyelv életrajza*. Harmadik kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Bevezetés. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk. *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–19.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szöveg felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok I*: 167–182.
- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Kézirat. Doktori értekezés. Budapest.

- ÉRSZEGI GÉZA 1998. Írásbeliségünk korai emlékei. Kis magyar oklevéltan. *Rubicon* 9–10: 38–44.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HORVÁTH IVÁN 2015. *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.
- KISS JENŐ 2018. A magyar köznyelv (standard) alakulástörténetéhez. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 361–377.
- KIS TAMÁS 2018a. A Halotti beszéd paleográfiája és betűhű átíratái. *Magyar Nyelvjárások* 56: 37–56.
- KIS TAMÁS 2018b. Megjegyzések a Halotti beszéd u és v betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások* 56: 57–74.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300, 579–595.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25/2: 129–165.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátíratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 95–103.
- SZŐKE MELINDA 2011. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 59–65.

- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2017. A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55: 137–151.
- SZŐKE MELINDA 2018. A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152: 419–434.
- TARNAI ANDOR 1981. *A kezdetektől a felvilágosodásig*. In: SÓTÉR ISTVÁN szerk. *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 11–247.
- VMFN. = BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

On the Mixed Linguistic Status of Charters in View of Studies in Historical Dialectology

Since the Old Hungarian Era, the primary and direct source of studies in historical dialectology have been represented, besides some other points of orientation, by data found in linguistic records. The source value of data in linguistic records in historical dialectology, however, may vary significantly. In this paper I address only one aspect of this complex issue, namely the mixed linguistic status of charters and its role in the process of research in historical dialectology.

The normative rules emerging explicitly mostly after the turn of the 15th and 16th centuries resulted in the mixed linguistic status of several Hungarian linguistic records. This is related to the fact that the emerging literary norm can only partly suppress the author's own linguistic status in most of the cases, which results in numerous fluctuations, and in several cases even hypercorrection. Although we can talk about the actual standardization of the Hungarian written vernacular only from the 16th century, several signs indicate that we can already talk about the emergence and sporadic presence of some kind of a written tradition in connection with the Old Hungarian Era. Thus, for example, at the end of the Old Hungarian Era, the spreading of the use of *ö* in monastery language can be shown by certain codices using *ö*. Ideas referring to written features typical of the era have been expressed in connection with the Funeral Sermon and other records from the Árpád Era also, as well as Anonymus' *Gesta Hungarorum*: based on their slight use of the *ö* (and *ü*), it seems that to a certain extent the developing written tradition preferred the use of the labial variations.

Such factors could also contribute to the linguistic fluctuations of the same author that are independent of the developing written tradition. Such dualities may come, for example, from the fluctuations present in the given type of dialect as well: as it is a natural feature of linguistic changes that the old and new phenomena co-exist for a while as synchronous variations within the same dialect.

The mixed linguistic features of our linguistic records are due to the fact that manuscripts and documents often did not survive in their original form, thus in this case we may consider the mixture of the linguistic status of different people and even different eras in them. This issue is crucial also in the case of our early records, while the originality of the record is also an important factor in the case of the products of legal written documents; this is because a significant part of our charters from the 11th and 12th centuries have survived only in the form of subsequent copies, transcripts or forgeries, which, of course, has a major influence on their source value in historical linguistics.

A Tihanyi összeírás szláv előzményű személyneveiről 2.*

1. Egy korábbi írásomban az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveinek egy részéről már szóltam (MOZGA 2018), a mostani tanulmányom annak folytatásaként kezelendő. A magyar nyelvvel érintkező idegen nyelvek közül a korai ómagyar korban (895–1350) a szláv befolyás játszotta az egyik legjelentősebb szerepet, melynek természetes következménye a különböző jövevényelemeknek — így a személyneveknek is — egyik nyelvből a másikba áramlása. A korai okleveleink tanúsága szerint a középkori Magyarországon nem ritkán kaptak az egyének olyan nevet, amely végső soron a szláv nyelvekből származik.

A szláv személynevek magyar névrendszerbe való integrálódása során rendszerint végbemegy valamilyen morfológiai vagy hangtani adaptációs folyamat. Esetenként ugyan előfordul az is, hogy a szláv személynevek mindenféle morfológiai változtatás nélkül kerülnek be a magyar személynévrendszerbe, de jóval gyakoribb az, hogy mind az összetett, mind pedig az egyszerű szláv nevek esetében szerkezeti és/vagy hangalaki módosulások is kísérik e nevek magyar névrendszerbe történő beilleszkedését.

A fent említett írásomban a Tihanyi összeírásnak azokat a személynévalakjait adtam közre, amelyek véleményem szerint összetett szláv személynévekből származnak. Az alábbiakban pedig azokra keríték sort, amelyek egyszerű szláv személynévi előzményre mennek vissza.

A névfejtésekhez a legjelentősebb hazai és nemzetközi szakirodalmat (MELICH 1903–1905, KÁLMÁN 1989, HAJDÚ 2003, SLÍZ 2011, TÓTH V. 2016; MARETIĆ 1886–1887, MIKLOSICH 1927, PROFOUS 1947–1960, BENEŠ 1962, SVOBODA 1964, SPLITTER–DILBEROVIĆ 1966, ILČEV 1969, GEBAUER 1970, ŠMLAUER 1970, GRKOVIĆ 1977, SCHLIMPERT 1978; ÁSz., EtSz., EWUng., FNESz., OkISz., RMCsSz., SISNO., TESz. stb.), valamint kisebb tanulmányokat is felhasználtam. Az egyes nevek etimológiája nem ugyanolyan módon ítéltető meg. Vannak olyan névmagyarozatok, amelyek szilárd alapokon állnak, de lényegesen jellemzőbb az, hogy több lehetséges megoldás is kínálkozik a név származtatására.

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

Az itt közölt személynevek szláv nyelvi magyarázatát én magam sem tartom kizárólagosnak — ezért adott esetben más elképzeléseket is bemutatok —, de a felvethető lehetőségek közül különböző okok folytán a legvalószínűbbnek ezt a származtatást gondolom.

2. A nevek állományának áttekintésekor a korábbi feldolgozás menetét követve szócikkos formában közlöm azokat az összetartozó névalakokat, amelyek létrejöttében egyszerű szláv személynévi formák játszottak előzményként szerepet. Címszóként az egymással összefüggést mutató nevek minden olyan névformája szerepel félkövér kiemeléssel, amely a Tihanyi összeírás hiteles és fogalmazványi példányában megjelenik. Ennek megfelelően 35 szócikkbe rendezve 83 különböző névalakról szólok az alábbiakban. A nevek feltételezett ejtészváltozatait a címszó után szögletes zárójelben jelölöm. A szócikkek felépítése megegyezik a korábbi írásomban alkalmazott eljárással. A magyarázó részek előtt minden esetben idézem ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–17) az 1211. évi birtokösszeírásban megjelenő személyneveket szövegkörnyezetükkel együtt. A szócikkek gerincét a különböző adatokkal, érvekkel alátámasztott névfejtések alkotják, amit a magyar névrendszerbe simulás változatos módjainak bemutatása, valamint a személynevek Árpád-kori továbbélésének felvázolása egészít ki.

3. Egyszerű szláv személynév átvétele morfológiai változtatás nélkül

Az alábbi etimológiákat az eredeztetés valószínűségi foka alapján mutatom be.

3.1. Az első típusba azokat a neveket sorolom, amelyek mögött bőséges szláv személynévi anyag áll, többnyire ezek szláv etimológiai háttere is jól felderíthető, továbbá más eredeztetés komolyan nem merült fel velük kapcsolatban. Az ilyen személynevek szláv származtatása áll tehát a legbiztosabb lábakon.

Bolosoy ~ Bolosey [*bolozsoj ~ bolozsej*]

„[In Tychon] hii sunt pistores [...] filius Moncha, Hoiud cum filiis suis **Bolosoy**, Forcos; In villa Zeuleus hii sunt vdornici: filii Arud, Cepous (Chepov) cum filio suo Gregorio, filius Feleh cum filio suo **Bolosey**; Vdornici de Mortus [...] filius Samson (Samsou), Bochochi (Bocochi) cum filiis suis Theke, **Bolosoy** (**Bolosey**), Marcel, frater eius, Tenc (Tencu) cum filiis suis Mocud, Venes (Venehs); vdornici in villa eadem Gomas [...] filius Stephan, Behneh cum filiis suis **Bolosoy**, Pota” (PRT. 10: 504, 506, 512, 513).

Szláv eredetű, vö. cseh *Blažej* szn. (PROFOUS 1947–1960: I, 86); le. *Blažej*, *Bložej* szn. (SĪSNO. 1: 170, lásd még FNESz. *Balazsér*). A lengyel névformák legkorábbi adatai 14. századiak, melyek minden bizonnyal a latin *Blasius*-ból valók, erről 13. századi lengyel források is tanúskodnak, vö. 1206: *Blasius*, 1224: *Blasius* szn. (SĪSNO. 1: 170). A szlávban *-ej*, *-oj* személynévképzőt alkalmaztak időnként keresztény nevek szláv nyelvekbe való beillesztésekor, de más nevek képzésekor is, vö. cseh *Bartoloměj*, *Blažej*, *Matěj*, *Ondřej*, *Milej*, *Raděj*, *Slavoj*;

le. *Bartłomej, Blażej, Maciej, Milej, Bożej* szn. (BENEŠ 1962: 96, MIKLOSICH 1927: 6), szb-hv. *Radoj, Bogoj, Vidoj, Mihoj, Andrej, Matej, Mihej, Petrej* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 120–121, SPLITTER-DILBEROVIĆ 1966: 60–61, MIKLOSICH 1927: 6), szorb *Andrěj, Milěj* szn. (SCHLIMPERT 1978: 195). A szláv jövevénynev a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával integrálódott a magyar névrendszerbe. Hasonló szláv háttérre megy vissza a Tihanyi összeírás *Matey* neve is (lásd alább).

Az Árpád-korban gyakori személynév volt, legkorábbi adata: 1138/1329: *Bolosoy* (ÁSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult: 1323: *Balasey* hn. (Gy. 1: 529, vö. még FNESz. *Balazsér*).

Bozuc [*bozsuk, esetleg bazsok*]

„In villa Fuzegy [...] sunt vinitores: filius Suda, **Bozuc** cum filio suo Bencheh (Buncheh)” (PRT. 10: 512).

A személynév szláv eredetű lehet, vö. blg. *Božúk* szn. (ILČEV 1969: 80), cseh *Božík* szn. (BENEŠ 1962: 118, GEBAUER 1970: I, 90), le. 1399: *Božik* szn. (SÍŠNO. 1: 240), amely a szlávban az 'isten' jelentésű főnév képzős származéka vagy összetett szláv személynév előtagja (HAJDÚ 2010: 99). A Tihanyi összeírásban szereplő név a szláv személynévből hangrendi kiegyenlítődéssel alakulhatott, de azt, hogy a magyarban az eredeti személynévi alak is megőrződhetett, a *Bozsik* személynév mutatja.

NAGY GÉZA török eredetű személynévnek tartja a névalakot (1891: 117), vö. oguz/türkmén 14–15. sz.: *Bozoq ~ Bozuq?* szn.; tatár 1506–1519: *Bozuq ~ Boziq ~ Buzuq* szn. (RÁSONYI–BASKI 2007: 165).

A névre az itteni előfordulás az egyetlen adat az Árpád-korból, bár esetleg kapcsolatba hozható még a Várad Regestrum *Bozc* nevével, ahogyan erre FEHÉRTÓI az Árpád-kori személynévtárban utal: 1214/1550: Virhar de villa Fansol ioubagio Barnabaeimpetiit dominum *Bozc* de villa Ziloch profurto [...] *Bozc*, portato ferro iustificatus est (VR. 310, 183; ÁSz.). A személynévből alakulhatott a többfelé előforduló *Bozsok* helynév, vö pl. 1277: *Bosuk*; 1237–40: *Bosuc*; 1341–46: *Bozuk*; 1329/1378/1388: *Bozok* (FNESz. *Bozsok, Balatonbozsok, Csácsbozsok, Palotabozsok*).

Matey ~ Matoy ~ Mathoy [*mátej ~ mátoj*]

„[In Tychon] coci [...] filius Sata, **Matey (Matoy)**; In alterovilla [...] Belen [...] ioubagiones [...] filii Micus, **Matoy**, Forcos; In villa Fotud [...] ioubagiones [...] filii **Mathoy**, Miclous (Micolous), Donat, Fitcha” (PRT. 10: 503, 507, 510); „In villa Fotud [...] piscatores [...] filii Vedelin, Nomuolou (Numuolou) cum filiis suis Povka, **Mathoy**, frater eius Pouus (Pous) cum filio suo Chekine; Vdornici de Mortus [...] Paul cum filio suo **Mathoy**; filii Vosod, Bense cum filiis suis Hoda, Erzeu, **Mathoy**” (PRT. 10: 511, 512); „In villa Gamas [...] ioubagiones [...] filii **Matey**, Martinus cum filio suo Bas, frater eius Joanchi (Hioanci) cum filio suo

Gyl (Gil); In Gomas [...] agricolae [...] filius Kesseh, Pentuc [...] frater eius Chomos [...] tercius frater eius Semchi [...] ceteris fratribus Mortunus, **Matoy**” (PRT. 10: 513, 514).

Feltehető, hogy a latin *Matheus* vagy *Mathias* személynév szláv *Matej* alakja kerülhetett át a magyarba, vö. cseh *Matěj* szn. (BENEŠ 1962: 44, GEBAUER 1970: II, 321), le. 1397: *Matei*, 1399/1400: *Mathey* szn. (SĪSNO. 3: 421), szb.-hv. *Matej* szn. (SPLITTER-DILBEROVIĆ 1966: 60), keleti szorb *Matej* szn., északi szorb *Matej*, *Matejo* szn. (SCHLIMPERT 1978: 82, MIKLOSICH 1927: 65). A példaként említett nevek szláv képzőt tartalmaznak (erről bővebben lásd a **Bolosoy** ~ **Bolosey** alatt).

A személynév első adatai a Tihanyi összeírásban jelentkeznek, de az Árpád-kori magyar nyelvemlékekben később is gyakran feltűnnek; vö. pl. 1214/1269: *Mathoy*, 1218: *Matey*, 1225: *Mathei*, 1226/1229: *Mathey* stb. (ÁSz.). Az *-oj* végű alakok talán hangrendi kiegyenlítődéssel jöttek létre.

Micula ~ **Micola** [*mikula* ~ *mikola*]

„In villa Eurmenes [...] ioubagiones [...] filius **Micola**, Endus, cum filiis suis Kelemen, Zorida; In villa Supoc [...] vndornicij: filius Kelemen, **Micola**, Zethe (Zeteh); In villa Gamas [...] ioubagiones [...] filius **Micola**, Bugus cum filio suo Guze” (PRT. 10: 504, 513); „In villa Gamas [...] de alia generacione vdornicorum: filius Bolsou, **Micola** cum filiis suis Tubus, Dolus, Thimoteo; artifices [...] filii Bosar, **Micola** cum filio suo Nuhu et frater eius Morodech (Morodig); In villa Thurkh [...] joubagiones [...] filius Medue (Meduue), **Micula** cum filio suo Maca” (PRT. 10: 513, 514, 515).

Az oklevélben szereplő személynév nagy valószínűséggel a latin *Nicolaus* személynév szláv névformájának átvétele. Több szláv nyelvben is a név elején *n* > *m* változás következett be, néhány nyelvjárásban pedig *o* > *u* záródás is előfordul (HAJDÚ 2010: 334); vö. le. *Mikola* ~ *Mikula* szn.: 1372: *Micola*, 1391: *Micola*, 1392: *Micula*, 1398: *Micula*, 1443: *Micula* stb. (SĪSNO. 3: 489–490, FNESz. *Vámosmikola*, MELICH 1903–1905: 119, mindehhez vö. TÓTH V. 2001: 218, SZŐKE 2015: 184).

Gyakran előforduló név az Árpád-kori magyarországi oklevelekben. FEHÉRTÓI az első személynévi adatát egy +1086-os hamis oklevélből említi, legkorábbi hiteles forrása pedig a 12. századból való; vö. +1086: *Micula*, 1138/1329: *Micula* (ÁSz.). A személynévből alakultak a többfelé előforduló *Mikola* helynevek; vö. 1216/1391: *Nichola*, 1303/1372: *Mycula* (FNESz. *Mikola*), 1300: *Mikula* (FNESz. *Vámosmikola*), 1326: *Mykolatelukefeu* (FNESz. *Füzesmikola*), 1247/1357: *Mykola* (KMHsz. 1: 188, FNESz. *Garammikola*).

Milost [*miloszt*]

„In villa Udori [...] ioubagiones [...] filius **Milost**, Pentuc (Pentuc) cum filiis suis Wnoca, Huceh, Mouroz, Wid, Honus; In villa Kecu [...] exequiales [...] filius Wayad, Teber et frater eius **Milost**” (PRT. 10: 504, 505).

A személynév kétféleképpen válhatott a magyar névrendszer elemévé.

Egyrészt egy szláv közszóból alakult összetett vagy egyszerű szláv személynév is átkerülhetett a magyarba, ehhez lásd le. 12. sz., 1204: *Milost* szn. (SISNO. 3: 514), továbbá szb.-hv. *Milgost* szn. (GRKOVIĆ 1977: 132), cseh *Milhost* szn. (GEBAUER 1970: II, 360), le. 12. sz. *Milogost*, 1265: *Milogost* szn. (SISNO. 3: 512), valamint cseh *Miloš* szn. (SVOBODA 1964: 152), szb.-hv. *Miloš*, *Miloša* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 125), blg. *Miloš* szn. (ILČEV 1969: 334, lásd még FNESz. *Miglész*, SCHLIMPERT 1978: 86, MIKLOSICH 1927: 74–75, MELICH 1903–1905. 1/2: 118). Az összetett szláv személynévek előtagjának és az egyszerű szláv személynéveknek egy összsláv **milъ* 'kedves' jelentésű szó az alapja (ŠMILAUER 1970: 122, SCHLIMPERT 1978: 86), az egyszerű nevek képzőkkel alakultak. A szláv személynévi alakok megfelelőit megtaláljuk az Árpád-kori magyarországi oklevelekben is, vö. 1221/1550: *Milos*, 1228/1378: *Milos*, 1234/1364: *Mylos*, 1138/1329: *Milgozt*, 1243: *Milgoz*, 1266: *Mylgozt*, 1271/1272: *Milgost* stb. szn., +1086: *Milozt*, 1138/1329: *Milost*, 1213/1550: *Milosth*, 1252: *Milozt* stb. szn. (ÁSz.).

Másrészt a szláv *milostъ* 'irgalom, könyörület' szó bekerült a magyar nyelvbe is; vö. a Halotti beszéd *milostben* szavával, ami később *malaszt* alakban állandósult (KNEZSA 1974. 1: 324, MELICH 1903–1905. 1/2: 118, MIKLOSICH 1884: 94, TESz.), így a szláv átvett szóból is alakulhatott elvileg a magyarban személynév. Ezt az elképzelést némileg gyengíti az a körülmény, hogy hasonló jelentésű szóból (pl. *kegyelem*, *irgalom*) alakult személynévet nem találunk az Árpád-korban (ÁSz.).

Radista [*radis(z)ta*]

„[In Tychon] [...] sunt agricolae [...] filius Gerete, **Radista**, cum filio suo Gregorio” (PRT. 10: 504).

Minden bizonnyal szláv eredetű személynév. Szláv előzményként szóba jöhet a *Radiš* — ez esetben a szláv személynéveknél gyakori *-ta* képző kapcsolódott a névhez (erre azonban nincs közvetlen szláv adatunk) — és a *Radost(a)* személynév egyaránt, vö. cseh *Radiša* szn. (SVOBODA 1964: 151), le. 1414: *Radysz* szn. (SISNO. 4: 432), szb.-hv. *Radiš* szn. (GRKOVIĆ 1977: 165); illetve le. 1136: *Radost*, 1155: *Radost*, 12. sz.: *Radosta*, 1222: *Radosta* szn. (SISNO. 4: 422–423), cseh *Radost*, *Radosta* szn. (SVOBODA 1964: 155), szb.-hv. *Radost*, *Radosta* szn. (GRKOVIĆ 1977: 167, vö. még SCHLIMPERT 1978: 112–113, MIKLOSICH 1927: 91, MELICH 1903–1905. 1/2: 125). A szláv *Radost(a)* személynév a szláv **radostъ* 'öröm' jelentésű szóból alakult (SCHLIMPERT 1978: 113).

Árpád-kori oklevelekben névbelseji veláris magánhangzót találunk a hasonló névadatokban, tehát hangrendileg kiegyenlített formákban jelentkezik általában a név, vö. 1141–1161: *Radasta*, 1185/1249/1352: *Radusta*, 1271: *Raduzta* stb. (ÁSz.), palatális második szótagbeli magánhangzóval csupán az 1211-es birtokösszeírásban fordul elő.

Rodoan [rado(β)án(y)]

„In predio Mortua piscatores [...] filii Ereus, Vodos, **Rodoan**” (PRT. 10: 509).

Szláv eredetű személynév, vö. blg. *Радован* szn. (ILČEV 1969: 417), szb.-hv. *Rädovan* szn. (GRKOVIĆ 1977: 166), cseh *Radovan* ~ *Radvan* szn. (PROFOUS 1947–1960: III, 532), le. 1204: *Radouan*, 1187: *Radouani*, 12. sz.: *Radouanus*, 1218: *Radovanus*, 1385: *Radwan* stb. szn. (SISNO. 4: 424, 426–428, vö. még MELICH 1903–1905. 1/2: 125–126, MIKLOSICH 1927: 91, FNESz. *Füzérradvány*, SLÍZ 2011). A szláv név az összláv **radovati* ’örvendezik, örül’ jelentésű szóból származik (SCHLIMPERT 1978: 113, lásd még a **Radista** alatt is).

A személynév gyakori használatát az Árpád-korból fennmaradt számos előfordulása mutatja, *v* nélküli alakban (+1086: *Rodoan*, 1131: *Rodoan*, 1141–1161: *Rodoan* stb.; vö. ÁSz.) és *v*-s formában egyaránt adatolható ([1067]/1267: *Rodowan*, 1186/1240: *Rodovan*, 1212: *Radowan* stb.; vö. ÁSz.). Helynévként is gyakran előfordul a középkorban, vö. 1262: *Rodowan*; 1260: *Rodoan*; 1299: *Rodouan*, p.; +1214/1334: *Rodwan*, [1291–94]: *Rodoan* (KMHsz. 1: 228–229).

Riba ~ **Ribba** [riba]

„In villa Fotud [...] ioubagiones ecclesie [...] filius Horgid, Pasca, cum filiis suis Bed, Pouca, **Riba (Ribba)**” (PRT. 10: 510).

A személynév szláv eredetű, mely a szláv *ryba* ’hal’ jelentésű közszóból származhat (vö. SVOBODA 1964: 196), vö. cseh *Ryba* szn. (SVOBODA 1964: 196), a le. *Ryba* nevet csak családnévi adatként lehet kimutatni (SISNO. 4: 522), or. *Рыба* szn. (vö. FNESz. *Ipolyszög*).

A Tihanyi összeírás *Riba (Ribba)* névformája az Árpád-kor egyetlen ismert adata a személynévre (ÁSz.).

Sicula [szikula ~ sikula]

„In villa Zeuleus ultra Bocon ioubagiones sunt de genere Mot [...] filius **Sicula**, Syke (Sike) cum filiis Almo et Endus” (PRT. 10: 507).

A személynév valószínűleg szláv eredetű, vö. le. *Sikula* ~ *Sykula*, 1267: *Sicula* szn. (SISNO. 5: 75, FNESz. *Sikula*); ? szb.-hv. *Sekula*, *Sekuła* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 127–128). A szláv eredet mellett szól az a körülmény, hogy az *-ula* gyakori személynévképző volt a szlávban, vö. *Micula*, *Dobrula*, *Dragula*, *Grubula*, *Marula*, *Rädula*, *Vukula* stb. szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 127). Elképzelhető, hogy az oklevél szövegében a *Sicula* név után említett *Syke (Sike)* személynév is esetleg ebből a szláv névtöből származik, de valószínűbbnek látszik, hogy az oklevél *Sicus*, *Sycu*, *Syke (Sike)*, *Syca (Sycca)*, *Sykie (Sike)*, *Syque* neveihez hasonlóan ez inkább a latin *Sixtus* rövidítéssel és képzéssel alakult változata lehet.

TERESTYÉNI a magyar közszóból származó nevek között tartja számon. Véleménye szerint a név a *székely* népnévből származik (1941: 59). A népnév hazai oklevelekben használt latinos *siculus* formája a korai magyar *szikül* alak és a latin *Siculus* ’szicíliai’ népnév hasonlóságán alapul (TESz.). BENKŐ szerint a hazai

szakirodalomban tévesen sorolták a *Sikola* személyneveket — így a Tihanyi összeírás *Sicula* névformáját is — a *székely* népnévből alakult személynevek körébe, mert ezek valójában szláv személynévből származnak (2002: 260, 2003: 88). A népnévi előzmény elleni érv az is, hogy az ilyen típusú személynevek a korai forrásainkban sohasem szerepelnek latin alakban személynévként.

A személynév a Tihanyi összeíráson kívül még négy hazai oklevélben tűnik fel az Árpád-korban, vö. 1213/1550: *Siculam*, 1219/1550: *Sicula*, 1237–1240: *Sycula*, 1252: *Sicule* (ÁSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult; vö. 1332–37: *Sicula* (FNESz. *Sikula*).

Vgrun ~ Vgron [ugron]

„Vdornici de Mortus [...] filius **Vgrun** (filii **Vgron**), Inod cum filiis suis Reche (Rece), Forcos, frater eius Meteu (Meceu) cum filiis suis” (PRT. 10: 512).

A személynév a szláv *ugrin* 'magyar' jelentésű szóból alakult szláv *Ugrin* személynév átvétele (FNESz. *Biharugra*, MELICH 1903–1905. 1/2: 129, PAIS 1918a: 42–45, RMCsSz. *Ugron*, HOFFMANN 2010: 177, FEHÉRTÓI 2006: 167, ZELLIGER 2006: 85, SZŐKE 2015: 107), vö. szb.-hv. *Ugrin* szn. (GRKOVIĆ 1977: 200), blg. *Угрин* szn. (ILČEV 1969: 503, vö. még SLÍZ 2011. *Vgrinus*). Az Árpád-kori legelső névadatok második szótagjában még *i* szerepel, vö. +1086: *Vgrin*, 1138/1329: *Vgrin* (ÁSz.), s éppen a Tihanyi összeírástól kezdődően jelentkezik veláris magánhangzó a nevekben e pozícióban. Ez a változás a latinos *Ugrinus* formákban ugyanakkor nem érvényesül (vö. HOFFMANN 2010: 176).

Az Árpád-korban többször előfordul a személynév, vö. +1086, 1138/1329: *Vgrin*, +1214/1334, 1221/1550: *Vgron* stb., de az oklevelek döntő többségében latinos formákban jelentkezik, vö. 1138/1329: *Vgrinus*, 1146: *Vgrini*, 1193: *Vg(ri)no*, 1198: *Wgrinus*, 1219: *Ugrini*, 1220: *Wgrino*, 1232: *Ugrinus*, 1273/1273: *Wgrini* stb. A személynév később családnévként is használatos volt, vö. 1398: Michael *Vgron*, 1448: Emericus *Wgron*, 1569: *Ugron* János stb. (RMCsSz. *Ugron*).

3.2. Az alább következő nevek szláv személynévi háttere vagy gyéren, vagy egyáltalán nem adatolható, és a szláv nevek eredetét sem ismerjük. Ez a nevek szláv származtatását bizonytalanná teszi.

Bihor [biχor ~ biχar]

„In villa Fotud hii sunt ioubagiones ecclesie [...] filius Tolloyd, **Bihor**” (PRT. 10: 510).

KISS LAJOS szerint a magyarban előforduló *Bihar* helynév személynévből alakult, melynek forrása egy szláv **Bychorь* személynév lehetett, melyre azonban egyik szláv nyelvben sem találunk példát, viszont valószínűleg ebből a személynévből alakult több szláv helynév is, vö. szb.-hv. *Bihor* hn., cseh *Bychor*, *Bychory* hn., poláb *Bichore* hn., le. *Bychorz* hn., és a magyar *Bihar* helynév is ebből a személynévből való (vö. FNESz. *Bihar vármegye*, MELICH 1903–1905. 1/2: 105; 1925–1929: 222).

A magyar nyelvemlékekben a *Bihar* személynév csak szórványosan fordul elő. FEHÉRTÓI a nevet a Tihanyi összeírás személynévadatán kívül mindössze egy +1086-os hamis oklevélből említi *Bichor* formában, valamint egy 1271/1276. évi datálású oklevél valójában helynévi adatát szerepelteti még személynévtárának *Bihor*, *Bichor* címszava alatt: „de terra Zolouk a parte meridionali sicut metis separatur de terra *Byhor*” (ÁSz.). A Tihanyi összeírás faddi jobbágyának a neve esetleg arra utal, hogy a személy az életútja során valamilyen módon érintkezhetett az egykori Bihar vármegyével, így neve magyar eredetű is lehet, amely az említett helynévből alakult (ennek lehetőségéről lásd TÓTH V. 2016: 143–157). Helynévi eredű személynév több is van az oklevélben, vö. *Tichon* szn. (< *Thichon*, *Tychon* hn.), *Becey* szn. (< *Bechey* hn.), *Jouta* (< *Jouta* hn.).

Piscu [*pis(z)ku* ~ ?*piszu*]

„In villa Kecu isti sunt exequiales: filius ***Piscu***, *Jacobus*” (PRT. 10: 505).

A névvel kapcsolatban felmerülhet a szláv eredet lehetősége, vö. le. 1265: *Pisk*, 1393: *Piska* szn. (SISNO. 4: 281), 1424: *Pysszko* szn. (SISNO. 4: 403), amelyek az ósszláv **pisk-* ’sípól, füttyül’ jelentésű töre vezethetők vissza (vö. SCHLIMPERT 1978: 101, FNESz. *Piskó*).

A névnek esetleg [*piszu*] olvasata is elképzelhető, de ez a jelölésmód az *sz* hangra az oklevél helyesírási sajátosságai alapján nem jellemző (erről bővebben lásd a ***Pasca*** alatt).

A Tihanyi összeírás *Piscu* névformája a személynév egyetlen ismert Árpád-kori névadata (ÁSz.).

Vehseh [*vese* ~ *vése*]

„In villa Zeuleus [...] sunt ebdomadarii: Boza cum filiis suis Paulo et fratre eius Michi, Zulehu, Boche, ***Vehseh*** cum filiis suis, Petheh (Pehteh) cum fratribus suis” (PRT. 10: 516).

A személynév eredete bizonytalan, talán szláv személynévből származik, vö. cseh R. *Vieša* szn. (FNESz. *Vése*). Régi szláv személynévtárakból azonban nem ismerek hozzá kapcsolható adatokat. A magyar névben található szó belseji és szó végi *h* hangérték nélküli betű lehet. Ez a helyesírási sajátosság a Tihanyi összeírás hely- és személynéveiben igen gyakran jelentkezik (vö. GÁCSER 1941: 25–27, KOVÁCS É. 2015: 58, 111, 188, MOZGA 2015: 172–173, lásd még a ***Kuleh***, ***Lehcu*** alatt is).

A Tihanyi összeírás *Vehseh* névformája a személynév egyetlen ismert Árpád-kori névadata (ÁSz.). FEHÉRTÓI a *Vehseh* és a *Veche*, *Vece*, *Veze* címszó alatt felsorolt névalakok között esetleges összetartozást feltételez (ÁSz.), ez utóbbiak azonban szóbeljei *s* hanggal aligha olvashatók.

3.3. Az alább tárgyalt nevek esetében a szláv eredet mellett másféle nyelvből való származtatás is reálisan figyelembe vehető. A szláv és a más nyelvbéli származtatás lehetősége között nem tudunk valószínűségi fokozatot felállítani.

Bela [béla ~ bēlä]

„In villa Fotud hii sunt iobagiones ecclesie [...] filius Thomas, Zegen, cum filiis suis, Bodou, **Bela**, Vus, Zennes cum filio suo Vasaard (Vasard)” (PRT. 10: 510).

A személynév etimológiája meglehetősen bizonytalan: a névnek szláv, magyar, török és héber származtatása is felmerült.

A személynév talán a szláv **bělb* ’fehér’ jelentésű melléknévből alakult személynévek valamelyikéből származik (MELICH 1903–1905. 1/2: 102, BENKŐ 1950: 21, TÓTH V. 2016: 163), vö. szl. *Bēla*, *Bela* szn. (MIKLOSICH 1927: 39), cseh *Běl* szn. (BENEŠ 1962: 253), déli szorb *Běla* szn., északi szorb *Bela*, *Bēla* szn. (SCHLIMPERT 1978: 14). A szláv származtatás elleni érvként jegyzik meg a szakirodalomban, hogy a magyar formának megfelelő névalak a szláv nyelvekben csak női névként fordul elő (NAGY G. 1891: 114, KÁLMÁN 1961: 87), noha a szerb-horvátban megtaláljuk férfinévként is, vö. szb.-hv. *Běla*, *Bjěla* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 82).

Egyes magyarázatok szerint a régi magyar *Bél* személynév -a képzős származéka, melynek így ’belső rész, szív’ jelentése lehetett (KÁLMÁN 1961: 87, a képzőre lásd SZEGFÜ 1991: 251). E magyarázatnak némileg ellentmond, hogy a 11–13. században négy magyar király is viselte ezt a nevet, márpedig az uralkodói osztály magyar közszóból alakult névválasztása nem volt szokás.

Más elgondolás szerint török eredetű névről van szó, vö. kun *bil* ’élesít’ ige, melynek jelentése ’előkelő vagy élesítő’ (NAGY G. 1891: 114, LADÓ-BÍRÓ 1998), ehhez azonban török személynévi alapot nem lehet kimutatni, de lásd tör. 7–8. sz.: *Belä-turyma* szn. (RÁSONYI-BASKI 2007: I, 142).

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben gyakran előfordul a név, legkorábbi adatai már a 11–12. században jelentkeztek; vö. [1046]/XII–XIV.: *Bela*, +1086: *Bela*, [1117]/XII.: *Bela*, 1131: *Bela*, 1131–1141: *Bela*, 1137: *Bela*, 1138/1329: *Bela* stb. (ÁSz.).

Pasca [páska ~ paszka ~ ?pásza]

„In villa Fotud [...] iobagiones ecclesie [...] filius Horgid, **Pasca**, cum filiis suis Bed, Pouca, Riba (Ribba); curiferi: f-i Zeud (Zeund), Micus cum f-is suis, **Pasca**, Thexa (Texe), frater eius, Lucus; Vdornici de Mortus [...] f-us Nemthe (Nemteh), **Pasca**, Wolter (Wolterh)” (PRT. 10: 510, 511, 512).

Elképzelhető, hogy a személynév a szlávból került a magyarba, vö. le. 1399: *Paszka*, 1470–1480: *Paszka* szn. (SISNO. 4: 198, lásd még FNESz. *Páskaháza*, MIKLOSICH 1927: 84). Az átvett alak [páska ~ paska] ejtésű lehetett.

Esetleg feltehető, hogy a *Pasca* névalak a latin *Paschasius* személynévből alakult rövidüléssel, de míg az Árpád-kori magyarországi oklevelekben a *Paschasius* ~ *Pascasius* ~ *Paskasius* névnek néhány említését találjuk csak, addig a *Pasca* ~ *Pascha* ~ *Paska* névforma meglehetősen gyakori volt (ÁSz.), így ez az elképzelés kevésbé valószínű.

Másrészt egy feltételezett, de nem adatolható magyar *pászka* 'húsvét' jelentésű közszóból is alakulhatott a személynév. A lexéma a latin *pascha* 'keresztény húsvét' szóból származik, mely a gör. *πάσχα* 'húsvét' átvétele. A TESz. szerint 'húsvét' jelentésre utalnak az 1214/1550: *Pasche* és az 1216/1550: *Pascham* személynévek, melyek a magyar *Húsvét* személynévekkel állíthatók párhuzamba, esetleg azok fordításai lehetnek. Az Árpád-kori személynévtár az említett nevekkel azonosnak véli a *Pasca* névformát is (ÁSz.). A magyarázatot gyengíti, hogy ebben a jelentésben a magyarban e közsóra nincs adatunk; 'húsvéti kalács, macesz stb.' jelentésben pedig csak a 18. századtól fordul elő (TESz.).

FEHÉRTÓI mintegy kéthasábnyi terjedelemben közli az etimológiaiilag összetartozó *Pasca*, *Pascha*, *Paska* címszavak alatti névformákat. A legelső említések az 1211. évi oklevélből valók (ÁSz.). A személynév helynévben is szerepel, vö. 1318: *Paschaha* (FNESz. *Páskaháza*).

A *Pasca* név [*pásza*] olvasata nem tűnik valószínűnek. Noha a 13. században *e* és *i* előtt az *sz* hangnak szokásos jelölése volt az *sc* jel, a Tihanyi összeírásban ez csak szórványosan jelenik meg. GÁCSER mindössze öt esetben tartja ezt a betűkombinációt *sz* hangértékűnek, vö. fg. *Scentis* ~ h. *Sentus* szn.; *Scesun* szn.; *Scimis* szn.; szóközépen *u* előtt kétszer: *Boscu*, *Boscut* szn. (GÁCSER 1941: 10).

Tichon [*tixon*(y) ~ *tixan*(y)]

„In villa Ozoufeu [...] sunt agricole [...] filii **Tichon**, Hythe cum filio suos Bod” (PRT. 10: 505).

A személynév etimológiájával kapcsolatban többféle elképzelés is felmerült a szakirodalomban. Általános vélekedés szerint a *Tihany* személynévünknek egy szláv köznévi előzményű (a *tichъ* 'csendes, nyugodt' + *-(o)ń* ~ *-(o)nb* szláv képző) szláv személynév lehet az alapja (ŠMILAUER 1970: 181, HOFFMANN 2010: 44–45). Az előzményül szolgáló szláv személynévhez, vö. cseh *Tichoň* szn. (SVOBODA 1964: 161) (vö. FNESz, *Tihany*, MIKLOSICH 1927: 106, MELICH 1903–1905. 1/2: 129).

Egy újabb felvetés szerint a személynév görög eredetű, és a görög *Τύχων* névből származik. A görög személynév alapja a görög *τυγχάνω* ige származékából alakult görög *τυχών* igenév, melynek jelentése '(aki) célba ért; (aki) célba talált' → 'sikeres; szerencsés; boldog'. Az oklevélben szereplő helynév és személynév így a bazilita monostor védőszentjére, Ciprusi Szent Tükhónra utal (SZENTGYÖRGYI 2010: 388–389).

Az Árpád-kor egyetlen magyar *Tihany* személynévi adata az 1211-es birtokösszeírásból származik (ÁSz.). Az oklevélben említett földműves a Tihany településsel szomszédos Aszófőn élt, így nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a személynév közvetlenül a helynévből ered. (A helynévi eredetű személynévekről lásd még a *Bihor* szócikkében is.)

Vid ~ Wid ~ Vuid ~ ?Huid [vid], Widu [vidu], Vida ~ Wida [vida], Vide ~ Videh [vide]

„In villa Udori [...] sunt ioubagiones [...] filius Milost, Pentec (Pentuc) cum filiis suis, Wnoca, Huceh, Mouroz, **Wid**, Honus; In villa Pechel [...] vdornici: filius Pond, **Vid** cum filiis suis Rada (Wgod, Chemeh); In villa Aarach [...] vinitores [...] Mortum cum filiis, Tompa et Petur, German, **Vid**; In villa Fuzegy [...] vdornicij [...] filius **Vid**, Thomas” (PRT. 10: 504, 506, 512); „In villa Fuzegy [...] agricoloe [...] Culessed cum filio Symou (Simoun) filius **Vida**, **Huid**” (PRT. 10: 513); „In villa Zamthou [...] vndornicij! [...] filii Johannis (**Vid**) cum filiis suis **Vid**, Laurentio, Thompa, Zeuleus, Reke, Toppa; In villa Thurkh [...] ioubagiones ecclesie [...] filius Wuosos, Michy (Wosos, Mici) cum filiis suis **Vuid (Wid)**, Wasard” (PRT. 10: 515); „[In Tychon] [...] pistores [...] filius **Wida**, Mog” (PRT. 10: 504); „In villa Fuzegy [...] ioubagiones [...] filii Nulod, Vnoca (Hunoca) cum filiis suis Queueric (Keueric), **Videh**; In villa Thurkh [...] vdornici [...] filius Tupoz, Codou cum filiis suis Quene, **Vide**, Leguine, Coda (Choda) cum filios suo Tiuan (Tiwan)” (PRT. 10: 512, 515); „[In Tychon] artifices [...] filius Buhte, Bogar, filius Boda, Mihal cum fratre suo Martino et filio suo **Widu**” (PRT. 10: 503).

A személynevek valószínűleg szláv eredetűek. A különböző szláv nyelvekben meglévő *Vid* személynév a latin *Vitus* személynévből származhat, vö. le. 1222: *Wido* szn. (SISNO. 6: 54–55), szb.-hv. *Vid*, *Vide* szn. (GRKOVIĆ 1977: 52), szlov. *Vid* szn. (vö. SLÍZ 2011. *Vitus*, MELICH 1903–1905. 1/2: 208). A magánhangzóra végződő névformák tövéghangzós (*Widu*) vagy *-a/-e* (*Vida*, *Vide*) képzős magyar — esetleg szláv — fejlemények lehetnek. HAJDÚ szerint ezek az alakok a *Vitus*-ból a magyar nyelvben is létrejöttek (2010: 505). FEHÉRTÓI a Tihanyi összeírás *Huid* névformáját a *Vid* szócikk adatai között sorolja fel személynévtárában (ÁSz.). Ez esetben a szókezdő *h*-nak nincs hangértéke, csupán helyesírási sajátoságként értékelhető. Szó elején, mássalhangzó előtt is előfordul a Tihanyi összeírásban ilyen hangérték nélküli *h* betű, [v] hangot jelölő betű előtt esetleg még egy esetben: *Hvic* (< *Vik* < *Viktor*) (MOZGA 2015: 165).

A személynév különböző morfológiájú alakokban gyakran jelentkezik az Árpád-kori hazai oklevelekben, vö. pl. [XI.]/Krón., 1202–1203/1500 k., 1213/1550: *Vid*, [1071]/KrónKomp.: *Vyd*, 1138/1329, 1206–1218: *Wid*, +1135/+1262/1566: *Wyda*, 1202–1203/1500 k., 1221: *Vida*, 1216/1550: *Vidam*, 1221/1550: *Vidu* stb. (ÁSz.). FEHÉRTÓI az Árpád-kori oklevelekben gyakran feltűnő, a *Vidus* címszó alatt felsorolt névformák és a fent említett névalakok között nem jelez kapcsolatot (ÁSz.). A személynevekből metonimikus névadással többfelé is keletkeztek helynevek, vö. 1298: *Wyd* (KMHsz. 1: 199, FNESz. *Tiszavid*), 1456: *Wyd* (FNESz. *Nemesvid*), 1313: *Wyd* (FNESz. *Hajdúvid*); összetétellel 1335: *Vydafalua* (FNESz. *Videfalva*).

Vitu [vitu]

„In predio Mortua piscatores [...] filius **Vitu**, Ilbad (Ilbad), filius Sumad, Veynus” (PRT. 10: 509).

A személynév végső soron minden bizonnyal a latin *Vitus* személynévre megy vissza, melynek azonban teljes formáját megtaláljuk a régi szláv nyelvekben is, így a szláv átvétellel is feltétlenül számolnunk kell. Talán a szláv *Vit*, *Vito* név alakok lehettek az oklevélbeli *Vitu* névnek a közvetlen forrásai, de előzményeként a szláv *Vitomer*, *Vitoslav* nevek is szóba jöhetnek, vö. le. 1190: *Vitus*, 1206: *Witus*, 1204: *Vito*, 1230: *Vito*, 1325: *Wit*, 1381: *Vit* szn. (SISNO. 6: 128–129), cseh *Vit* szn. (MIKLOSICH 1927: 41), északi szorb *Wit*, *Wito*, *Wita* szn. (SCHLIMPERT 1978: 155).

A személynév egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadata az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.), de *-d*-vel is jelentkeznek hasonló névformák (ezeket lásd fentebb a **Widu**-hoz kapcsolódóan), s ezek között etimológiai kapcsolat is feltételezhető. FEHÉRTÓI viszont a *Vitu* és a *Vidu* címszó alatt felsorolt névalakok között nem jelez összefüggést (ÁSz.).

3.4. Minthogy az alábbi nevek esetében az olvasat is rendkívül bizonytalan, így a szláv etimológiai háttér meghatározása is meglehetősen esetleges.

Kuleh [külë ~ kulë]

„In predio Colon [...] agasones [...] filius Heim, Hagya (Heym, Hagia) et filii **Kuleh**, Johannes, Pous” (PRT. 10: 508).

A személynév talán szláv etimonra vezethető vissza, vö. le. 1379: *Cula*, 1383: *Kula*, 1393: *Cule* stb. szn. (SISNO. 3: 190–191), cseh *Kula*, *Kule* szn. (BENEŠ 1962: 244, SVOBODA 1964: 204). A szláv **Kul-* kezdetű nevek valószínűleg a latin *Nikolaus* név szláv változatainak rövidített formájából alakultak, vö. le. *Mikulasz* szn. (SISNO. 3: 498–499, ehhez lásd a **Micula** ~ **Micola** szócikket is). Más, kevésbé valószínű elképzelés szerint talán egy ’gömb, golyó’ jelentésű szláv közszó is lehet a személynév alapja, vö. le. *kula*, cseh *koule*, *kule* (SCHLIMPERT 1978: 72).

A Tihanyi összeírás jellemző sajátága, hogy helynévi és személynévi szórványaiban gyakran előfordul az *-eh* betűkapcsolat szóvégi helyzetben. E nevek nagy részénél a *h*-nak csak ortografikus szerepe van, hangérték nélküli. Másrészt jelölheti az *-õ* deverbális névszóképző *-ey* előzményét, illetve a finnugor eredetű *-ey* kicsinyítő képzőt is (vö. GÁCSER 1941: 25–27, KOVÁCS É. 2015: 58, MOZGA 2015: 172–173). Itt hangérték nélkül szerepelhet. A magyarba az *-e* végű szláv névforma kerülhetett át, ami esetleg hangrendi kiegyenlítődéssel palatális alakúvá vált.

A Tihanyi összeírás névemlítésén kívül még egy *Cule* névadatot ismerünk az Árpád-kori magyarországi oklevelekből (1138/1329: *Cule*), FEHÉRTÓI más nevekkel való kapcsolatát nem jelöli (ÁSz.).

Lehcu [ʔlěxü, ʔlěxkü, ʔlekü, ʔlécsü]

„In villa Pechel [...] vdornici [...] filius Mod, **Lehcu** cum filiis suis Lessud, Vtoy, Monchacj” (PRT. 10: 504).

A személynév olvasata és etimológiája bizonytalan. A névtest belsejében esetleg az oklevél gyakori *hc* betűkapcsolatát azonosíthatjuk, mely leggyakrabban *k* és *cs* hangértékben fordul elő a szövegben (MOZGA 2015: 160–161), valamint íráshibára is gyanakodhatunk *ch* betűkapcsolatot feltételezve, mely így *h* hangértékű is lehetett. Ez utóbbi esetben a személynév talán kapcsolatba hozható hasonló alakú szláv személynevekkel, vö. R. cseh *Lech* szn. (PROFOUS 1947–1960: II, 500), le. 1398: *Lech*, 1399: *Lech* stb. szn. (SĪSNO. 3: 237, vö. még FNESz. *Léh*), a Tihanyi összeírásbeli alak ez esetben véghangzós forma lehet.

Másrészről a Tihanyi összeírásban nagy számban előforduló *-eh* jelölésmóddal is számolhatunk — az oklevélben sokszor jelentkezik a *h* szóbelseji *e* után, mely gyakran csak helyesírási sajátosság —, ez esetben a név *Lekü* olvasatát feltételezhetjük. Ezt a lehetőséget a magyarországi oklevelekben fellelhető 1245: *Lekv* (ÁSz.) névadat támaszthatja alá.

Moraz [*moraz* ~ *morász* ~ *maráz*]

„[In Tychon] pelliparii [...] filius Fulbert, **Moraz**” (PRT. 10: 503).

A személynév feltehetően szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Mārās*, *Maraz* szn. (FNESz. *Maráza*). Középkori szláv oklevélbeli előfordulását és a szláv név eredetét azonban nem ismerem.

Az Árpád-kori személynévtárban FEHÉRTÓI a *Maraz*, *Moraz* címszó alatt a Tihanyi összeírás névadatán kívül még nyolc Árpád-kori oklevélből említ adatokat, de más nevekkkel való etimológiai kapcsolatot nem jelez (ÁSz.).

4. Egyszerű szláv személynévből morfológiai változtatás (rövidülés és/vagy képzés) által alakult személynevek

Az etimológiákat itt is az eredeztetés valószínűségi foka alapján mutatom be.

4.1. Az első csoportba tartozó nevek szláv származtatása bizonytalan, mivel a nevek szláv személynévi háttere csak ritkán adathozható, és a nevek eredetét nem ismerjük.

Borotcu [*borotku*]

„In villa Fured [...] **Borotcu** et Erdeud, hii sunt agricole” (PRT. 10: 506).

Talán egy **Borot(u)* névformából alakulhatott (FNESz. *Borota*) *-k* képzővel (SZEGFŰ 1991: 251), vö. 1237: *Borotk* szn. (ÁSz.). A feltételezett alpnév egy szláv **Borut(a)* töre vezethető vissza, mely a *Borislav* stb. nevek rövidített formája (SCHLIMPERT 1978: 21), vö. cseh *Bořut*, *Bořuta* szn. (GEBAUER 1970: I, 87, SVOBODA 1964: 166); le. *Borut*, *Boruta* szn. (SĪSNO. 1: 224–225).

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben kizárólag a Tihanyi összeírásban fordul elő a *Borotcu* névforma, emellett 1237-ből találunk még egy *Borotk* adatot.

Képző nélküli, **Borot*, **Borut* változatok az Árpád-kori személynévtárban nincsenek (ÁSz.). KISS LAJOS a *Borota* helynév előzményeként a következő személynévi adatokat feltételezi: 1211: *Borotcu* szn. <: **Borot(u)* szn.; 1237: *Borotk* szn.; 1324: *Burita* szn. (FNESz. *Borota*).

Buna [bun(y)a]

„In villa Aarach [...] sunt pulsatores [...] filius Galli, **Buna** cum filio suo Alexio” (PRT. 10: 506).

A személynév eredete meglehetősen bizonytalan. Talán valamely — a szláv **buniti* ’ordít, lármázik’ jelentésű szóból alakult — szláv személynév az alapja, vö. szb.-hv. *Bun* szn. (GRKOVIĆ 1977: 48), cseh *Buň*, *Bun*, *Buň(a)* szn. (GEBAUER 1970: I, 117, SVOBODA 1964: 155, lásd még FNESz. *Bún*, MIKLOSICH 1927: 38). A magyar névforma ebből a magyar -a személynévképzővel alakulhatott (SZEGFÜ 1991: 251).

A Tihanyi összeírás névemlítésén kívül még öt hazai oklevélben fordul elő férfi- és női névként egyaránt az Árpád-korban; vö. 1199, 1202–1203/1550 k., 1231/1262, 1237–1240: *Buna*, 1283: *Buna* (*Bunna*) (ÁSz.).

Chenke ~ **Senke** ~ **Fenkeh** [csenke], **Cenkes** ~ **Chenkes** ~ **Chenkez** [csenkes ~ csenkesz], **Chencud** ~ **Cencut** [csenküd ~ csenköd ~ csenküt], **Chenkeu** [csenkő]

„In villa Poposca [...] filius Monos, Fiacha cum filiis suis Huitol (Hiuotol), **Chenke**; In villa Sagh [...] sunt qui sales ecclesie solvunt: filii Ysyph (Isip), Petus [...] frater eius Nicus [...] frater eius tercius **Chenke** [...] quartus frater eius Cheke” (PRT. 10: 505, 512); „In villa Zamthou [...] vndornicij! sunt [...] filii Meegeu, Karasun (Karachen) cum filio suo Michaele, **Senke** (Micahele, **Fenkeh!**)” (PRT. 10: 515). | „In villa Fuzegy [...] sunt vdornicij [...] filius Gudus (Cudus), **Chenkez** cum filio suo Kerus; In villa Gamas [...] sunt agricolee [...] filius **Chenkes** (filii **Cenkes**) Pentuc et fratres sui Theke (Ceke), Boda, Chet (Cet)” (PRT. 10: 512, 514). | „In predio Colon [...] sunt agasones [...] filius **Chencud**, Thecu (**Cencut**, Tehcu) cum filio suo Wosa (Wossa)” (PRT. 10: 508). | „In villa Fured hii sunt exequiales: filius Kauseud (Keseud), Vrbana cum filiis suis Beneduc et **Chenkeu**” (PRT. 10: 506).

Talán szláv eredetű személynévből származhatnak a címszóban felsorolt oklevélbeli alakok, vö. le. *Czenek* szn., *Czenko* szn. (SISNO. 1: 369, SLÍZ 2011. *Chenc*), de figyelembe kell venni, hogy a lengyel személynévi példák a 14–15. századból valók. Az oklevél idézett névformái a szlávból a magyarba átkerült névből magyar -e, -s, -d ~ -t és -ő személynévképzőkkel jöhettek létre.

A Tihanyi összeírásban a *cs* hang jelölésére a *c*, *ci*, *s*, *f*, *ch* és *hc* jelek voltak használatosak. A *ch* a *cs* hang általános jele volt, de az oklevélben a *c* ~ *ch* jelölés ingadozást mutat (bővebben lásd a **Cem** alatt). Az *s*, *f* jel *cs* hangértékben a 13. században csak szórványosan fordul elő, de a Tihanyi összeírás több névadatában is ilyen jelölést alkalmaznak (bővebben lásd a **Cheke** alatt). Az Árpád-kori

személynévtár is azonosnak tartja a *Chenke* és a *Senke* (*Fenkeh*) névalakokat (ÁSz.). Az oklevélben az *f* betűt viszont kizárólag *f* hang jelölésére használták (vö. GÁCSEK 1941: 13), így a fogalmazványban lejegyzett *Fenkeh* alak bizonyára íráshiba lehet, amit az *f* és az *f* betűk paleográfiai hasonlósága okozhatott.

HAJDÚ MIHÁLY a *Csenki* családnévvel kapcsolatban megjegyzi, hogy annak alapszava az Árpád-korban igen gyakori *Chenk*, *Chenke*, *Senke* személynevünk. A *Csenke* személynév az egyik lehetséges magyarázat szerint egy **Csen* töből — ez HAJDÚ szerint létrejöhetett a délszlávban bármely *Sta-* ~ *Ste-* ~ *Sto-* kezdetű keresztnévből — alakulhatott *-ke* képzővel. Más elképzelés szerint a magyar *cseng* hangutánzó ige lehet a személynév kiindulási alapja (2010: 118).

A *Chenke*, *Csenkes* személynevek már a 12. századtól adatolhatók; vö. 1138/1329: *Cenke*, *Chenkes*, *Cenkes*, és az Árpád-korban gyakran feltűnnek az oklevelekben (ÁSz.). A *Chenkeu* személynév egy, a *Chencud* személynév pedig két további oklevélben fordul elő, míg a *Chenk* személynevet hat forrásban említi az Árpád-kori személynévtár (ÁSz.).

Strab [sztrab]

„In villa Thurkh [...] sunt vdornici [...] filii **Strab**, Karasun, Cysveth (cum filio suo Chuswet), frater eius Mochy (Moci) cum filio suo Kyrecy (Kyreu), tercius frater eius, Keled cum filiis suis Cheke (Ceque), Sumos” (PRT. 10: 515).

A személynév talán kapcsolatba hozható a szláv **Starbiš* személynévvel, lásd még le. 12–13. sz.: *Strobis* szn. (SISNO. 5: 221). A szláv személynév alapja az ósszláv **storb-* 'erős' jelentésű szó (SCHLIMPERT 1978: 131). A *Strab* névalak hangtani jellegét a szláv nyelvek egy részében bekövetkező mássalhangzó közti *or ~ ar > ro ~ ra* típusú likvidaatvetés (*tort > trot*) magyarázza; vö. *kárl > král*.

A személynév egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi említése az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

4.2. Az alább tárgyalt nevek szláv és más nyelvbéli származtatása is számításba vehető, de a legtöbb esetben a felvetődő lehetőségek között valószínűségi fokozatokat nem tudunk felállítani.

Cheke ~ Ceke ~ Ceque [cseke], **Chekud ~ Cekud ~ Sekud ~ Scechund** [cseküd], **Chekes** [csekes], **Chekeu ~ Cekeu** [csekő]

„In villa Ozoufeu [...] sunt vinitores [...] filius Feleh, **Cheke**; In villa Poposca [...] sunt exequiales: filius Keueh, Zorida, cum filiis suis **Cheke**, Paul, Bota; In villa Aarach [...] sunt pulsatores [...] filius **Cheke**, Aianduc” (PRT. 10: 505, 506); „In villa vero Vazil [...] sunt servi: filii Karasun (Karachon), Chikireu (Chiqiteu), **Cheke**; In [...] villa [...] Belen [...] sunt iobagiones [...] **Cheke** filius Fosca (Foca); In predio Colon [...] sunt ioubagiones: filii **Cheke**, Petur; filius **Cheke** (**Ceke**), Tjuan (Tiuan)” (PRT. 10: 507, 508); „In villa Beseneu [...] sunt agasones [...] f-us **Cheke**, Buine cum f-is suis; In villa Sagh [...] sunt qui sales ecclesie solvunt [...] **Cheke** cum f-is suis Accentus (Acentus); In villa Igol [...]

sunt servi: filius Wendech, Petur cum filiis suis Chyma, **Cheke**” (PRT. 10: 510, 512); „In villa Supoc [...] sunt vdornicij [...] f-us Heud (Ehud), **Cheke**; In villa Boclar [...] sunt vdornici: f-i Georgii, **Cheke**, Paulus; In villa Gamas [...] sunt vdornici [...] filiis Micolaus, **Ceke**, Buhte [...] isti sunt agricoloe [...] filii Suge, **Cheke**, Symon” (PRT. 10: 513, 514); „In villa Thurkh [...] sunt vdornici [...] Keled cum filiis suis **Cheke (Ceque)** Sumos; [...] Petrus cum filiis suis Mica, **Cheke (Ceque)**; filius **Cheke (Ceque)**, Deus cum filio suo Pet; sunt vinitores ecclesie [...] filius Vzd, **Cheke (Ceque)** cum filiis suis” (PRT. 10: 515); „In villa Zeuleus [...] servi ecclesie [...] Chetur (Cheter), Heleh!, Coza cum filio suo Johannes et Johanca (Joanca), **Ceke** cum filiis suis” (PRT. 10: 516). | „In predio Colon [...] sunt servi [...] filius **Chekud**, Eguche (**Cekud**, Eguiceh); In villa Thurkh [...] sunt joubagiones ecclesie [...] filii **Secud (Scechund)**, Fita, Resch (Rescu)” (PRT. 10: 508, 515). | „In predio Colon [...] sunt agasones: filius Wros, Chemos, cum filiis suis Vosud, Liuci et frater eius **Chekes** cum filiis suis Woda, Sombot” (PRT. 10: 508). | „In [...] villa [...] Belen [...] sunt ioubagiones: Yroslau, **Chekeu** cum filiis Toma, Mana (Matica); In villa Fuzegy [...] sunt exequiales [...] filius **Chekeu**, Demeu cum filio suo Beneduc (Benehduc); In villa Gamas [...] sunt agricoloe [...] Semchi cum filiis suis Thoma, **Chekeu** (Toma, **Cekeu**)” (PRT. 10: 507, 513, 514).

Az oklevél helyesírási sajátosságai azt mutatják, hogy a címszóban felsorolt nevek mindegyikénél lehetséges a *cs*-vel való olvasat, ugyanis az oklevélben a *cs* hangot *c*, *ci*, *s*, *f*, *ch*, *hc* jelekkel egyaránt jelölik. A fogalmazvány *c* jeleit a hitelesített példányban gyakran *ch*-ra javították, vö. hp.¹ *Chekeu* ~ fg. *Cekeu*, hp. *Chekud* ~ fg. *Cekud*, hp. *Cheke* ~ fg. *Ceke* stb. A jelenség az oklevél több személynév- és helynévi adatánál jelentkezik, vö. hp. *Chemeh* ~ fg. *Cemeh* szn., hp. *Beche* ~ fg. *Bece* szn., hp. *Buncheu* ~ fg. *Benceu* szn., hp. *Aarach* ~ fg. *Araci* hn., hp. *Bychachi* ~ fg. *Biccaci* hn. stb. Az *s*, *f* jel *cs* hangértékben a 13. században csak szórványosan fordul elő, de a Tihanyi összeírás több névadatában is ilyen jelölést alkalmaznak, vö. hp. *Karasun* ~ fg. *Karachon* szn., *Bolsou* szn., *Supoc* hn. stb. (vö. GÁCSER 1941: 12–13), és az Árpád-kori személynévtár is azonosnak tartja a *Chekud* ~ *Cekud* és a *Secud* ~ *Scechund* neveket (ÁSz.).

A személynévek etimológiája többféleképpen is magyarázható. Elképzelhető, hogy szláv eredetű személynév az alapszavuk; vö. szb.-hv. *Ček* szn. < **Čekan* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 71), cseh *Ček* szn. < R. *Čěk* szn. (FNESz. *Szatmár-cseke*, MELICH 1904: 315–316). Az Árpád-kori személynévtárban a *Chek*, *Chec*, *Cek* címszó alatt a feltehető szláv névelőzménnyel megegyező személynévalakokat is megtaláljuk, vö. [1210], 1255, 1259: *Chek*, 1255: *Cek*, 1292: *Chec* (ÁSz.). A Tihanyi összeírásban szereplő *Cseke*, *Cseküd*, *Csekes*, *Csekő* személynévek a

¹ Az oklevél hitelesített példányát a *hp.*, fogalmazványát az *fg.* rövidítéssel jelölöm.

szláv eredetű *Csek* névből *-e*, *-d*, *-s*, illetve *-ő* képzővel alakulhattak a magyar nyelvben (a képzőkhöz lásd SZEGFŰ 1991: 251). A *Csek* személynévből alakult személynévi származékok más Árpád-kori oklevelekben is feltűnnek; vö. **Cseke**: +1086: *Sekeh*, 1138/1329, 1184, 1222: *Ceke*, 1181/XVI., 1198, 1226/1229: *Cheke*, 1201: *Seke* stb., **Cseka**: 1212, 1215/1550, 1219/1550, 1237–1240, 1251: *Cheka*, 1165, 1226/1296: *Ceka*, 1171, 1215/1550: *Ceca* stb.; **Csekes**: 1138/1329: *Cekes*, 1198: *Chekesc*, 1230: *Chekes* stb.; **Cseked**: 1230: *Ceked*, 1240: *Cheked*, 1138/1329: *Ceket* stb., **Cseküd**: 1281/1347: *Chekud*, 1282: *Checud*; **Csekő**: 1212: *Chekeu*, 1222, 1247 k.: *Cekeu*, 1279: *Chekev*, 1291: *Chekew* stb. (ÁSz.).

Más elképzelés szerint a *Cseke* személynév a magyar népi *csövik* ~ *csefik* 'növésben elmarad' *-e* képzős folyamatos melléknévi igenévi származékából alakult (vö. FNESz. *Szatmárcseke*, HAJDÚ 2010: 116, SLÍZ 2011). Az igéből más igenévképzővel alakulhattak továbbá a *Csekő* névformák is. Ez az eredeztetés azonban nem ad magyarázatot a *Csek*, illetőleg a *Csekes*, *Cseked* névformákra.

HAJDÚ szerint ugyanakkor az is lehetséges, hogy mivel bármely *Šte-* kezdetű keresztnévből (pl. *Štefan*) a délszlávban *Če-* (*Cse-*) kezdetű alakváltozatok keletkeztek, azok ilyen formában kerültek be a magyarba. A névadaptáció során első szótagjukra rövidülve, különböző képzőkkel keletkezhetek aztán a *Cseka*, *Cseke*, *Csekó*, *Csekő* stb. nevek (HAJDÚ 2010: 117).

Az itt említett magyarázatok közül egyik sem zárható ki. A névbokor elemeinek gyakorisága esetleg azt is megengedi, hogy az egyes névformák mögött többféle etimológiai háttér, többféle alakulásmód is meghúzódhatott.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben — ahogyan a fenti példák is mutatják — igen gyakran előfordulnak az egyes névformák (ÁSz.), az Anjou-korból viszont mindössze egyetlen adatunk van a személynévre: vö. 1337: *Cheke* (SLÍZ 2011). Családnévi funkcióban a *Csek*, *Cseke*, *Cseked*, *Csekes*, *Csekő* személynévek a 15. század elején tűnnek fel, és a későbbi századok folyamán is végig adathozhatóak; vö. 1469: Anthonius *chek*, 1400, 1401: Blasium *Cheke*, 1417: *Cheke*, 1551: *Czeke*, 1713: *Cseke* Tamas stb.; 1525: *Chyeked*; 1568: *Chekes*, 1593/?: Mathaeus *Csekes*, 1663: Joannes *Czekes* stb.; 1429: *Chekew*, 1433: *Chekew*, 1522: Andreas *Cheko*, 1720: Casparus *Csekő* stb. (RMCsSz.).

Cem [*csem*], **Cemma** ~ **Chemma** ~ **Chema** [*csemá*], **Chemeh** ~ **Cemeh** [*cseme*], **Chemata** [*csemata*], **Chemorog** [*csemoróg* ~ *csemorógy* ~ ?*csemörög*], **Chemén** [*csemény* ~ *kemény*], **Chemud** [*csemüd*], **Chemos** [*csemos*]

„In villa Aarach [...] sunt pulsatores [...] (filius) Zegen, Zacharias (cum filiis suis) **Cem** et Chom” (PRT. 10: 506). | „In villa Kecu [...] sunt exequiales [...] **Cemma** (**Chemma**) cum filiis suis Bozur, Florianus, Bot; In villa Aarach [...] sunt pulsatores [...] filius Etcu (Ettu), **Chema**” (PRT. 10: 506). | „In villa Bese-neu [...] sunt agasones [...] Celey cum filiis suis, **Chema**, **Chemata**, **Chemorog**” (PRT. 10: 510). | „[In Tychon] [...] sunt vdornici [...] filii Marcelli, **Chemeh** et

Chala; In villa Pechel [...] sunt vdornici: filius Pond, Vid cum filiis suis Rada [Wgod, **Chemeh**, filius Rada], Keregus; In villa Zamthou [...] vndornicij! [...] filii **Chemeh (Cemeh)** Zongud [...] et fratre Molvd cum filio suo Vaasar” (PRT. 10: 504, 515). | „In villa Beseneu [...] sunt aratores: filius Gurab, Heles cum filiis suis Cumou, **Chemen** cum filiis suis et Sentus frater eorum (Cunou cum filiis suis **Chemen**, frater eius Sentus)” (PRT. 10: 510). | „In villa Beseneu [...] sunt curiferi [...] filius Mogd, **Chemud**” (PRT. 10: 510). | „In predio Colon [...] sunt agasones: filius Wros, **Chemos** cum filiis suis Vosud, Liuci et frater eius Chekes cum filiis suis Woda, Sombot; In villa Fuzegy [...] hii sunt pulsatores: filius Nirteu, Retei (Retehi), filius **Chemos**, Chikuid (Cikuid)” (PRT. 10: 508, 513).

A Tihanyi összeírásban a *cs* hang jelölésére a *c*, *ci*, *s*, *f*, *ch* és *hc* jelek voltak használatosak. A *ch* a *cs* hang általános jele volt, de az oklevélben a *c* ~ *ch* jelölés ingadozást mutat. A fogalmazvány *c* jeleit gyakran javították a hitelesített példányban *ch*-ra; vö. fg. *Cemeh* ~ hp. *Chemeh* szn., fg. *Bunceu* ~ hp. *Buncheu* szn., fg. *Araci* ~ hp. *Aarach* hn. stb. (GÁCSER 1941: 12–13; további példákat lásd még a **Cheke** alatt is). Néha azonban az is előfordul, hogy a fogalmazvány *ch* jelét javítják a megpecsételt oklevélben *c*-re; vö. fg. *Chemma* ~ hp. *Cemma* szn.

A személynevek feltehetőleg szláv személynévre vezethetők vissza; vö. óle. *Ciema* ~ *Czema* szn., ócseh *Čemuslava* ~ *Čimislava* női szn. (vö. SLÍZ 2011. *Chem*, FEHÉRTÓI 1999: 46, GÉBAUER 1970: I, 166). Azonban a lengyel személynév legkorábbi adata is csak a 14. század végéről származik, vö. le. 1396: *Czema* szn. (SÍSNÓ. 1: 368–369). Az oklevélben egyszer említett *Cem* személynév, a fent említett valamely szláv név első szótagjára rövidült magyar *Csem* alakja lehet. A *Cemma* ~ *Chemma* ~ *Chema* ~ *Chemeh* ~ *Cemeh* nevek pedig ebből magyar *-a/-e* képzővel alakulhattak (vö. SZEGFÜ 1991: 251), de a *Csema* formák esetleg közvetlen szláv átvételek is lehetnek. FEHÉRTÓI a *Chem*, *Cem* címszó alatt az 1211. évi oklevélen kívül még két másik oklevélből említ tulajdonnévi adatokat; vö. *1244–1245: de genere *Chem* [...] cum villa *Chem* [...] iuxta silvam *Chem*, 1282: *Chem*. A *Chema*, *Chemma*, *Cema*, *Cemma* szócikkben a Tihanyi összeírás adatain kívül még kilenc hazai oklevélben jelennek meg a különböző névformák, legkorábbi adata a 12. századból való; vö. 1166: *Chemma*. A *Cheme*, *Chemeh*, *Ceme*, *Cemeh* címszó alatt a vizsgált oklevélen kívül még tizenegy oklevélben tűnnek fel a névalakok, legkorábbi említése 1210-ből való: *Ceme* (ASz.).

A valószínűleg szintén szláv eredetű *Chemata* név végén szláv *-ta* képzőt feltételezhetünk, mely szótagszerkezetét tekintve beleillik a 11–13. században nagy számban előforduló szláv *-eta*, *-ta*, *-te* képzős személynevek sorába, vö. *Cimata*, *Beneta*, *Benata*, *Bogeta*, *Boguta*, *Kaleta*, *Paleta*, *Saleta*, *Vacata*, *Talota*, *Taluta*, *Trebeta*, *Milata*, *Babita*, *Petreta*, *Rubeta*, *Šimeta*, *Valeta* stb. (MARETIĆ 1886–1887: II, 106, BENEŠ 1962: 88, FEHÉRTÓI 1995: 187, FEHÉRTÓI 1999: 51–52). E szerint a magyarázat szerint a név tehát a *Csem*, *Csema* nevekkel párhuzamosan,

közvetlenül kerülhetett át valamilyen szláv nyelv(ek)ből a magyarba. Emellett azonban szóba jöhet a név magyar közszóból való származtatása is. E szerint a magyar *csemete* '1. növényi hajtás, fiatal növény, 2. leszármazott, apró gyermek, ivadék, utód' szavunkat tekinthetjük a név forrásaként (vö. OklSz., EtSz., EWUng., TESz.). E magyarázat melletti érvként hozható fel, hogy az oklevél más helyén találunk olyan névalakot, melynek esetleg a magyar *csemete* szavunk lehetett az alapja, vö. 1211: *Cemete* (PRT. 10: 505). A közszó további személynévi adataira csak a 14–15. századtól találunk példát. A magyar etimológiai szótárak szerint a *csemete* közszó vitatott eredetű, mely vagy a népnyelvi *csuma* ~ *csima* 'rügy, zsenge hajtás, csomó' szóból alakult *-ta* képzőbokkal, vagy pedig olasz jövevényszó, vö. ol. *cimetta* 'ág hegye' (TESz.).

A *Chemorog* név talán az említett szláv személynévből való magyar *Csem(a)* névből alakult a nem túl gyakori *-ro* képzőbokkal (pl. *Gidró* szn., vö. D. BARTHA 1958: 117) és *-g* vagy *-gy* képzővel (közszavaknál például *boldog*, és lásd esetleg *Kevereg* szn., vö. D. BARTHA 1958: 69, ÁSz.). A *Chemorog* név alapjaként a *csemer* ~ *csömör* 'egyfajta gyomormegbetegedés; bőr alatti csomó; lelki undor' magyar közszó is szóba jöhet, noha a TESz. csak néhány tulajdonnévi példát említ első adatai között; vö. 1135/1262/1566: ? *Chemer* hn., 1138/1329: ? *Simur* hn., 1221/1550: *Chumur* szn.

A *Chemata* és a *Chemorog* név az Árpád-kori nyelvemlékekben egyszeri névelőfordulásként jelenik meg a Tihanyi összeírásban. Ez megerősítheti azt a tényt, hogy az oklevélben szereplő besenyői lovászcsaládban hangalaki tekintetben összecsengő módon (lásd *Chema–Chemata–Chemorog*) megnevezett testvérek neve talán közös töre vezethető vissza (vö. PAIS 1966: MOZGA 2016: 73–74).

Elképzelhető, hogy az oklevél *Chemud* és *Chemos* névformái is az említett *Csem* személynévből alakultak *-d* és *-s* képzővel. Az Árpád-korban a *Chemud* névforma kizárólag a Tihanyi összeírásban fordul elő, a *Chemos* névre még egy további oklevélből találunk említést (ÁSz.).

Kis valószínűséggel az oklevélben kétszer előforduló *Chemen* személynév is származtatható esetleg az itt tárgyalt *Csem* névből (az *-n(y)* képzőre lásd SZEGFŰ 1991: 251), de tarthatjuk ezt a magyar *Kemény* személynév variánsának is. Ugyan szó elején *k* hangértékben a *k*, *c*, *ch* és *qu* jelek körülbelül egyforma arányban szerepelnek, de GÁCSER szerint a *ch* jel palatális hang előtt csak egyszer fordul elő; vö. *Cuchen* szn. (PRT. 10: 513, lásd 1941: 8). A Tihanyi összeírásban a *Kemény* személynév *-d* képzős alakja is megtalálható; vö. *Kemend* szn. (PRT. 10: 507). Az Árpád-kori személynévtár a *Chemen* névformára még két további oklevélből közöl adatot, de a *Kemen*, *Kemend* nevekkal való esetleges összetartozását FEHÉRTÓI nem jelöli (ÁSz.).

Chepes [csépes]

„In villa Fuzegy hii sunt joubagiones: filii Opus, **Chepes**, Chedeh, Paul, Adrian” (PRT. 10: 512).

A latin *Stephanus* személynév szláv nyelvi alakja — vö. cseh *Štěpán* szn. (SVOBODA 1964: 179), le. *Szczepan* ~ *Stepan* ~ *Czepan* szn. (SISNO. 5: 284–287, lásd még FNESz. *Csépánfalu*, EtSz. *Csépán*, MELICH 1903–1905. 1/2: 173–175, B. LÖRINCZY 1962: 15), ami a magyarba *Csépán*-ként adaptálódott —, az Árpád-korban igen gyakori használatú személynév volt. Ebből rövidüléssel alakult a *Csep* névforma, vö. *Chep* ~ *Ceph* ~ *Cheph* szn. (ÁSz.). A *Chepes* személynév e rövidült alakok -s képzővel továbbképzett formája lehet (vö. RMCsSz. *Csépes*).

Emellett elképzelhető, hogy egy ősszláv *čepъ tőből alakult — vö. cseh *čep*, le. *czop*, szb-hv. *cép*, blg. *čen* — ’csép, bot, husáng, cséphadaró’ jelentésű szóból közvetlenül szláv személynév is létrejött, vö. cseh *Čep* szn. (SVOBODA 1964: 198, lásd még FNESz. *Csép*, SCHLIMPERT 1978: 30, KNEZSA 1974: 125–126, TESz.), ami azt jelenti, hogy a *Csep* ~ *Csép* személynév esetleg szláv jövevénynév is lehet. A továbbképzése viszont ez esetben is a magyar nyelvben következett be. A szláv szó *csép* formában ’magnak a kalászból vagy hüvelyből való kiverésére használható eszköz’ jelentéssel a magyarba is átkerült, így az is fölvethető, hogy a *Csépes* személynév a magyar *csép* közszó -s képzős származéka.

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban jelentkezik (ÁSz.), de később a személynév családnévként is tovább élt; vö. 1450: Stephano *Chepes*, 1459: Lucam *Chepes*, 1470: Francisco *Chepes*, 1479: Petrus *Chepes* stb. (RMCsSz. *Csépes*).

Mache [macse] ~ ? **Maca** [macsa], **Mocchi** ~ **Mochi** ~ **Moci** ~ **Mochy** [macsi ~ moci ~ moki]

„In villa Fotud [...] piscatores filii Mihal, Emus cum filio **Mache**, frater eius Vued, cum filiis suis Thica, Thiuan, Keuse, Serdehet tercius frater eius Comus” (PRT. 10: 511). „In villa Thurkh [...] joubagiones ecclesie [...] filius Medue (Meduue), Micula cum filio suos **Maca**” (PRT. 10: 515). „[In Tychon] filii ancillarum [...] filii Susanne, Bos cum fratre suo **Mochi**; In villa Ozofeu [...] agricole [...] Nemuogy et filii sui, **Mocchi**, Bunchi; In villa Fotud [...] piscatores [...] filius **Mocchi**, Choma cum filio suo (Bodus), Zorida” (PRT. 10: 504, 505, 511); „In villa Gamas [...] ioubagiones [...] filius Cuchen, Cosma cum filiis suis Jacobo, **Mochi**; in eadem villa Gomas [...] agricole [...] filius Kesseg, Pentuc [...] frater eius Chomos cum filio suo **Mochy (Moci)**” (PRT. 10: 513, 514); „In villa Theluky [...] vinitores [...] filius **Mochi**, Fochas (**Moci**, Fotas); In villa Thurkh [...] vdornici [...] filii Strab, Karasun, Cysveth (cum filio suo Chuswet), frater eius **Mochy (Moci)** cum filio suo Kyrecy (Kyreu)” (PRT. 10: 514, 515); „In villa Thurkh [...] fabri ecclesie: filii Welprit, **Moci** que cum filio Egydio et fratribus suis, Stephano et Boxa (Bocsa) cum filiis suis Vnca (Vnuca) et fratres eius” (PRT. 10: 515).

A nevek eredete nem tisztázott. Elképzelhető, hogy szláv eredetű személynévből lehet őket magyarázni (FNESz. *Macs*), vö. cseh R. *Mač* szn. (SVOBODA 1964: 138), le. 1470–1480: *Matthiam* dictum *Macz* szn., esetleg 12. sz.: *Moc* szn. (SĪSNO. 3: 351, 540). A magyar személynevek egy a magyarba átkerült *Macs* ~ *Mocs* névformából alakulhattak *-a/-e*, illetve *-i* képzővel.

A fenti magyarázat mellett elképzelhető az is, hogy a latin *Matheus*, *Matthias* személynévből rövidüléssel és *-csa* ~ *-cse* képzővel jött létre az első két névváltozat a magyarban; vö. *Paulus* > *Pacha* ~ *Pocha* (FNESz. *Pacs*), *Laurentius* > *Leusa*, *Anna* > *Ancha*, *Magdalena* > *Magycha*, *Egidius* > *Eguche* stb. (B. LŐRINCZY 1962: 22).

A név tövében esetleg az ismeretlen eredetű, de korai adatolású *makk* 'a tölgyfa termése' szót is kereshetjük, e szóban a szóvégi hosszú *-kk* későbbi nyúlás eredménye (TESz., TERESTYÉNI 1941: 28, OklSz.). A Tihanyi összeírásban a *k* hang *ch*-val való jelölése elsősorban veláris hangok előtt és szóvégen fordul elő, de a fogalmazvány *c* és *k* jelét a hitelesített példányban gyakran *ch*-val írták át, vö. fg. *Moci* ~ hp. *Mochi* (GÁCSER 1941: 8–9). Ez esetben feltehető a személynév *k*-val való olvasata is.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben még tizenegy *Macha* formájú névadatot találunk; vö. 1181/XVI., 1237, 1257, 1267/1380, 1295: *Macha* stb., a *Maca* pedig még két további oklevélben fordul elő; vö. 1165: *Maca*, 1248: *Maca* (ÁSz.).

Az Árpád-kori személynévtár a *Mochi*, *Mocchi*, *Moci*, *Mouchi* címszó alatt a Tihanyi összeírás névemlétesein kívül csak néhány további névadatot sorol fel; vö. 1208/1359: *Mocy*, +1214/1334: *Mochy*, 1219/1550: *Mouchi*, 1237: *Mochy* (ÁSz.). Ezekon kívül a Tihanyi összeírásban *Moc*, *Mochu*, *Mocud* nevű személyeket is említ.

Sycu [*sziku* ~ *siku*]

„In altera vero nomine Belen isti sunt ioubagiones [...] Buz filius Sebeh, cum filio Lamberto, frater eius **Sycu**, cum filiis Urbano, Jacou et Elmeg” (PRT. 10: 507).

A személynév eredete bizonytalan. Talán az oklevélben is említett *Sicula* személynév rövidített alakja (ennek eredetét lásd fentebb). Ez esetben a szláv eredetű magyar névből a magyar nyelvben egy rövidített névforma is keletkezett.

Másrészről a személynév a latin *Sixtus* (magyar nyelvbeli használatához lásd 1103>XVIII.: *Sixtus*, 1111: *Syxt(us)*, 1113: *Syxt(us)*, 1118/XIV.: *Sixtus*, 1211: *Syxt*, 1220/1550: *Sixtus* stb., ÁSz.) személynév rövidült alakja is lehet.

Ritka személynév lehetett az Árpád-korban, a Tihanyi összeíráson kívül még három oklevélben említenek ilyen nevű személyeket; vö. 1138/1329: *Sciku*, 1208/1359: *Siku*, 1213/1550: *Sicu* (ÁSz.).

Vidikes [*vidikes*]

„In predio Colon [...] servi [...] filius Sumos, **Vidikes**, Ludeh, Ditmar (Detmar) cum filiis suis, Hosued, Zotur” (PRT. 10: 508).

A személynév talán a *Vid* személynévből (erre lásd fentebb a *Vid* alatt) *-ek* képzővel alakult szláv *Videk* névből származik, vö. szb.-hv. *Videk* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 100). A *Videk* személynévből magyar vagy szláv képzővel, illetve latinositás útján is keletkezhetnek az Árpád-kori okleveleink *Videkus* formái. Latinizálási eljárást gyakoroltak alkalmaztak az oklevelek megszövegezői mind a belső keletkezésű, közszoói eredetű nevek (pl. *Arpadius*, *Farkasius*), mind pedig a szláv (pl. *Bogdanus*, *Ladizlaus*, *Kazmerio*), a német (pl. *Leopoltus*, *Valterus*) vagy a francia (pl. *Galterus*) eredetű nevek lejegyzésekor (vö. TÓTH V. 2015: 438, 2016: 95).

Nem vethető el továbbá annak a lehetősége sem, hogy német névátvételtől van szó a *Vidikes* névforma esetében, vö. ném. *Vedecus*, *Wiedeck*, *Viduco* stb. szn. (FÖRSTEMANN 1900: 1564).

A személynévnek a magyar *vidék* közszóból *-s* képzővel való származtatása nem valószínű (vö. FEHÉRTÓI 1978: 339–344).

A *Vidikes* személynévre a Tihanyi összeírásban találjuk a legkorábbi adatokat, de néhány további oklevélben is előfordul az Árpád-korból; vö. 1227: *Videkus*, 1231: *Widekus*, 1237: *Widicus*, 1237–1240: *Vydecus* (*Vydetus*), 1251/1281: *Videcus*, +1252/1270: *Vydekus*, 1262: *Videkes* (ÁSz.).

Vidus ~ Widus ~ Vido [vidus]

„In villa Poposca [...] sunt servi [...] filius Corrad, Georgius cum filiis suis, Jacobo (Jocobo) et Petro et frater eius **Widus**, cum filio suo Mihal; In altera [...] villa [...] Belen [...] ioubagiones [...] Huegit filius Poioas et filii fratris eius, Beneduc, **Vidus**, Zegen” (PRT. 10: 505, 507); „In villa Gamas [...] sunt de alio genere vdornicorum [...] filii Hodus, Kelemen (Kelehmen) cum filios Ayanduc (Hayanduc) et fratre suo **Vido**” (PRT. 10: 513).

A személynév feltehetően a szláv eredetű *Vid ~ Wid* személynévből (lásd erről ott) alakult magyar *-s* vagy még a szlávban *-š* képzővel, de az is elképzelhető, hogy a *Vid* személynév latinositott lejegyzéséről van szó (ehhez lásd fentebb a *Vidikes* alatt). A *Vido* névforma is *-us* végű személynév, mely a *cum* vonzataként ablatívuszban szerepel az oklevélben.

Emellett a latin *Vitus* személynév átvételére is gondolhatunk, amelyben magánhangzó közi *t > d* zöngésülés történt.

A személynév gyakran előfordul az Árpád-kori magyarországi oklevelekben; vö. [1067]/1267, 1244/1270: *Wydus*, 1181, 1237–1240, 1246: *Vidus*, 1237: *Widus* (*Vidus*), 1242: *Uidus*, 1292–1294: *Vydyus* (ÁSz.).

Wgod [ugod]

„In villa Pechel [...] vdornici: filius Pond, Vid, cum filiis suis, Rada [a hitelesített példányból hiányzik: **Wgod**, Chemeh; filius Rada]” (PRT. 10: 504).

A kutatók jórészt egyetértenek abban, hogy a név a magyarban használatos *Ug* személynévből alakult a magyar *-d* személynévképzővel. Eltérő vélemények

fogalmazódtak meg azonban az *Ug* név eredetét illetően. PAIS DEZSŐ véleménye szerint ez a szláv eredetű *Ugrin* személynévből rövidüléssel alakult (1918b: 196). Ezt az elképzelést KISS LAJOS és SLÍZ MARIANN is támogatja (FNESz. *Ugod*, SLÍZ 2011. *Vgrinus*), noha előbbi az *Ug* helynevek személynévi alapszavának magyarázatakor a német *Ugo* személynévet is felveti (FNESz. *Ukk*, vö. még SZŐKE 2015: 108, FÖRSTEMANN 1900: 923). REUTER CAMILLO szerint a török *ugu* 'bagoly' jelentésű közsözből alakult egy kikövetkeztetett török **Ugu* személynév, amely a magyar *Ug* személynév alapja lehet (1982: 462–463), ez a vélekedés azonban meglehetősen bizonytalan. A szláv eredetű *Ugrin* magyarországi gyakorisága ezt az eredeztetést valószínűsíti leginkább.

A név gyakran előfordul az Árpád-kori magyarországi oklevelekben; vö. 1219/1550: *Vgudut*, *Vgud*, +1247/1572: *Wgud*, 1256/1572: *Wgud*, 1267 k.: *Vgud* stb., ahogyan az *Ug* előzményre is több adatot ismerünk; vö. *1282/1411: *Wg*, 1299: *terrarium Wg*, [XIII.]: *Wg* (ÁSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult; vö. 1287: *Vgud* (FNESz. *Ugod*).

5. Az egyszerű szláv személynévi előzményre visszavezethető nevek egy része mindenféle morfológiai változtatás nélkül lett a magyar névállomány tagja. Ezek között biztos etimológiai háttérű, adatokkal jól megtámogatható nevek (pl. *Balazsej*, *Matej*, *Ugrin* stb.) éppúgy vannak, mint bizonytalanabb szláv háttérűek (pl. *Bihar*, *Vése*), illetőleg egyesek esetében másféle etimológiai eredeztetés is felvethető (pl. *Béla*, *Tihany*), megint mások esetében pedig a magyarázatok jóval gyengébb lábon állnak (pl. *Kuleh*, *Lehcu*). Az egyszerű szláv személynevekhez a névintegráció során magyar képzőelemek is kapcsolódtak, melyek (a magyarban kialakult) csonkult és teljes névformához egyaránt járulhattak (vö. szl. *Ček* > *Cheke*, *Chekud*, *Chekes*, *Chekeu*, szl. *Bun*, *Buň* > *Buna*, szl. *Ugrin* > *Ug* > *Ugod*, *Vid* > *Vida*, *Vide*, *Vidus* stb.). (Az összetett nevek adaptációját vizsgálva korábbi munkámban ellenben azt tapasztaltam, hogy teljes névtesthez nem csatlakozott további morféma.) Ahogyan az ómagyar kori személynévanyag tekintélyes hányadánál, úgy e kisebb névcsoport elemeinek számottevő részénél is érvényes az a megfigyelés, hogy a nevek forrásaként több nyelvet is meg lehet jelölni, így a fenti neveknek csak egy töredékéről lehet a biztos szláv eredetet megállapítani.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*. Praha, Československé akademie věd.
- BENKŐ LORÁND 1950. Árpád-kori személynevek. *Magyar Nyelvőr* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND 2002. A székely néprész név ómagyar történetéhez. *Magyar Nyelv* 98: 257–265.

- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1978. A *Vidikes ~ Videkus* személynévről. *Magyar Nyelv* 74: 339–344.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1995. Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról. *Magyar Nyelvőr* 119: 180–189.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1999. Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominális nomenképző eredetéről. *Magyar Nyelv* 95: 45–54.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–170.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966². *Altdeutsches Namenbuch. I. Personennamen*. München, Wilhelm Fink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung. Reprint.
- GÁCSEI IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.
- GEBAUER, JAN 1970. *Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání 1–2*. Praha, Academia.
- GRKOVIĆ, MILICA 1977. • Грковић, Милица. *Речник личних имена у Срба*. Београд.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ILČEV, STEFAN 1969. • Илчев, Стефан. *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София, Българска Академия На Науките.
- KÁLMÁN BÉLA 1961. *Béla*. *Magyar Nyelv* 57: 86–88.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Második kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- LADÓ-BÍRÓ = LADÓ JÁNOS-BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Budapest, Vince Kiadó.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MARETIĆ, TOMISLAV 1886–1887. *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba I–II*. Rad Jugoslavensko akademije znanosti i umjetnosti 81–82. Zagreb.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevénytiszteink I/1–2*. Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomda.
- MELICH JÁNOS 1904. „Ritus explorandae veritatis”. *Magyar Nyelvőr* 33: 305–327.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MIKLOSICH, FRANZ 1927. *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- MIKLOSICH, FRANZ 1884. *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. Zweite Auflage. Wien und Teschen. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- MOZGA EVELIN 2015. A *h* graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 151–164.
- MOZGA EVELIN 2016. A Tihanyi összeírás jövevénytiszte személyneveinek vizsgálata — A személynévi etimológiák meghatározásának nehézségei. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 69–80.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14*: 51–71.
- NAGY GÉZA 1891. Árpádkori személyneveink. *Turul* 9: 112–130.
- OKLSZ. = SZAMOTA ISTVÁN-ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAIS DEZSŐ 1918a. *Ugron*. In: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából*. Budapest. 42–45.
- PAIS DEZSŐ 1918b. *Ugra, Ug, Ugod, Ugocsa*. *Magyar Nyelv* 14: 193–196.
- PAIS DEZSŐ 1958. *Reg. Magyar Nyelv* 54: 181–196.
- PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest.
- PROFOUS, ANTONÍN 1947–1960. *Místní jména v Čechách*. Jejich vznik, původní význam a změny I–IV. Praha.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ-SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- RÁSONYI LÁSZLÓ-BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum — Turcic Personal Names I–2*. Bloomington, Indiana, Indiana University.
- REUTER CAMILLO 1982. *Ug, Kékug és Kékesd*. *Magyar Nyelv* 78: 460–465.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SCHLIMPERT, GERHARD 1978. *Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*. Berlin, Akademie-Verlag.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest, Históriaantik.
- SŁSNO. = TASZYCKI, WITOLD szerk. 1965–1987. *Słownik staropolskich nazw osobowych 1–7*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der Slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SPLITTER-DILBEROVIĆ VERA, 1966. *Beiträge zur Bidung der serbkroatischen Personennamen*. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain.
- SVOBODA, JAN 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha, Československé akademie věd.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A személynévképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–253.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv 106*: 385–396.
- SZÓKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok latin eredetű személyneveink névtörténeti értékeléséhez. A *Desiderius névbokra* alapján. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk. *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 437–447.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VR. = *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki hű másával együtt*. KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Budapest, 1903.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2006. A TA. u[gr]in baluana adata. *Helnyévtörténeti Tanulmányok 2*: 83–86.

On the Slavic Personal Names of the Tihany Census

In an earlier paper of mine (MOZGA 2018) I introduced a larger group of personal names of possible Slavic origin in the Tihany Census, i.e., Hungarian name forms created from compound Slavic personal names. As a way of continuing this, in this paper I discuss those names of the charter that have their roots in single-component Slavic personal names. Similarly to my earlier work, I also publish the related name forms arranged into entries. The head words of the entries include all name forms of coherent names in bold that appear in the authentic and draft copy of the Tihany Census. The supposed pronunciation variants of the entries are included after the head word in brackets. The structure of the entries is the same as those used in my previous study. Before the explanations, I always quote the personal names recorded in the examined charter together with their context based on the edition of LÁSZLÓ ERDÉLYI (PRT. 10: 502–517). The main part of the entries is made up of the etymologies as supported by various pieces of evidence, data, complemented with the introduction of the varied ways of adaptation into the Hungarian name system, as well as references to the survival of the personal names in the Árpád Era and possibly beyond.

The 83 different name forms arranged into 35 entries belong to two large categories. In the first group, I included those names in which the Slavic personal name entered the Hungarian name system without morphological changes: for example, *Bela*, *Matey* ~ *Matoy*, *Micula* ~ *Micola*, *Pasca*, *Radoan*, *Riba* ~ *Ribba*, *Vgrun* ~ *Vgron*, etc. The second group is made up by those names that were formed from the Slavic personal name by means of morphological changes (shortening, suffixation of the name form): for example, *Buna*, *Chepes*, *Strab*, *Vida* ~ *Vide*, *Wgod*, *Chema* ~ *Chemeh*, *Cheke*, etc. In the process of name integration, the Hungarian suffixes could be attached both to the shortened and the complete form of the Slavic name.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abauj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.

36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Közléteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. *A Survey of Historical Toponomastics.* Szerk. KOVÁCS ÉVA. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszámmal]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia.* Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2018. 157 lap.